

T.C.

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BUHARA ÖZBEK HANLIĞI VAKAYİNAMESİ “MUHİTÜ’T-TEVARİH”
[Vr. 430A-489A] ADLI ESERİN TRANSKRİPSİYON VE
DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSMAİL HULUSİ ŞENYİL

DANIŞMAN

DOÇ. DR. SELİM SERKAN ÜKTEN

AKSARAY 2022

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

BUHARA ÖZBEK HANLIĞI VAKAYİNAMESİ “MUHİTÜ’T-TEVARİH”
[Vr. 430A-489A] ADLI ESERİN TRANSKRİPSİYON VE
DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSMAİL HULUSİ ŞENYİL

DANIŞMAN

DOÇ. DR. SELİM SERKAN ÜKTEN

AKSARAY 2022

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren(....) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : İsmail Hulusi

Soyadı : ŞENYIL

Bölümü : Tarih

İmza :

Teslim tarihi :

TEZİN

Türkçe Adı : Buhara Özbek Hanlığı Vakayinamesi “Muhitü’t-Tevarih” [vr. 430a-489a] Adlı Eserin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi

İngilizce Adı : Transcription and Evaluation of The Bukhara Uzbek Khanate Chronicle “Muhitü’t-Tevarih” [vr. 430a-489a]

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı: İsmail Hulusi ŞENYİL

İmza:

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
JÜRİ ONAY SAYFASI

İsmail Hulusi ŞENYİL tarafından hazırlanan “Buhara Özbek Hanlığı Vakayinamesi “Muhitü’t-Tevarih” [vr. 430a-489a] Adlı Eserin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Aksaray Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İMZA

Danışman: (Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN)

(Tarih Anabilim Dalı, Aksaray Üniversitesi)

.....

Üye: (Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH)

(Tarih Anabilim Dalı, Aksaray Üniversitesi)

.....

Üye: (Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN)

(Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi)

Tez Savunma Tarihi: 17/10/2022

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun tarih ve

..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr. Sevilay USLU DİVANOĞLU

İmza

TEŞEKKÜR

Tez konumu belirlememde, kaynaklara ulaşmamda ve çalışmamın her aşamasında katkılarını sunan kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Selim Serkan Ükten'e, vakayinamenin transkripsiyonu sırasında harf sistemini çözümlememde engin bilgilerini esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Abdolvahid Soofizadeh'e, Özbekistan'daki akademik çalışmalar hakkında bilgi ve belge konusunda fikirleri ve destekleri için değerli hocam Doç. Dr. Tuba Tombuloğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Çalışma sırasında Rusça ve Farsça konusunda eksiklerimi tamamlamama yardımcı olan kıymetli arkadaşlarım Umut Yolsever, Ahmet Korkmaz ve Fatih Bostancı'ya teşekkür ederim. Ayrıca kitap ve makale gibi çeşitli kaynakların temininde desteklerini gördüğüm ve çalışma sırasında da fikirleriyle tezdeki hatalarımı azaltmama katkı sunan, zor süreçlerde beni motive eden aziz dostlarım Onur Yıldız ve Halil Can Akgün'e minnettarlığımı sunarım. Bu dönemde hem maddi hem de manevi desteklerini bir an olsun esirgemeyen sevgili aileme teşekkür ederim.

Aksaray 2022

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**BUHARA ÖZBEK HANLIĞI VAKAYİNAMESİ “MUHİTÜ”T-
TEVARİH” [VR. 430A-489A] ADLI ESERİN TRANSKRİPSİYON VE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

İsmail Hulusi Şenyıl, Aksaray 2022

ÖZET

Türkistan coğrafyası jeopolitik ve stratejik konumundan dolayı geçmişten günümüze Türk devletlerinin hem eski yurdu, hem de günümüz Türk dünyası için önemli yaşam alanlarından birisi olmuştur. Bu coğrafyada kurulan devletlerin büyük çoğunluğu dünya tarihine yön vermiş olsa da XVII. yüzyıla gelindiğinde Türk devletleri eski güçlerini kaybetmeye başlamıştır. Bu devletlerden birisi de Buhara Özbek Hanlığı olmuştur. Buhara Özbek Hanlığı'nın teşekkül ettiği 1500'lü yıllarda en yüksek refah seviyesi Şibanîler döneminde yaşanmıştır. Astrahan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgal edilmesi sonucu Maverâünnehir bölgesine gelen Astrahanlı Özbekler Şibanîler tarafından kabul görmüşlerdir. Bu kabul edilmenin yegane sebebi Çingiz soyundan gelmeleridir. Şibanîlerden sonra Buhara tahtını ele geçiren hanedanlık Astrahan'dan göç eden Özbeklerin kurduğu Astrahanlılar olmuştur. Ancak bu dönem Buhara Özbek Hanlığı için duraklama sürecinin başladığı dönemdir. Safevîler ve Hive Hanlığı ile yapılan savaşlardan alınan yenilgiler ve tahtı ele geçirmek isteyen hanedan üyeleri arasındaki mücadeleler devleti böyle bir duruma sürüklemiştir. Özellikle Subhan Kulu Han döneminde Hive Hanlığı ile yapılan mücadele sonucu devletin ne derece yıprandığını dönemin vakayinamesi “*Muhitü't-Tevarih*” adlı eser o zamanı anlamak için tarihi bir harita görevi görmektedir. Eser, Subhan Kulu Han'ın çetin mücadeleleri ve bunun yanında devletin iç meselelerindeki kaosu birinci ağızdan bizlere aktarmaktadır. *Muhitü't-Tevarih*'in müellifi Muhammed Emin İbn Mîrza Muhammed Zaman Buharî, Hz. Muhammed'in nurunun yaratılışından başlayarak Hz. Adem gibi pek çok peygamberin hayatı, dört halife dönemi, Emeviler, Abbasiler, Samaniler, Gazneliler, Çingizliler, Emir Timur devletinden bahsetmiş ve Buhara Özbek Hanlığı'nı Subhan Kulu Han dönemi ile bitirerek bir dünya tarihi vücuda getirmiştir. Bu eser siyasi olayların yanı sıra dönemin önemli şeyhleri, ünlü hocaları, nüvisleri, ressamı, nakkereci, nakkaşları, müzeyyenleri gibi çeşitli sanatçılar hakkında bilgiler barındırmaktadır. Çalışmamızın merkezine vakayinamenin Taşkent'te bulunan Çağatay Türkçesi ile yazılmış olan No. 836 numaralı nüshasını alarak Türkiye Türkçesine kazandırılması hedeflenmiştir. Taşkent nüshasından farklı olarak Paris ve St. Petersburg nüshaları ile karşılaştırılma yapılarak dönemin savaşları, iç karışıklıklar, isyanlar ve elçilik ilişkileri gibi konular araştırılmış, eserin detaylı değerlendirmesi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bilim Kodu: 111302

Anahtar Kelimeler: Buhara, Maverâünnehir, Buhara Hanlığı, Muhitü't-Tevarih,

Subhan Kulu Han

Sayfa adedi: 240

Danışman: Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN

AKSARAY UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
TRANSCRIPTION AND EVALUATION OF THE BUKHARA UZBEK
KHANATE CHRONICLE “MUHITU’T-TEVARIH” [VR. 430A-489A]

(M. A. Thesis)

İsmail Hulusi Şenyıl, Aksaray 2022

ABSTRACT

Due to its geopolitical and strategic location, the geography of Turkestan has been one of the most important living spaces for both the former homeland of the Turkish states and today's Turkish world. Although the majority of the states established in this geography have shaped the world history, by the turn of the XVII. century, the Turkish states began to lose their former power. One of these states was the Bukhara Uzbek Khanate. In the 1500s, when the Bukhara Uzbek Khanate was formed, the highest level of prosperity was experienced during the Shibanid period. The Uzbeks from Astrakhan, who came to the Transoxiana region as a result of the occupation of the Astrakhan Khanate by the Russians, were accepted by Shibanids. The only reason for this acceptance is that they are descended from Chingis. The dynasty that seized the throne of Bukhara after the Shibanids became the Astrakhanids, founded by the Uzbeks who migrated from Astrakhan. However, this period is the period when the stagnation process started for the Bukhara Uzbek Khanate. The defeats in the wars with the Safavids and the Khiva Khanate and the struggles between the members of the dynasty who wanted to seize the throne dragged the state into such a situation. Especially in the period of Subhan Kulu Khan, the chronicle of the period "Muhitü't-Tevarih" serves as a historical map to understand how much the state was worn out as a result of the struggle with the Khiva Khanate. The work tells us firsthand about Subhan Kulu Han's tough discussions as well as the chaos in their inner packaging. The author of Muhitü't-Tevarih, Muhammed Emin İbn Mirza Muhammed Zaman Buhari, Beginning with the creation of the light of Hz. Muhammad, The lives of many prophets like Hz. Adam, the period of the four caliphs, the Umayyads, the Abbasids, the Samanis, the Ghaznavids, the Chingizians, the Emir Timur state were mentioned, and by ending the Bukhara Uzbek Khanate with the Subhan Kulu Khan period, a world history was formed. In addition to political events, this work contains information about various artists such as important sheikhs, famous teachers, historians, painters, miniaturists, muralists, museums. At the center of our study, the chronicle No. 836 which was written in Cagatay Turkish is present and getting the copy numbered and bringing it to Turkey Turkish is aimed. Unlike the Tashkent copy, Paris and St. By making comparisons with the St. Petersburg copies, subjects such as the wars of the period, internal turmoil, rebellions and embassy relations were investigated, and a detailed evaluation of the work was attempted to be revealed.

Science Code: 111302

Key Words: Bukhara, Transoxiana, Bukhara Khanate, Muhitü't-Tevarih,

Subhan Quli Khan

Page Number: 240

Supervisor: Selim Serkan ÜKTEN

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKKI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU	i
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	ii
JÜRİ ONAY SAYFASI	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
Metinde Kullanılan Transkripsiyon İşaretleri.....	6
Müellif Muhammed Emin İbn Mîrza Muhammed Zaman Buharî Sûfyanî'nin Hayatı	7
Mütercim Seyyid Muhammed Nasır	8
<i>Muhitü't-Tevarih</i> Adlı Eserin Muhteviyatı	8
I. BÖLÜM.....	13
MUHİTÜ'T-TEVARİH'İN İŞİĞİNDA BUHARA HANLIĞI'NDA ASTRAHANLILAR DÖNEMİ.....	13
1.1. Buhara Özbek Hanlığı'nda Şibanîlerden Astrahanlılar Dönemine Geçiş Süreci	13

1.2. Subhan Kulu Han Zamanına Kadar Astrahanlı Hükümdarlar.....	15
1.2.1. Din Muhammed, Baki Muhammed ve Veli Muhammed Dönemi.....	15
1.2.2. İmam Kulu Han Dönemi.....	17
1.2.3. Nadir Muhammed Han Dönemi.....	21
1.2.4. Abdülaziz Han Dönemi.....	21
1.3. Buhara Özbek Hanlığı'nda Subhan Kulu Han Dönemi.....	23
1.3.1. Subhan Kulu Han Döneminde Hive Hanı Anuşa'nın Buhara Hanlığı'na Seferleri.....	25
1.3.2. Subhan Kulu Han'ın Oğlu Sıddık Muhammed ile Mücadelesi.....	28
1.3.3. Subhan Kulu Han'ın İkinci kez Belh Üzerine Gitmesi.....	30
1.3.4. Subhan Kulu Han Dönemi Safevîler Üzerine Yapılan Sefer	30
1.3.5. Subhan Kulu Han Dönemi Buhara Özbek Hanlığı'na Gelen Elçiler	31
1.3.6. Subhan Kulu Han'ın Belh Şehrinde İsyan Çıkması Üzerine Üçüncü Kez Sefere Çıkması.....	33
1.3.7. Beg Muhammed Eşik Ağabaşı'nın Şehrisebz'de İsyanı.....	33
1.3.8. Buhara Emirlerinin İsyanı	34
1.3.9. Hive Hanı Areng Han'ın Ölümü	36
1.3.10. Belh Şehrinde Bulunan Emirlerin Çekişmeleri ve Mahmud Biy Atalık'ın İsyan Etmesi	36
1.3.11. Mukim Han'ın Belh İdaresine Getirilmesi	39
1.3.12. Subhan Kulu Han'ın Hive Hanı Olarak Şah Niyaz Sultan'ı Ataması	39
1.3.13. Subhan Kulu Han'ın Vefatı	40
II.BÖLÜM	42
MUHİTÜ'T-TEVARİH [Vr. 430A-489A] ADLI ESERİN TRANSKRİPSİYONU	42
SÖZLÜK.....	161
SONUÇ.....	205
KAYNAKÇA	210

EKLER.....	217
TEZ DEĞERLENDİRME FORMU	225

KISALTMALAR

A.	: Arapça
age	: Adı Geçen Eser
agm	: Adı Geçen Makale
agt	: Adı Geçen Tez
bkz.	: Bakınız
Bot.	: Botanik Terimi
C.	: Cilt
Coğ.	: Coğrafya Terimi
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
F.	: Farsça
H.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
H.	: Hazreti
M.	: Miladi
Müz.	: Müzik Terimi

No.	: Numara
Ö.a.	: Özel Ad
Peh.	: Pehlevice
PN.	: Paris Nüshası
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SN.	: St. Petersburg Nüshası
T.	: Türkçe
TDK	: Türk Dil Kurumu
TN.	: Taşkent Nüshası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vr.	: Varak
vs.	: Vesaire
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
Zool.	: Zooloji

GİRİŞ

Türk ve Moğol halklarında tarih yazıcılığı temel olarak sözlü edebiyat ile başlamış zamanla yazıya aktarılmıştır. İslamiyet öncesi Türklerde destanların sözlü gelenek sayesinde korunması ve günümüze aktarılması önemli bir husustur. İlk defa tarihi eser oluşturma girişimi genellikle *Türeyiş Destanı* ve hükümdarın soy ağacını oluşturmakla başlamıştır. Buna ek olarak hükümdarların soy ağaçlarını yani şecerelerini kullanma amaçları mensup oldukları boyu ve hükümdarlık görevlerini meşrulaştırmak istemelerinden kaynaklanmaktadır. Bu süreç Moğol istilasından sonra da devam etmiştir. Çünkü Çingizliler, Maverâünnehir bölgesinde hızla Türkleşmeye başlamışlardır.¹ XIV. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde önemli gelişme gösteren alanlardan biriside Moğol hakimiyeti altında Fars tarih yazıcılığı olmuştur. Özellikle İlhanlı hükümdarları isimlerinin anılması için tarihçi ve şairlere önemli ölçüde destek sağlanmıştır.² Bu sayede Moğol istilası sonrası kaleme alınan ilk eser Ata Melik Cüveynî'nin *Tarih-i Cihan Güşâ*'dır. Aynı şekilde Reşîdüddin Fazlullah Hemedanî umumi dünya tarihi ilk örneklerinden olan *Câmiü't-Tevârih*³ adlı eseri meydana getirmiştir.

Dikkat çekilmesi gereken meselelerden bir tanesi Reşîdüddin'in *Câmiü't-Tevârih* eserinin ikinci cildinde Oğuz boyları hakkında bilgi veren *Oğuzname*⁴ yer almaktadır. Bu Oğuznamenin önemi Oğuzların soyunu Nuh peygamberin oğlu Yafes'ten Oğuz Han'a kadar bağlamasıdır. Eski dönemlerde Türk-Moğol halklarının ileri gelen yöneticileri hakkında

¹ Özgür Türker, **Nefesten Taşa, Taştan Kağıda Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı**, Türkiye Alim Kitapları, Almanya 2011, s. 10-11.

² S. G. Agacanov, **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 46.

³ Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 20.

⁴ Detaylı bilgi için bk. Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, tercüme ve tahlili)**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982.

anlatılan destanlar süreç içerisinde *Oğuzname*, *Çingizname*, *Selçukname*, *Timurname* gibi yazılı eserlere dönüşmüştür.⁵ Çingiznameler, Oğuz ve Uygur hanlarının soylarına dair anlatılan destanları Moğol istilasından sonra Çingiz adı altında toplanmıştır.⁶ XVI-XVII. yüzyıl kaynakları *Ötemiş Hacı*, *Anonim Şibanname* ve *Şecere-i Türk* eserlerini incelediğimizde Çingiz Han, Türkistan bölgesinde hakimiyetini yasallaştırmak için kendi soyunu Oğuz Kağan'a dayandırmıştır.⁷

Ahmet Bican Ercilasun'a göre Oğuznameler birbirlerini tamamlar nitelikte olan tek bir "nehir destan"dır. Çünkü, Uygur harfleri ile yazılmış Oğuz Kağan Destanı, Oğuz Kağan'ın dünyaya gelmesi ve ülkesini evlatları arasında paylaşmasıyla sona ermiştir. Reşîdüddin'in Oğuznamesi, Oğuz'dan sonraki hükümdarlar hakkında bilgi vermiş ve Selçuklular dönemine kadar gelmiştir. XVII. yüzyıla geldiğimizde Ebulgazi Bahadır Han'ın kaleme aldığı Oğuzname (*Şecere-i Terakime-Şecere-i Türkî*) aynı şekilde şeceresini Nuh peygamberden başlayarak Oğuz Han'a ardından da Çingiz Han'a ve en son kendi hükümdarlık zamanına kadar aktarmıştır.⁸ Türkistan bölgesinde tarih yazıcılığının gelişmesi ile beraber Bâbü Şâh kendi Bâbünamesini yazmıştır.⁹ Türkistan hanlıkları döneminde ise Şibanîler ve Astrahanîler kendi tarihlerini anlatılması için *Şibanname*, *Subhankuluname*, *Ubeydullahname* vb. eserler yazılmasını desteklemişlerdir.

Türkistan Hanlıkları'nda tarih yazıcılığı geleneği, İslamî devirlerden sonra Fars kültürü etkisiyle beraber Moğollar ve Timurlu tarih yazıcılığının bir devamı niteliğindedir. Bu eserler dünya tarihi şeklinde bazen de hanedan tarihi şeklinde yazılmıştır. Dünya tarihi şeklinde hazırlanan eserler Hz. Âdem'den başlayarak Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberler daha sonra çeşitli İslam devletleri dönemini aktardıktan sonra Çingizliler, Timurlular ve kendi yazıldığı dönem hakkında bilgi vermektedir. Vakanüvisler elbette kendi yaşadıkları dönemle ilgili detaylı bilgiler vermişlerdir. Genel itibariyle kronolojik sıraya dikkat etmeyip önemli konular üzerinden anlatım yapmışlardır. Vakayinameler önemli olayları bazen bir savaş, bazen bir isyanın bastırılması veya isyancının öldürülmesi, bazen de bir hükümdarın doğum, tahta çıkış veya ölüm tarihi ile ilgili olabilmektedir.

⁵ Yakup Karasoy, Mustafa Toker, **Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibanî-nâme**, Tablet Kitabevi, Konya 2005, s. 21-22.

⁶ Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, TTK, Ankara 2020, s. 204.

⁷ Saadettin Yağmur Gömeç, "Çingiz-nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han'ın Soyu ve Mogol Tarihinin İlk Devirleri", **Belleten**, C. 82 S. 294, Ankara 2018, s. 409.

⁸ Ahmet Bican Ercilasun, **Nehir Destan Oğuzname (Oguz Bitig)**, Dergah Yayınları, İstanbul 2019, s. 7.

⁹ Karasoy, Toker, **age**, s. 25.

Türkistan Hanlıklar döneminde tarih yazımı genel olarak incelendiğinde Hive ve Hokand Hanlıkları vakayinameleri Çağatay Türkçesi olarak kaleme alınmışken Buhara Özbek Hanlığı'nda Farsça eserler daha çok ön plana çıkmıştır.¹⁰ Özellikle Şibanîler ve Astrahanlılar döneminde hanedan yöneticileri Buhara'da devlet işleriyle meşgul olurlarken bunun yanında zaferlerini gelecek kuşaklara aktarmak için vakanüvisler tarafından kaydedilmesini istemişlerdir. Buhara Özbek Hanlığı'nda tarih yazıcılığı ilk kez Muhammed Şibanî Han dönemi ile beraber değerklenmeye başlamıştır.¹¹ Savaş, zafer, isyan ve devlet yönetimi gibi konuların kaleme alınması için o dönemin yetenekli şairleri ve yazarları görevlendirilmiştir. Bu vakayinamelerin kitaplaştırılması bazen hükümdarın direk emriyle veyahut devletin önde gelen emirleri tarafından becerikli ve kabiliyet sahibi kişilere yaptırılmıştır. Bazı vakanüvisler ve emirler ise hiçbir görev verilmeksizin sadece hükümdar nezdinde kabul veya hükümdar tarafından makul bir ödenek almak için bu tür eserler kaleme alınmıştır.¹² Erken dönem eserlere baktığımızda da aynı amaç güdüldüğüne şahit olmaktayız. X. yüzyılda Firdevsî, *Şehname* eserini Gazneli Mahmut'a sunamadan vefat etmiştir, XI. yüzyılda ise Yusuf Has Hacıp, *Kutagdu Bilig* eserini Karahanlı Hükümdarı Ulu Buğra Han'a takdim etmiş¹³ ve karşılığında has hacip unvanı ile ödüllendirilmiştir.

Vakayinamelerin Çingizli mirasını koruduklarına şahit olmaktayız. Özellikle Türkistan Hanlıklarında hükümdar seçimlerinde Çingiz asıllı hanedan üyelerinin öncelik kazandığını ve Çingiz Han yasasına uymaya çalıştıklarına vakayinameler aracılığıyla ulaşmaktayız.

Bu çalışmada Astrahanlı Hanedanı devrinde ve Subhan Kulu Han zamanında Muhammed Emin İbn Mîrza Muhammed Zaman Buharî tarafından kaleme alınan Buhara Özbek Hanlığı dönemi vakayinamesi "*Muhitü't-Tevarih*" adlı eseri ele almaktayız. Bu eser, XVII. yüzyılda Buhara Hanlığı'nın siyasi, askeri konuları yanı sıra kültür tarihine dair ve çağdaş ulema hakkında dikkat çekici bilgiler barındırmaktadır. Buhara Hanlığı tarihini ele alabilmek için dönem kaynaklarını okuyabilmek ve değerklendirmek gerekmektedir. Bu açıdan dönemin en değerkli ana kaynakları olan vakayinamelerin çözümlenmesi Türkistan tarihi için büyük önem arz etmektedir. Çalışmamızın amacı hem bu alana bir kapı aralamak, hem de bu noktada Astrahan Hanedanlığı'nın en dikkate değerk vakayinamelerinden biri olan "*Muhitü't-*

¹⁰ A. Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usul**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 55.

¹¹ Muhammed Bilal Çelik, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", **History Studies**, 4/2, Ankara 2012, s. 96.

¹² Çelik, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", s. 111.

¹³ S. Frederick Starr, **Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı**, Çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 61.

Tevarih” adlı eseri eski yazıdan Latin harflerine aktararak analiz edilmesiyle beraber Türkiye’deki tarihçilerin kolaylıkla kullanabileceği bir eser haline getirilmesini sağlamaktır.

“*Muhitü’t-Tevarih*” adlı vakayiname üzerinde daha önce Türkiye literatüründe herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Ancak ilk defa Z. Velidi Togan’ın “*Tarihte Usul*” ve Muhammed Bilal Çelik’in “*Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri*” makalesinde adı geçmiştir. Yabancı kaynaklara baktığımız zaman Mehrdad Fallahzadeh ve Forogh Hashabeiky “*Muhitü’t-Tevarih*” üzerinde detaylı bir inceleme yapmışlardır.¹⁴ Bu detaylı inceleme yapılırken üç farklı nüsha kullanmışlardır. Bunlar Taşkent, Paris ve S. Petersburg nüshalarıdır. Mehrdad Fallahzadeh ve Forogh Hashabeiky vakayinamenin Özbekistan Taşkent No. 835 ve No. 7351 numaralı nüshaları üzerinde incelemede bulunmuşlardır.

“*Muhitü’t-Tevarih*” üzerine çalışmalar yapan bir diğer araştırmacılar D. Yu. Yusupova ve U. Hamroyev olmuştur. Eser 2020 yılında Taşkent’te Farsçadan Özbek Türkçesine tercüme etmişlerdir. Özbek Türkçesine çevrilen eserde araştırmacılar, Fallahzadeh ve Hashabeiky’in araştırmalarındaki gibi No. 835 ve No. 7351 nüshalarının yanı sıra No. 836, No. 5410 ve St. Petersburg’da bulunan D89/574 nüshalarını kullanarak metni oluşturmaya çalışmışlardır.¹⁵

Bizim bu çalışmalardan farklı olarak vakayinamenin üzerinde çalıştığımız nüsha Taşkent’te Özbek Bilimler Akademisi Şark Şinâslık Enstitüsü Ebu Reyhan El-Biruni Yazma Eserler Kütüphanesi Kataloğu No. 836¹⁶’da bulunan tercüme eserdir. Taşkent nüshası Farsçadan Çağatay Türkçesine tercüme edilmiştir. Çalışmamızda Paris’te bulunan BnF Gallica Dijital Kütüphanesi’nde supplément persan 1548¹⁷ numaralı Farsça nüshadan ve Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü’ndeki¹⁸ yine Farsça nüshaya ulaşılarak istifade edilmiştir.

Eserin farklı nüshalarını kullanma amacımız el yazmalarında bir kelimenin yanlış yazılması veya eksik harf kullanılması durumunda parantez “()” içinde doğrusunu yazarak metin bütünlüğü korunmuştur. Transkripsiyon sırasında okunmayan ve yazılış şekliinden emin olunmayan şahıs, şehir ve bölge adları vb. kelimeler soru işareti “(?)” ile belirtilmiştir.

¹⁴ Muhammad Amin b. Mirza Muhammed Zaman Bukharî (Şûfiyânî), **Muḥîṭ al-Tavārîkh (The Sea of Chronicles)**, Critical Edition and Introduction by Mehrdad Fallahzadeh and Forogh Hashabeiky, Brill, Leiden/Boston 2014.

¹⁵ Muhammad Amin Buxoriy, **Muhit at-tavorix**, Çev. D. Yu. Yusupova, U. Hamroyev, Fan, Taşkent 2020, s. 34.

¹⁶ Muhammed Emin İbn Mîrza Muhammed Zaman Buhârî Sûfyanî, **Muhitü’t-Tevarih**, Özbekistan Bilimler Akademisi Şark Şinâslık Enstitüsü Ebu Reyhan El-Biruni, Taşkent, No. 836.

¹⁷ Bundan sonra metin içinde Paris nüshası olarak yer alacaktır.

¹⁸ Bundan sonra metin içinde St. Petersburg nüshası olarak yer alacaktır.

Bununla birlikte metinde geçen bir sözcüğün yazılış şekli diğer nüshalarda farklı ise dipnotlarda Taşkent nüshası için TN., Paris nüshası için PN., St. Petersburg nüshası için SN. kısaltmaları kullanılarak belirtilmiştir. Örneğin; Afganistan’da bir şehir olan Kunduz kelimesi Taşkent nüshasında *Kunz* (قند) olarak yazılmışken, diğer nüshalarda Kunduz (قندز) şeklinde kaleme alınmıştır. Çalışmamızda “*Kun(du)z*” ifadesi tercih edilmiştir.

Vakayinamenin en eksiksiz nüshası Taşkent’te bulunan yazma eserdir. Çünkü, Paris nüshası Timur dönemi ile başlar ve Subhan Kulu Han dönemi ile biter. St. Petersburg nüshası ise diğerlerinden farklı olarak Şibanîler dönemi ile başlamaktadır. Ancak “*Muhitü’t-Tevarih*” [vr. 1a-489a] yaklaşık bin sayfalık dünya tarihi kitabı olarak Taşkent nüshasında karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda Buhara Özbek Hanlığı’nın Astrahanlılar dönemi içerisinde yazılmış olan vakayinamenin Subhan Kulu Han hükümdarlığı sürecini içeren son 118 varaklık kısmı literatürümüze kazandırılmaya çalışılmıştır. Arap harfleriyle kaleme alınan bu varakların her birisi 21 satırdan oluşmaktadır.

Üzerinde çalıştığımız metin Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış olsa da eserin büyük çoğunluğunda özellikle mesnevi, nazm, kıta, rubai, mısra ve kasidelerde fazlasıyla Farsça beyit bulunmaktadır. Vakayinamenin Farsça mesnevi, rubai, beyit vb. yerlerin çevirisinde uzman yardımına başvurulmuştur. Farsça kelimelerin yazılışında Mehmet Kanar’ın “*Farsça-Türkçe Sözlüğü*” temel başvuru kitabı olarak kullanılmıştır.

Vakayinamenin transkripsiyonu sırasında Çağatay Türkçesi ve dil grameri için; *Lugat-i Çağatay ve Türkî Osmanî*, *Abuşka Lûgatı*, *Mukaddimettü’l-Edeb*, *Şiban Han Dîvanı*, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk*, *Kâmûs-ı Türkî*, Zühal Kargı Ölmez’in çevirisini yaptığı “*Şecere-yi Terakime*”, Suat Ünlü’nün hazırlamış olduğu “*Çağatay Türkçesi Sözlüğü*”, Ferit Develioğlu’un “*Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*” Janos Eckmann’ın “*Çağatayca El Kitabı*”, Mustafa Argunşah tarafından hazırlanan “*Çağatay Türkçesi*” ve son olarak Fatih Erbay tarafından hazırlanan “W. Radloff’un “*Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy*” Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi” adlı eserlerden faydalanılmıştır.

Metinde Kullanılan Transkripsiyon İşaretleri

آ : a	ص : ş
ا : a, ā, e	ض : ž
اي : é, î	ط : ṭ
ب : b	ظ : ẓ
پ : p, b	ع : ‘
ت : t	غ : ğ, ğ̣
ث : ṣ	ف : f
ج : c	ق : ḳ
چ : ç	ك : g, k
ح : ḥ	گ : g
خ : ḥ	نگ : ng̣
د : d	ل : l
ذ : ẓ	م : m
ر : r	ن : n
ز : z	و : v, o, ö, u, û, ü
ژ : j	ه : h, a, e
س : s	ي : y, ı, i, î
ش : ş	ء : ’

Müellif Muhammed Emin İbn Mîrza Muhammed Zaman Buharî Sûfyânî'nin Hayatı

Muhammed Emin'in hayatı hakkında çok az bilgi mevcuttur ve onun yaşamına ilişkin bildiklerimize genellikle eserinden ulaşılmaktadır. Babası Mîrza Muhammed Zaman'dır ve Buharî adından da anlaşılacağı üzere Muhammed Emin, Buhara'da doğmuştur. Yazma nüshalarına baktığımız zaman onun farklı lakapları ile karşılaşılmaktadır. Özbekistan nüshasında Sûfyânî¹⁹ olarak geçerken S. Petersburg nüshasında Kirak-yarakçı²⁰ olarak geçmektedir.²¹ Bununla beraber yazarın tam adı eserin bir başında bir de sonundaki bölümde zikredilmektedir.

Vakayinamenin kaleme alınması İbrahim Koşbegi²² tarafından istenmiştir. Bu istek Muhammed Emin'in saraya yakın bir tarihçi olduğuna işaret etmektedir. Vakayinameyi altmış beş yaşından sonra kaleme almaya başlayan müellif, giriş kısmında otuz yedi farklı tarih kitabından faydalandığını belirtmiştir. Son bölümde ise müellif vakayinameyi okuyan bir kişinin istifade edeceği on faydadan ve bazı hususlardan bahsetmiştir.

Muhammed Emin Buharî Sûfyânî hakkında araştırmacılar tarafından dikkat edilip karıştırılmaması gereken konulardan birisi isim benzerliği hususudur. Aynı dönemi anlatan Subhan Kulu Han'ın oğlu II. Ubeydullah Han döneminde yazılan *Ubeydullah-name* adlı eserin müellifinin ismi de Mir Muhammed Emin Buharî'dir. Bu iki yazar dışında karıştırılmaması gereken üçüncü bir şahıs ise vakayinamemizin pek çok yerinde adı geçen Mirza Muhammed Emin adlı bir kütüphanecidir. Bu kişi Subhan Kulu Han döneminde

¹⁹ Rus oryantalist P. I. Lerkh'in (1827-1884) kişisel arşivinde Farsça olarak yazılmış bulunan Buhara haritasında yer alan 11 numaralı mahallenin ismidir. A. R. Muhamedcanov, "İstoriko-Topografiçeskiy Plan Buharı Ahmada Donışa", *Obşestvennie Nauki v Uzbekistane*, No. 5, Toşkent 1965, s. 32-33. Taşkent ve St. Petersburg nüshasında (صوفیانی) *Şûfyânî* şeklinde yazılmıştır. Fallahzadeh ve Hashabeiky *Şûfyânî* kelimesini *Şûf(i)yânî* olarak okumuşlardır. O dönemde yazarın nereli veya hangi soya mensup olduğunu belirtmek için şehirlerin sonuna (î) eklenme geleneği vardır. Müellifimiz Muhammed Emin, Buhara'da bulunan Sufyan mahallesine mensup olduğunu göstermek için Sufyani-Sufiyani lakabını kullanmıştır. İsmet İsmâ'ilî, "Muhîtü't-Tevârîh, Deryâ-yı Havâdis (Ma'ruf-i Tashîh Yek Kitâb-ı Târîhî)", *Gozâreş-i Mîrâs*, Cilt 9, Sayı 3-4, (Mordân-Âbân 1394 h.ş.) s. 64-65.

²⁰ Mecmuu'l Erkam adlı esere göre "Kirak-yarakçı" unvanına sahip saray görevlileri saray için gerekli eşyaları almaktan sorumludurlar. Selim Serkan Ükten, "Mecmuu'l Erkam Işığında Buhara Emirliği'ndeki Unvan ve Mansıplar", *5. Uluslararası Erciyes Bilimsel Araştırmalar Kongresi*, 16-17 Nisan 2021, Ed. Dr. Necip İhsan Arıkan, Kayseri 2021, s. 409.

²¹ Muhammad Amin b. Mîrza Muhammed Zaman Bukharî (Şûfiyânî), *Muḥîṭ al-Tavārîkh (The Sea of Chronicles)*, s. 51.

²² Koşbegi: Avcıbaşı olarak görev yapmaktadır. Av kuşları, av köpekleri vs. gibi avda kullanılan teçhizattan sorumludur. Ükten, "Mecmuu'l Erkam Işığında Buhara Emirliği'ndeki Unvan ve Mansıplar", s. 404; Vámbéry'nin Türkistan seyahatinde aldığı notlarda koşbegi unvanı, vezir ya da başbakan olarak ifade etmiştir. Arminius Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu*, Çev. Resul Şahsi, Divan Kitap, İstanbul 2022, s. 397; Astrahanlı dönemi kaynaklarında ise *kull-ı koşbegi* yani baş koşbegi şeklinde kullanılmıştır ve bu unvanın sahipleri karargah başkanlığının yanı sıra orduda komutanlık görevini de üstlenmişlerdir. Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK, Ankara 2018, s. 155-156.

Buhara’da bulunan Kütüphane-i Ma’mure’de nakkaşların reisi görevini üstlenmiştir.²³ Vakayinamede Subhan Kulu Han tarafından kaleme alınan mektubu oğlu Sıddık Sultan’a uyarı amacıyla Mirza Muhammed Emin ulaştırdığı bilgisi yer almaktadır.²⁴ Ancak bu görevi yerine getiren kişi ile vakayinamenin müellifi olan Muhammed Emin Buharî Sûfyânî’nin karıştırılmamasına dikkat edilmelidir.

Mütercim Seyyid Muhammed Nasır

Taşkent nüshasını değerli kılan vakayinamenin tercüme bir eser olmasıdır. 836 numaralı Taşkent nüshasını diğer nüshalardan farklı kılan son sayfasında mütercim Seyyid Muhammed Nasır tarafından Arapça yazılmış bir bölümün bulunmasıdır. Mütercim bu bölümde ayrıca vakayinameyi hangi yıllarda ve hangi hükümdar zamanında tercüme ettiğini anlatmıştır. Mütercim, Hive Hanı Ebul Feth II. Seyyid Muhammed Rahim Bahadır Sultan’ın (1864-1910) isteği üzerine vakayinameyi Farsçadan Çağatay Türkçesine tercüme etmiştir. Vakayinameyi tercüme etmesi beş yıl sürmüştür. Çalışmasına H. 1320/M. 1903 senesinde başlamış ve ancak H. 1325/M. 1908 Zilhicce ayının perşembe günü tamamlayabilmiştir.

Metni oluştururken bazı konularda başlık koyulacak yerler boş bırakılmıştır. Bu boş yerler çoğunlukla Çingiz Han ve ardılları ile ilgili dönemi anlatan sekizinci babda bulunmaktadır. Başlıklar ve özel tarihler genellikle kırmızı kalem ile belirtilerek yazılmıştır. Ancak, Çingiz Han hakkında bilgi verdiği bölümlerin tamamında siyah kalem kullanmıştır. Mütercim eksik veya yanlış yazdığı kelimeleri özel bir işaretle belirtmiş ve sayfa kenarlarındaki boşluklarda düzelterek doğru hallerini yazmıştır. Vakayinamede geçen kıssa bölümlerini de Çağatay Türkçesine çevirmiş ancak beyit, nazm, rubai, mesnevi ve kıtaları orijinali gibi Farsça olarak kaydetmiştir.

Muhitü’t-Tevarih Adlı Eserin Muhteviyatı

Muhitü’t-Tevarih vakayinamesinin adının anlamına bakacak olursak muhit kelimesi Arapça kökenlidir. Çevre, ortam, muhit ve coğrafi olarak deniz anlamına gelmektedir. Mehrdad Fallahzade ve Forogh Hashabeiky, eserin Farsça basımı sırasında adını İngilizceye tercüme ederken “The Sea of Chronicles” yani “Tarihlerin Denizi” olarak çevirmişlerdir. Eser

²³ A. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 189.

²⁴ **Muhitü’t-Tevarih**, No. 836, vr. 446b.

mevcut hale getirilirken otuz yedi kaynaktan istifade edildiği için “Tarihlerin Denizi, Tarihlerin Çevresi ve Tarihlerin Muhiti” manalarına da gelmektedir. Kütüphane kataloglarından edindiğimiz bilgilere göre vakayiname birden çok isim ile anılmaktadır. Subhan Kulu Han döneminde kaleme alındığı için *Tarih-i Subhan Kulu Han*²⁵ veya *Tarih-i Türkistan*²⁶ adı ile geçmektedir.²⁷

Müellif Muhammed Emin’in döneminin donanımlı bir tarihçisi olduğu çok açıktır. Yazmış olduğu eser için faydalandığı kaynak eserler son derece önem arz etmektedir. Kaleme aldığı vakayinameyi on bölümden oluşturmuştur. Bu bölümler şu şekildedir;

- 1- Hz. Muhammed’in nurunun yaratılışı
- 2- Adem aleyhisselamın yaratılışı
- 3- Peygamberlerin yaratılışı
- 4- Hz. Muhammed’den önce yaşayan padişah ve hükümdarlar
- 5- Hulefâ-yı Râşidîn²⁸
- 6- Emevi ve Abbasi halifeleri ve onların hilafetleri döneminde yaşamış seçkin evliyalar ve büyük alimler
- 7- Samaniler ve Sebügtekinliler,²⁹ halifeleri ve onların zamanında yaşayan azizler, ulema ve şairler
- 8- Çingiz Han ve halefleri
- 9- Sahipkıran Emir Timur ve halefleri
- 10- Seyyid Subhan Kulu Han ve diğer Maverâünnehir evliya, ulema ve devletin beyanı.

Eserin yazılmaya başlandığı tarih net bir şekilde bilinmemekle beraber 5 Cemaziyelsani H. 1111/M. 1699 olayları ile beraber bitirildiği belirtilmiştir. Vakayinamenin hazırlanış şekli genel olarak derleme şeklindedir. Çalışmamızın merkezine onuncu bab Subhan Kulu Han dönemini almamızın sebebi ise eserin o dönemde yazılmış olmasıdır. Müellifin vakaların birçoğuna şahitlik etmesi veyahut o devrin önemli kitaplarından, kütüphanecilerden ve devlet adamları ile iletişiminden dolayı detaylı bilgilere ulaşmış olması çok muhtemeldir. Onuncu babın içinde elli beş adet alt başlık bulunmaktadır. Dönemin vuku bulan olayları kronolojik bir sıra halinde kaleme alınmıştır.

²⁵ C. A. Storey, **Persian Literature A Bio-Bibliographical Survey**, Vol II, part 2, E. Medicine, Published with the Aid of the Wellcome Trust by the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland Sole Agents, London 1971, s. 379.

²⁶ E. Blochet, **Catalogue des Manuscrits persans de la Bibliotheque Nationale**, Vol I, Paris 1905, s. 295.

²⁷ Togan, **Tarihte Usul**, s. 220.

²⁸ Hz. Muhammed’den sonraki ilk dört halifedir.

²⁹ Gazneliler.

Çingiz Han'ın batı seferleri sırasında yapmış olduğu yıkım ve yağma sonrası malum olunduğu üzere bir çok İslamî kaynak harap olmuştur. Ancak Emir Timur ile beraber Türkistan'ın yeniden inşa edilmesi ile yeni binalar, medreseler, dergâhlar ve kütüphaneler ortaya çıkmış ve bu durum tahribatı bir nebze de olsa azaltmıştır. Timur ardılları ile beraber bu gelenek Şibanîler ve Astrahanlılar döneminde de devam etmiştir ve kurulan kütüphanelerdeki kaynak zenginliği *Muhitü't-Tevarih'in* faylandığı kitaplardan görülmektedir. Muhammed Emin'in istifade ettiği kitaplar şu şekildedir;

- 1- *Tarih-i Taberî* – Muhammed bin Cerir telifi Vezirül Saman Ebu Ali Muhammed Belhî'nin tercümesi
- 2- *Tarih-i fütuh* – Ahmed bin Asam Kufî'nin tasnifi Muhammed bin Ahmed Müstevfî'nin tercümesi
- 3- *Tarih-i Murucü'z-Zeheb* – Mesudî
- 4- *Tarih-i Muntazam* – Abdurrahman tasnifi İbn Cevzî
- 5- *Tarih-i Alem-Ara-yi Abbasî* – İskender Bey Münşî
- 6- *Tarih-i Ebî* – Şeref Cerbadkanî
- 7- *Tarih-i Keşfü'l-gum* – Ali bin İsa'nın telifi
- 8- *Tarih-i Camiü'l-hikayat* – Nureddin Muhammed Avfî'nin tasnifi
- 9- *Tarih-i Miratü'l-Cenan* – İmam Abdullah Yafî Yemenî'nin tasnifi
- 10- *Tarih-i Camiü't-Tevarih* – Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî
- 11- *Tarih-i Güzide* – Abdullah Müstevfî Kazvînî'nin tasnifi
- 12- *Tarihü'l-Zenub* – Hamdullah Müstevfî'nin tasnifi
- 13- *Tarih-i Vasaya-i* – Hoca Nizamül-Mülk
- 14- *Tarih-i Kavamü'l-Mülkî* – Kazî Kavamü'l-Mülk Abarkî'nin telifi
- 15- *Firdevsiü'l-Tevarih* – Mevlana Husrev Berakî'nin tasnifi
- 16- *Tabakat-ı Nasırî* – Bin Kanî'nin tasnifi
- 17- *Tarih* – Fahreddin Benaketî
- 18- *Tarih-i Mecma'u'n-Nevadir* – Ahmed Meşhur Babin Nizâmî Arûzî Semerkandî'nin tasnifi
- 19- *Tarih-i Zafername* – Mevlana Şerefüddin Ali Hendî'nin mukaddimesi
- 20- *Tarih-i Cihan Güşayî* – Ata Melik Cüveynî'nin telifi
- 21- *Mecmu'a* - Rumî telifi
- 22- *Tarih-i Fütühat Miranşahî* – Mevlana Seyyid Girvenî'nin telifi
- 23- *Tarih-i Mesalikü'l-Memalik* – Mevlana Abdurrahim Meşhedî'nin tasnifi

- 24- *Tarih* – Zahirüddîn Mazenderanî
- 25- *Tarih-i Vasî* – Seyyid Cafer bin Hüseyin'nin telifi
- 26- *Tarih-i Matla'üs-sa'idîn* – Mevlana Abdürrezzak Semerkandî'nin telifi
- 27- *Nizamü'l-Tevarih* – Kazî Beyzavî
- 28- *Ravzatü's-Safa* – Muhammed bin Havendşah Belhî'nin telifi Emir Havend
- 29- *Tarih-i Habîbü's-Siyer* – Gıyaseddin bin Humamüddin'nin telifi
- 30- *Tezkiretü'l-Şuara* – Mevlana Devletşah
- 31- *Nafahatü'l-Uns* – Hazret Mevlevî Camî
- 32- *Mecâlisü'n-Nefâis* – Emir Ali Şîr
- 33- *Siyerî* – Mevlana Mu'în Teftazanî
- 34- *Şahnâme* – Mevlana Firdevsî
- 35- *Raşahatî* – Mevlana Fahrüddin Ali bin Mevlana Hüseyin Vaiz
- 36- *Tarih-i Abdullah-name* – Hafız Tanîşî
- 37- *Tarih-i Bahrü'l-Esrar* – Hoca Mahmud Kitabdar'ın tasnifi.³⁰

Muhammed Emin eserini sadece bir saray zümresi için değil tüm halka ve gelecek nesillere faydası dokunması için hazırlamıştır. Kendi ifadesiyle eserine müracaat eden daha sonraki araştırmacıların kendi fikirlerini eklemesini istemiş ve yakın dostlarının eser üzerinde incelemeler yaptıktan sonra kitabının gizli kalmamasını ve ilim dünyasını aydınlatmasını dilemiştir. Bu nedenle tarihin gelecekteki araştırmacılara ulaşmasını temenni etmiştir. Bu vakayinamede Hz. Adem'in yaratılışı, Hz. Nuh'un tufanı, Hz. İbrahim aleyhisselamın Nemrut tarafından ateşe atılması, Hz. İsmail'in kurban edilme hadisesi, Ömer bin Hattab'ın ashablarına vaazları, Yunan ve Rum bilgeler ve hakimleri, Zülkarneyn'nin Kaf Dağı'na gitmesi³¹ gibi önemli hadiselerden de bahsetmiştir.

Muhammed Emin, siyasi olayların ardından eserin sonunda alt başlıklar halinde döneminin önemli ve ünlü kişilerinden de bahsetmiştir. Devrin önemli şeyhleri, ünlü hocaları, nüvisleri, ressamaları, nakkerecileri, nakkaşları, müzeyyenleri ve çeşitli sanatçıları hakkında bilgi vermiştir.

Müellif eserin sonuna doğru bu kitabı yazış amacı ve kitabı okuyan kişiye katacağı on faydadan bahseder. Bu faydalar genellikle tarih iliminin insana katacağı değerlerdir. Kişi tarih ilmi ile uğraşırsa günlük kullandığı eşyalardan daha fazla istifade edecektir. Herkesin

³⁰ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 2a-2b.

³¹ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 484b.

bu ilimi öğrenmesi ve uzmanlaşması ortaya çeşitli bilgilerin çıkacağına işaret etmektedir. O yüzden tarih ve fen ilmi sözüne güvenilir kimseler tarafından zikredilmişse kişiye pek çok fayda sağlar, ancak güvenilmez kişiler tarafından söylenenlere inanılırsa kişiyi yalancı durumuna düşürebilir.³²

Tecrübenin insanın hayatına katacağı üç misal verir. Birincisi, tecrübe gelecek dönemde ona yararlı ve kazançlı döner. İkincisi, geçmişteki durumlardan bilgi sahibi olan kişi istikbalindeki sorunları daha önceden işitebilir. Üçüncüsü, başkalarını gözlemlerken onun iyi veya kötü bir şeye sebep olacağını anlar ve olaya müdahale eder.³³

Bir diğer fayda ise tarihteki olayların neticeleridir. Geçmişteki büyük şahsiyetlerden ve olaylardan ders çıkararak gelecek nesiller bu hatalara düşmemeleri için hazırlanmalıdır. Tarih ilmi ki şuur ve haberdarlık ile beraber kişinin erdeminin artışını ve doğru bakış açısına sahip olmasını sağlar. Tarih ilmine sahip sultanlar adil ve dindar olurlar, devlet erkanı ve milletleri sıkıntı çekmeden rahat bir hayat sürerler.³⁴ Günümüze yapmış olduğu önerileri ve bizlere aktardığı tecrübeleri sayesinde bir kez daha anlıyoruz ki bu vakayiname sadece saray erkanına hazırlanmış bir eser değildir. Belki döneminin zor şartlarını, hanlıkta sürekli bir isyan ve güvensizlik ortamı hakim olduğunu çok dile getirememiş olsa da Muhammed Emin asıl derdini bu tür ifadeler ile okuyucuyu aydınlatmaya çalışmış olabilir.

³² **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 486b.

³³ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 486b-487a.

³⁴ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 487b.

I. BÖLÜM

MUHİTÜ'T-TEVARİH'İN IŞIĞINDA BUHARA HANLIĞI'NDA ASTRAHANLILAR DÖNEMİ

1.1. Buhara Özbek Hanlığı'nda Şibanîlerden Astrahanlılar Dönemine Geçiş Süreci

Astarhan-Astrahan ismi aslen Volga Nehri kenarında bulunan Hacı Tarhan şehrinden gelmektedir. Astrahanlılar Hanedanı'nın kurucusu Can Muhammed'dir. Birçok kaynakta Canıbekler, Astrahanlılar ve kökleri Çingiz soyundan Cuci'nin oğlu Toka Timur'a dayandığı için Toka Timurlular diye de adlandırılmışlardır.³⁵

Astrahan Hanlığı, Moskova Knezliği tarafından 1556'da işgal edildikten³⁶ sonra Çingiz Han torunlarından Yar Muhammed ve oğlu Can Muhammed bu tehlikeden kaçarak Buhara'ya gelmişlerdir. O dönemde Buhara Özbek Hanlığı'nın başında yine Çingiz Han soyundan gelen Şibanîler hüküm sürmektedir. Şibanî hükümdarı İskender Han, Yar Muhammed ve Can Muhammed'i yalnızca hanlığa kabul etmekle kalmayıp kızı Zehra³⁷ Begüm'ü Can Muhammed Han ile evlendirmiştir.³⁸ Zehra Begüm aynı zamanda II. Abdullah Han'ın kız kardeşidir. Can Muhammed'in bu evliliğinden Din Muhammed, Veli Muhammed ve Baki Muhammed adlı üç oğlu dünyaya gelmiştir.

³⁵ Abdülkerim Özaydın, "Canogulları", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 154.

³⁶ Detaylı bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, TTK, Ankara 2019, s. 280.

³⁷ Bazı kaynaklarda İskender Han'ın kızının adı Zühre olarak geçmektedir. Nurettin Hatunoğlu, Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emîrliği ve Âlim Han, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 35.

³⁸ A. Vámbéry, Buhara Yahut Maverâünnehir Tarihi, Çev. Tahir Şakir Çağatay, (Yayımlanmamış Tercüme), TTK, s. 309.

1598 senesinde II. Abdullah Han'ın ölümü ile beraber yerine Abdülmümin Han tahtı ele geçirmek için Belh şehrinden Buhara'ya gitmiştir. Şiddetli mücadelelerden sonra Buhara'da tahta çıkmış ve adına hutbe okutup ve sikke bastırmıştır.³⁹ Ancak emirlerine ve halkına karşı çok gaddar davranan Abdülmümin Han bir komplo sonucu öldürülmüştür.⁴⁰ Abdülmümin Han'ın hükümdarlığı altı ay gibi kısa bir süre sürmüştür. Han'ın ölümünden istifade etmek isteyen Kazak hükümdarı Tevekkül Han, Maverâünnehir bölgesinde kendisine karşı duracak bir güç olmadığından dolayı Sayram, Taşkent ve Semerkant gibi şehirleri yağmalamıştır.⁴¹ Hatta Şibanîlerin bu zayıflığından faydalanmak isteyen bir diğer hükümdar I. Şah Abbas⁴² ise 40 bin askeri ile Sebzevar, Herat ve Meşhed'i Safevî topraklarına dahil etmiştir.⁴³

Muhammed Emin, Abdülmümin Han dönemini bizlere farklı bilgilerle aktarmıştır. Abdülmümin Han'ın tahta çıkmasından altı ay sonra Kazaklardan bir topluluk Semerkant çevresinde toplanmışlar ve hanlığa baş kaldırmışlardır. Bu haberin Abdülmümin Han'a ulaşmasının ardından Han asker toplamış ve Taşkent tarafına doğru yola çıkmıştır. Savaşta aldığı ok isabetiyle orada vefat ettiğinden bahsedilmiştir.⁴⁴ Muhammed Emin, bu olaya mütakiben iki farklı olaydan detay vermeden bahsetmiştir. H. 1015/M. 1606 senesinin Recep ayında Cihangir Sultan⁴⁵, Belh üzerine sefere çıkmıştır. Ceyhun Nehri'nin kenarına geldiği zaman Baki Muhammed Han ile yaptığı savaşta yenilmiştir. Müellifin detay vermediği diğer olay H. 1011/M. 1602 senesinde I. Şah Abbas'ın Belh vilayetine gelmiş olmasıdır.⁴⁶

³⁹ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 430a.

⁴⁰ Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", **Türkler**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 564.

⁴¹ Kazak hükümdarı Tevekkül Han'ın ismi kaynaklarda Tevekkel, Tevkel, Tukay gibi farklı şekillerde kullanılmaktadır. Tevekkül Han'ın babası Şigay Han, annesi ise Cağatlı Yahşim-bikim'dir. 1581-1583 yılları arasında II. Abdullah Han'ın himayesinde görev almıştır. Kendisine Aferinkent ihsan edilmiş olsa da 1583'te II. Abdullah Han'dan şüphelenerek Deşt-i Kıpçak bölgesine geri dönmüş ve Şibanîlerin zayıfladığı dönemde hanlığın üzerine çeşitli yağmalarda bulunmuştur. S. G. Klyashtorny, T. İ. Sultanov, **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 297-299.

⁴² I. Şah Abbas, kırk iki yıl Safevî tahtında hüküm sürmüş ve 24 Cemaziyelevvel H. 1038/M. 1629 yılında vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İskender Bey Münşî-yi Türkmen, **Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî**, III. Cilt, Çev. Ali Genceli, Yay. Haz. İsmail Aka, TTK, Ankara 2019, s. 208; Faruk Sümer, "Abbas I", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 19; Cihan Aydoğmuşoğlu, **Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)**, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 273.

⁴³ Abdulkadir Macit, **Şeybânî Özbek Hanlığı: Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı**, Nobel Yayınları, Ankara 2016, s. 117.

⁴⁴ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 430a-430b.

⁴⁵ 1605-1627 yılları arasında hükümdarlık yapmış Bâbü'r Sultanı'dır. Ekber Şah'tan sonra Bâbü'r tahtına Cihângîr Şah oturmuştur. John F. Richards, **Bâbü'r Türk İmparatorluğu & Tarih, Kültür, Teşkilat**, Çev. Yasin Tekin, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 129.

⁴⁶ Muhammed Emin, genellikle eserde başlıkları kırmızı kalem ile bahsetmiştir. Ancak bu iki olayı zikrederken herhangi anlatım için satır boşluğu bırakmamış olmakla beraber başlığı kırmızı kalem ile yazmamıştır. Elimizdeki bilgiler doğrultusunda Cihangir Sultan ve Şah Abbas ile yaşanan olayların sadece ismini zikretmesi müellifin bizzat şahit olmadığı olayları dönemin kaynaklarından okumuş olup bizlere aktarmasından kaynaklanıyor olabilir. **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 430a-430b.

Özetle Abdülmümin Han hükümdarlık döneminde kendisine karşı tehdit olarak gördüğü için Buhara’da bulunan tüm akrabalarını öldürtmüştür.⁴⁷ Hanlıkta art arda gelen bu ölümler huzursuz bir ortama sebep olmuştur. Şibanîlerin ileri gelenleri hanlık makamı için Can Muhammed Han’a teklif götürmüşlerdir. Can Muhammed Han “*Benim soyum Çingiz Han’a dayanmaktadır, ancak Buhara Özbek Hanlığı’na Şibanîlerden birisi seçilmelidir.*”⁴⁸ diyerek aslında oğlu Din Muhammed’i işaret etmiştir. Bunun üzerine Din Muhammed ile beraber Şibanîler dönemi sona ermiş ve Astrahanlılar dönemi başlamıştır.

Buhara Özbek Hanlığı’nda başa geçen Astrahanlılar 1597-1753 yılları arasında hüküm sürmüş, dokuz han yönetici olarak yer almış ve devlet yönetiminde Şibanî mirasını devam ettirmeye çalışmışlardır.⁴⁹ Ancak, emirlerin kendi başlarına feodalleşmelerinden dolayı küçük bölgelerde şahsi yönetimlerini kurma çabasına girişmişler ve merkezi yönetimi zor duruma düşürmüşlerdir.

1.2. Subhan Kulu Han Zamanına Kadar Astrahanlı Hükümdarlar

1.2.1. Din Muhammed, Baki Muhammed ve Veli Muhammed Dönemi

Şibanî hanedanlığı döneminde II. Abdullah Han, yeğenleri Din Muhammed ve kardeşlerini Horasan şehrinin yönetimi için göndermiştir. Hatta Safevîler üzerine yapılan seferde Meşhed kuşatmasına yardım etmişlerdir.⁵⁰ Horasan yönetimini kendisine istemesi sonucu Abdülmümin Han, Can Muhammed ve oğullarını kendisine karşı rakip görmesinden ötürü Can Muhammed Han’ı hapsedmiş ve babası Yar Muhammed Han’ı Belh dışına sürmüştür.⁵¹ Abdülmümin Han’a karşı çıkan Din Muhammed, Horasan bölgesini ele geçirmeye çalışmıştır. Abdülmümin Han, Haziran ayında bir suikast sonucu öldürülmesiyle hükümdarlık dönemi kısa sürmüştür.⁵² Daha önce bahsedildiği gibi Buhara Hanlığı’nın ileri gelenleri Şibanîlerden tahta oturacak hanedan üyesinin bulunamamasından dolayı Can Muhammed Han oğlu Din Muhammed’i Buhara tahtına çıkarmışlardır.

Abdülmümin Han’ın vefatından sonra Şibanîlerin son devrinde Safevî ve Kazak tehlikesinin artması sonucu hanlıkta büyük bir kaos patlak vermiştir. Maverâünnehir bölgesinde

⁴⁷ İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *age*, II. Cilt-1. Kitap, s. 227.

⁴⁸ Nurettin Hatunoğlu, “Buhara Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Yay. Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 492.

⁴⁹ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995, s. 10.

⁵⁰ İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *age*, II. Cilt-1. Kitap, s. 217.

⁵¹ Özaydın, *age*, s. 154.

⁵² J. Audrey Burton, “Who Were the First Ashtarkhānid Rulers of Bukhara?”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 51, No. 3, 1988, s. 483.

hükümdarlık hak iddia eden dört kişi vardır: 1) Belh bölgesinde II. Abdullah Han'ın kardeşi İbadullah'ın oğlu Abdülemin⁵³, 2) Taşkent bölgesinde Kazak hanı Tevekkül Han⁵⁴, 3) Horasan bölgesinde Din Muhammed, 4) Başkent Buhara'da II. Abdullah Han'ın amcası Süleyman'ın oğlu II. Pir Muhammed'dir.⁵⁵

II. Pir Muhammed emirlerden destek görmesiyle beraber diğer adaylara karşı üstün gelmiş ve hanlığın yönetimini kısa süreli eline almıştır. Çünkü Vámbéry'e göre II. Pir Muhammed'in afyon kullanımından⁵⁶ dolayı akli dengesi bozuk ve vasıfları yetersiz olarak görülen bir varistir. Bu sebeple Buhara emirleri tahta uygun aday bulmak için sürekli arayış içinde olmuşlardır. Şibanîlerin bu karmaşık dönemi Astrahanlı sülalesinin işine gelmiş ve hanlıkta aktif rol oynamaya başlamışlardır. Buhara emirleri önce Can Muhammed Han'ı tahta geçirmek istemiş ancak oğlu Din Muhammed Han tahta çıkmıştır.

Din Muhammed Han'ın ölümü hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerin birincisi I. Şah Abbas ile 10 Ağustos 1598 yılında yapılan Pul-i Salar savaşında aldığı yara sonucu vefat etmiştir.⁵⁷ İskender Bey Münşî'ye göre Din Muhammed Han, Safevîlerle savaşırken aldığı yara sonucu bölgeden uzaklaşarak Mervcık tarafında Kakçı aşiretine sığınmıştır. Yenilgiden haberdar olan Kakçılar yarasının durumu ciddi olan Din Muhammed Han'ı öldürmüş cesetini oraya defnettiklerini veyahut Murgab Nehri'ne attıklarını ifade etmiştir.⁵⁸ Muhammed Yusuf Münşî ise eserinde Din Muhammed Han'ın kaybettiği bu savaştan çekilirken Karai aşiretinin saldırısı sonucu öldürüldüğünü kaydetmiştir.⁵⁹

Din Muhammed'in vefatından sonra yerine kardeşi Baki Muhammed 1602 senesinde devletin başına geçmiştir. Kazak tehlikesini savuşturmalarının ardından Baki Muhammed,

⁵³ İskender Bey Münşî'ye göre İbadullah'ın oğlu Abdülemin'den dönemin ümeralarından kimsenin haberi yoktur. Çünkü Abdülmümin'in saltanatındaki katliamlardan korumak için Abdülemin annesinin vefatından sonra İbadullah'ın başka bir hanımı tarafından saklanmıştır. Devletin yeni varisini arayan emirlerden Adil Bey ve Yar Muhammed Mirza o hanıma ulaşmış ve çocuğu vermesini istemişlerdir. Tam bu sırada Buhara'da hakimiyetini ilan eden II. Pir Muhammed Han'ın haberi ulaşmıştır. Abdülemin'i himaye edenler Buhara'da bulunan II. Pir Muhammed Han'a bağlılıklarını bildirmişler ve saltanat için çatışmak yerine kendisini oğlu olarak görmesini istemişlerdir. İskender Bey Münşî-yi Türkmen, **age**, II. Cilt-1. Kitap, s. 229-230.

⁵⁴ Kazak Tevekkül Han eline geçen fırsatı değerlendirerek tüm Türkistan bölgesini Ahşi, Endican, Taşkent, Semerkant'ı işgal etmiştir. Buhara üzerine sefere çıkan Tevekkül Han karşısında II. Pir Muhammed, kendisine güvenmeyerek kaleye kapanmıştır. Daha sonra Din Muhammed'in vefatından sonra kardeşi Baki Muhammed ise II. Pir Muhammed'in yanında saf tutarak Tevekkül Han'ın defedilmesinde katkıda bulunmuştur. İskender Bey Münşî-yi Türkmen, **age**, II. Cilt-1. Kitap, s. 274-276.

⁵⁵ Macit, **age**, s. 118.

⁵⁶ Vámbéry, **Buhara Yahut Maverâünnehir Tarihi**, s. 301-302.

⁵⁷ Orhan Doğan, Aysel Erdoğan, **Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)**, Berikan Yayınları, Ankara 2019, s. 54; Murat Özkan, **Buhara Hanlığı (1500-1920)**, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 51.

⁵⁸ İskender Bey Münşî-yi Türkmen, **age**, II. Cilt-1. Kitap, s. 251.

⁵⁹ Nakleden, Ükten, **age**, s. 48.

II. Pir Muhammed'e karşı güçlenerek iktidarı ele geçirmiştir. Taşkent, Türkistan, Belh, Şadman, Bedehşan vs. gibi bölgedeki yöneticiler Baki Muhammed Han'a bağlılıklarını bildiren elçiler göndermişlerdir.⁶⁰ Baki Muhammed başkent Buhara'da tahta çıktığı zaman kardeşi Veli Muhammed'i Belh bölgesine yönetici olarak atamıştır.⁶¹ Diğer hanlar döneminde de Belh'e yönetici atanması gelenek haline gelmiştir. 16-17. yüzyıl Özbek Hanlığı'nın başkenti Buhara şehridir. Ancak taht kavgaları ve emirlerin isyanları vs. bazı siyasi olaylar sonucunda başkent vasfı zaman zaman Buhara'dan Belh vilayetine geçiş göstermiştir.⁶²

Baki Muhammed kardeşi Din Muhammed'in intikamını almak için Kunduz şehrine saldırmış ve halkı katletmiştir. Bu haber üzerine I. Şah Abbas, 1602 senesinde Belh üzerine sefere çıkmıştır. Baki Muhammed ile I. Şah Abbas arasındaki savaşta Özbekler sahada vuruşmak yerine şehri savunmayı tercih etmişlerdir. Bu sırada Safevîler arasında veba hastalığı ortaya çıkınca ordunun büyük bir kısmı kaybedilmiştir.⁶³ Özbeklerin zaferi ile sonuçlanan savaşta I. Şah Abbas çok zor şartlarda geri çekilmiştir. İran tehlikesini durduran Baki Muhammed hükümdarlığının son yıllarında Safevîler ile iyi geçinmeye çalışmış, dostluk kurmak istemiş ve ticari konuları desteklemiştir.⁶⁴

Baki Muhammed Han'ın 1605 yılında ölümünden sonra başa Veli Muhammed Han geçmiştir. Buhara emirlerine karşı merkezi otoriteyi sağlamak isteyen Veli Muhammed devlet yönetiminde sert bir politika izlemiştir. Bu sebeple hem ulema hem de ümera arasında hoş karşılanmayan Veli Muhammed, emirler tarafından tahttan indirilmiş ve emirler onun yerine İmam Kulu Han'ı tahta çıkarmışlardır.⁶⁵

1.2.2. İmam Kulu Han Dönemi

Muhammed Emin, Abdülmümin'in vefatından sonra üç Muhammed⁶⁶ dönemini atlayarak İmam Kulu Han'ın Buhara tahtına çıkışını anlatmıştır. Vakayinamede adı geçen ilk

⁶⁰ İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *age*, II. Cilt-1. Kitap, s. 278-279.

⁶¹ Alpargu, *agm*, s. 565.

⁶² Pavel Petroviç İvanov, *Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Denemeler (16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Ortasına)*, Çev. Sümeyra Ünal, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 54.

⁶³ Vámbéry, *Buhara Yahut Maveräünnehir Tarihi*, s. 313.

⁶⁴ Mehin Fehimi, "Safevi Şahları ile Astrahani Hanedanı Arasındaki Siyasi İlişkiler", Çev. Muhammed Bilal Çelik, *History Studies*, 2/2 (2010), s. 512-513.

⁶⁵ Alpargu, *agm*, s. 565.

⁶⁶ Üç Muhammed dönemi: Din Muhammed, Baki Muhammed ve Veli Muhammed

Astrahanlı hükümdarı İmam Kulu Han olmuştur.⁶⁷ O dönemde başkent Buhara'da amcası Veli Muhammed bulunmaktadır. Veli Muhammed Han'ın hükümdarlığı zulüm, haksızlık ve taşkınlık içinde olduğundan İmam Kulu Han, amcasına karşı cephe almıştır. H. 1015/M. 1606 senesinde İmam Kulu ile Veli Muhammed'in arası iyice açılmaya başlamıştır.⁶⁸

Bir müddet sonra Veli Muhammed, Tirmiz etrafından asker toplayarak Belh'in üzerine gitmek istemiştir. Nadir Muhammed Han kardeşi İmam Kulu Han'a yardım etmek için Bedeşan'dan gelmiştir.⁶⁹ İmam Kulu ve kardeşi Nadir Muhammed⁷⁰ ordu toparlayıp Ceyhun Nehri kenarında Veli Muhammed'in karşısına çıkmışlardır. H. 1016/M. 1607 senesinin Recep ayında iki taraf arasında barış yapılmıştır. Ancak bu sefer de İmam Kulu ve Nadir Muhammed ordu toparlayıp amcası Veli Muhammed üstüne gitmişlerdir.⁷¹ Huzar ve Nesef şehirleri sınırında Veli Muhammed'i mağlup etmişlerdir. Veli Muhammed, kaçarak Safevî hükümdarı I. Şah Abbas'a sığınmıştır.⁷²

Veli Muhammed 1610 yılındaki başarısız Horasan seferi sonrası I. Şah Abbas tarafına bir özür mektubu yazmıştır. Safevî-Özbek ilişkilerinde barışçıl yol izlemeye çalışan Veli Muhammed'e I. Şah Abbas'ın elçileri tarafından birçok hediye gönderilmesi sonucu Özbek emirleri ve ileri gelenleri Veli Muhammed'e karşı muhalif tavır sergilemişlerdir.⁷³ Dönemin hem Sünni-Şii mezhep çatışmasının yoğunluğu hem de kardeşi Din Muhammed Han'ın katledilmesine rağmen Safevî desteği alması Veli Muhammed'e büyük zarar vermiştir. Bunun sonucu olarak Özbeklerin İmam Kulu Han'ın yanında saf tutmalarına sebep olmuştur.

İmam Kulu Han kardeşi Nadir Muhammed ile tüm ordularını toplayarak bölgedeki kontrolü sağlamak için Kazaklar üzerine sefere çıkmış ve daha sonra yanındaki az sayıdaki askerle birlikte Buhara'ya geri dönmüştür. Bu fırsatı değerlendiren Veli Muhammed 1611 senesinde Safevî desteği⁷⁴ ile beraber korunmasız durumda olan Buhara şehrini muhasara altına

⁶⁷ Muhammad Amin b. Mirza Muhammed Zaman Bukharî (Şûfiyânî), **Muḥîṭ al-Tavārîkh (The Sea of Chronicles)**, s. 54.

⁶⁸ **Muḥitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 430b.

⁶⁹ Akbar Zamanov, Farruh Subhonov, **Buxoro Xonligining Ashtarxoni Hukmdorlari**, Bayoz, Toshkent 2021, s. 40.

⁷⁰ Nadir Muhammed Han ismi bazı kaynaklarda Nezir Muhammed olarakta kullanılmaktadır. Bizim kullandığımız No.836 nüshada (ندر محمد خان) şeklinde yazılmıştır.

⁷¹ **Muḥitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 430b.

⁷² Şah Abbas için Veli Muhammed Han'ın kendisine sığınmasını büyük fırsat olarak görmüş ve onu karşılamak için İsfahan'dan yola çıkarak üç saatlik mesafede bulunan Devletabad şehrine gitmiştir. Çeşitli ikramlar ve hediyeler hazırlatmıştır. Vámbéry, **Buhara Yahut Maveräünnehir Tarihi**, s. 314.

⁷³ Aydoğmuşoğlu, **age**, s. 213.

⁷⁴ Şah Abbas tarafından verilen desteğin 80 bin kişilik bir ordu olduğu rivayet edilir. Muhammed Yusuf Münşî, **Tezkire-i Mukîm Hanî (Şibanîler ve Astarahanlılar Döneminde Maveräünnehir'in Kültürel ve Toplumsal Tarihinin Seyri)**, çev. Ahmet Özturhan, Ahmet Korkmaz, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 52.

almıştır. Bu seferden haberdar olan İmam Kulu Han eşrafı ile beraber Karşi şehrine geçmişlerdir. Veli Muhammed'in yanında bulunan devlet adamları İmam Kulu Han tarafını tutarak Veli Muhammed'e yanlış bilgiler vermişlerdir. İmam Kulu'nun önce Karşi bölgesinde bir ordu hazırladığı haberini yaymışlar daha sonra Semerkand üzerine yola çıktığını ve İmam Kulu Han'ın kardeşi ile beraber birleştiği gibi kafa karıştırıcı bilgiler ile suyu bulandırmışlardır.⁷⁵

Veli Muhammed en sonunda Semerkant etrafında İmam Kulu ve Nadir Muhammed ile savaşmıştır. H. 1020/M. 1611 senesinin Recep ayında Veli Muhammed öldürülmüştür.⁷⁶ Veli Muhammed'in ölümünden sonra İmam Kulu Han 1611 yılında Buhara tahtına oturmuştur. Kardeşi Nadir Muhammed Han, H. 1015/M. 1606 senesinin Cemaziyelevvel ayında Belh'in saltanat tahtına oturmuştur.⁷⁷ Buhara Özbek Hanlığı'nda genellikle hükümdar hanlığın başkenti Buhara'da hüküm sürerken kardeşlerini kendi himayeleri altında bulunan Belh vilayetine vali olarak atamışlardır. Bu sebeple İmam Kulu Han kendisi Buhara'da tahta oturduğu zaman kardeşi Nadir Muhammed'i Belh yönetimini eline almıştır. Bunun sonucunda hanlık iki kardeş arasında bölünmüş iki parçalı bir devlet yönetimine dönüşmüştür.⁷⁸

İmam Kulu Han'ın bu seferki hanlık sınavı Kazak, Kırgız ve Karakalpaklara karşı olmuştur. Veli Muhammed Han'a karşı İmam Kulu Han'ın yanında saf tutan Kazaklar kazanılan zafer sonucu Taşkent ve Sir-Derya'nın sağ tarafında bulunan bir çok şehrin yönetimini üstlenmişlerdir. Bir süre sonra İmam Kulu Han, 1613 yılında Kazakların üzerine sefere çıkmış ve Taşkent'i kendi himayesine aldıktan sonra oğlu İskender'i yönetici olarak atamıştır. İmam Kulu Han'ın şehri terk etmesinden sonra şehir halkı oğlu İskender'i öldürmüşlerdir. Bunun üzerine öfkelenen İmam Kulu Han, Taşkent üzerine sefere çıkmış ve şehirde katliamlar yapmıştır. Daha sonra Kazaklar üzerinde hakimiyetini kuramayacağını anlayan İmam Kulu Han farklı bir siyasi politika izleyerek daha önce Taşkent'te yöneticilik yapmış olan Kazak hanı Tursun Sultan'ı başa geçmesi için desteklemiştir.⁷⁹

Muhammed Emin, net bir tarih vermemekle birlikte Nadir Muhammed'in kendi ordusu ile H. 1037/ M. 1628 Şaban ayında Kabil şehrini ve etrafını yağmaladığını yazmıştır.⁸⁰ Nadir

⁷⁵ İskender Bey Münşî-yi Türkmen, **age**, II. Cilt-2. Kitap, s. 621-623.

⁷⁶ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 431a.

⁷⁷ Zamanov, **age**, s. 40.

⁷⁸ Robert D. McChesney, "Central Asia vi. In the 16th-18th Centuries," **Encyclopædia Iranica**, V/2, pp. 176-193.

⁷⁹ Klyashtorny, **age**, s. 301-302.

⁸⁰ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 432b.

Muhammed'in Bâbürlüler üzerine yaptığı bu yağmadan sonra olayların büyümesini engellemek için İmam Kulu Han diplomasi yoluyla ilişkiler kurarak sorunları çözüme kavuşturmuştur.⁸¹

Bu olay akabinde Safevî hükümdarı I. Şah Abbas'ın H. 1038/M. 1629 senesinin Recep ayında vefat ettiği haberi gelmiştir. 1646 yılında Bâbür hükümdarı Şah Cihan Han oğlu Murad Bahş komutasında bir ordu göndererek Özbeklerin elindeki Bedahşan, Belh hatta Timur mirası olarak gördüğü Semerkant'ı almak istemiştir. Ancak sefer sırasında zorlu coğrafi koşullardan dolayı Murat Bahş ordusunu geri çekmiştir. Şah Cihan oğlunun bu hareketine sinirlenmiş ve yerine diğer oğlu Şehzade Evrengzib'i görevlendirmiştir.⁸² Bâbür Şehzadesi Evrengzib, H. 1057/M. 1647 senesinde Belh şehrine gelmiştir. O dönemde Şehzade Evrengzib'in, Belh'e geldiğini haber alan Abdülaziz Han, ordusuyla beraber hızlı bir şekilde Belh'e varmıştır. Savaş çıkma ihtimaline karşı Ceyhun Nehri etrafından kalabalık bir ordu toparlanmıştır. Ancak elçi aracılığıyla Merv'de bulunan dergâhta barış anlaşması⁸³ yapılması sonucu Evrengzib kendi ülkesine geri dönmüştür.⁸⁴ Bâbür Devleti'nin Özbekler üzerine yaptığı seferlerde 40 milyon rupi harcanmasının yanı sıra Bâbür ordusu ağır can kayıpları vermiştir.⁸⁵ Bâbürlüler, Timur mirası olarak gördükleri Maverâünnehir bölgesinde Özbekler ile yaptıkları mücadeleler sonucu yenik duruma düşmüşlerdir.

Muhammed Yusuf Münşî'nin aktarımına göre İmam Kulu Han, hükümdarlığının son senelerinde gözünde bir hastalığın çıkması sonucu görme yetisini kaybetmiştir.⁸⁶ Muhammed Emin, kör olma hadisesinden farklı olarak güçten düştüğünü ve yerini Nadir Muhammed Han'a bırakmış olduğundan bahsetmiştir.⁸⁷ İmam Kulu Han'ın saltanatı 29 yıl sürmüştür. Devlet ve halk nezdinde güvenli ve huzurlu bir dönem geçirilmiştir. Kendisi dini vecibelere yöneldiğinden dolayı tahtı Nadir Muhammed Han'a vermiştir. İmam Kulu Han 1641 senesinde Medine-i Münevvere'ye gitmiş ve orada vefat etmiştir.⁸⁸

⁸¹ Alpargu, **agm**, s. 565.

⁸² Michael H. Fisher, **Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu**, Çev. M. Fatih Çalışır, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 268.

⁸³ Muhammed Emin, Şehzade Evrengzib ile yapılan anlaşmanın içeriği hakkında hiçbir bilgi vermemiştir.

⁸⁴ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 432b.

⁸⁵ Richards, **age**, s. 175.

⁸⁶ Nakleden, Ükten, **age**, s. 50.

⁸⁷ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 433a.

⁸⁸ Hatunoğlu, **age**, s. 36.

1.2.3. Nadir Muhammed Han Dönemi

Nadir Muhammed Han'ın Buhara tahtına çıkması çok kolay olmamıştır. Çünkü dönemin emirleri ile ters düşmüştür. Bu zıtlığın başlangıcı Nazır Biy Burutî önderliğinde emirlerin Hocend vilayetine Nadir Muhammed Han'ın oğlu Abdülaziz Muhammed Bahadır'ın padişah olmasını istemelerinden kaynaklanmıştır. Karşısında bu şiddette bir muhalefet gören Nadir Muhammed büyük bir taviz vermiş ve Hocend'in başına oğlu Abdülaziz Han'ı göndermiştir. Nadir Muhammed ise H. 1051/M. 1641 senesinin Şaban ayında cuma günü Buhara'da tahta çıkmış ve adına hutbe okutmuştur. Abdülaziz Han'nın güçlenmesi ile birlikte onunla arası açılan Nadir Muhammed önce H. 1055/M. 1645 Safer ayında Nesef'e geçmiş ardından ise aynı yılın Cemaziyevvel ayında Belh'e göçmüş ve Buhara'yı oğluna bırakmıştır. Nadir Muhammed otuz üç yıl Belh'de ve üç yıl Buhara'da hüküm sürmüştür. Hayrat ve bina yapımına istekli olduğu için çeşitli medreseler ve camiler inşa ettirmiştir.⁸⁹

1.2.4. Abdülaziz Han Dönemi

Abdülaziz babasının başkent Buhara'yı kendisine bırakması üzerine Hocend'den birkaç asker ile önce Semerkant bölgesi tarafına geçmiştir. Bu hareketi ile bir ihtimal kendisine karşı oluşabilecek muhalefeti engellemek için beklemiştir ve ardından Buhara şehrine gelerek tahta çıkmıştır. Abdülaziz Han'ın saltanatı dönemindeki en büyük başarısı Kazak ve Kalmuk ittifakı üzerine yaptığı seferler sonucu Türkistan ve Sayram şehirlerini kendi topraklarına katmak olmuştur.⁹⁰ Kendi hükümdarlığında huzurlu ve ihsan dolu bir hayat sürmek isterken bu sefer de Harezm bölgesinden Ebul Gazi Bahadır Han'ın⁹¹ seferleri başlamıştır.⁹²

Muhammed Emin, Harezmlilerden bahsederken, onların kıskanç bir halk olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Ebul Gazi Bahadır için onun çok gururlu ve kibir sahibi olduğunu amacının ise Buharalıların şuurlarını yok etmek olduğunu söylemiştir.⁹³ Ebul Gazi Bahadır,

⁸⁹ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 433a.

⁹⁰ Muhammed Bilal Çelik, "Astrahanîler (1599-1756) Döneminde Buhara Hanlığı", **Bir İnsan-ı Selîm: Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan**, Ed. Refik Arıkan, Halim Demiryürek, Lotus Yayınevi, İstanbul 2016, s. 613.

⁹¹ Harezm bölgesinde Hive Hanı olan Ebul Gazi Bahadır Han (1643-1663) sultanlığı yanı sıra çok önemli bir tarihçidir. Ebul Gazi Bahadır Han malum olduğu üzere *Şecere-i Terakime* ve *Şecere-i Türki*'nin müellifidir. Eserleri sayesinde Türk boylarının tamgaları gibi pek çok detaya ulaşmamıza olanak sağlamıştır. Detaylı bilgi için bk. Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-yi Terakime**, haz. Zühal Ölmez, TDK, Ankara 2020, s. 149-150.

⁹² **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 433a-433b.

⁹³ Hive Hanlığı'nı bu kadar kötülemesi üzerine mütercim tarafından eserin herhangi bir tahrifata uğramaması dikkat çekicidir. Çünkü mütercim Seyyid Muhammed Nasır'da Hive Hanlığı'na mensuptur.

Maveraünnehir üzerine dört sefer⁹⁴ yapmıştır. İlk sefer tarihi⁹⁵ hakkında bilgi verilmemiş ancak ikinci sefer H. 1065/M. 1654 tarihinde Kermîne bölgesine yapılmıştır. Çetin geçen savaş sonucu Buhara Özbek Hanlığı yenilmiştir. Bir diğer üçüncü seferi H. 1067/M. 1656 senesinde meydana gelmiştir. Bu seferde Karagöl diye adlandırılan bir bölgeye gelerek Buharalı Özbek askerlerini katletmiştir. Dördüncü seferde H. 1072/M. 1661 senesinde bizzat Buhara'ya gelerek buradaki halkı esir ederek Harezmi bölgesine geri dönmüştür. Daha sonra onun evlatları da birçok kez Maverâünnehir bölgesine seferler yapmışlardır.⁹⁶

Ebul Gazi Bahadır Han ile Abdülaziz Han arasında yapılan savaşta daha on dört yaşında olan Anuşa Han⁹⁷ büyük kahramanlık göstererek babasını kurtarmıştır. Ebul Gazi Bahadır Han'dan sonra Hive'nin hükümdarlık makamı için Anuşa Han kendisini kanıtlamıştır.⁹⁸ Ebul Gazi Bahadır Han'ın halefi olarak yerine on dokuz yaşında Anuşa Han (1663-1687) geçmiştir.⁹⁹ Anuşa Han'da babasının izinden giderek ilk olarak Ürgenç'ten¹⁰⁰ yola çıkarak Buhara'ya gelmiştir. H. 1092/M. 1681 senesinde Buhara Kalesi'ni dört taraftan kuşatarak ele geçirmiş ve yağmalamıştır. Muhammed Emin, şehrin ileri gelen ulemasının özellikle Ahund Molla Muhammed Şerif¹⁰¹, Şeyhülislam Muhammed Bakır Hacı, Muhammed Sıddık

⁹⁴ Muhammed Yusuf Münşî ise Ebul Gazi Bahadır Han'ın Buhara üzerine on sekiz defa sefere çıktığını söylemektedir. Ayrıca Hivelilerin baskın ve yağmaları sonucu Buhara halkının zulümden bıktığını ve bu durumun Ebul Gazi Bahadır Han'ın vefatına kadar bu şekilde gittiğinden bahsetmiştir. Muhammed Yusuf Münşî, **Tezkire-i Mukîm Hanî**, s. 71.

⁹⁵ Ebul Gazi Bahadır Han, Buhara üzerine yaptığı ilk seferi *Şecere-i Türkî* kitabında anlatmıştır. *Şecere-i Türkî*'ye göre Subhan Kulu Han, Belh vilayetinde hüküm sürdüğü zamanda abisi Abdülaziz Han ile arasının bozulması sonucu Ebul Gazi Bahadır Han'a bir elçi göndermiştir. Subhan Kulu Han elçi ile gönderdiği mektupta Abdülaziz Han'ı kendisini evlendirmek istemesini aynı zamanda Belh yönetimini elinden almak istediğini bunun için Ebul Gazi Bahadır Han'dan yardım talep ettiğinden bahsedilir. Subhan Kulu Han'ın Hive Hanı ile arasındaki münasebet Ebul Gazi Bahadır Han'ın kardeşi Şerif Muhammed Sultan'ın kızıyla evli olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yardım talebi üzerine Ebul Gazi Bahadır Han H. 1064/1653 yılında Buhara üzerine ilk sefere çıkmıştır. Buhara seferi sırasında pek çok köyü yağmalamış ve kazandığı ganimet ile Hive'ye dönmüştür. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk**, çev. Dr. Rıza Nur, haz. Yunus Yiğit, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 268.

⁹⁶ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 433b-434a.

⁹⁷ Anuşa ismi farklı tarih kitaplarında Enüşe olarak geçmektedir. Biz kendi çalışmamızda Anuşa şeklinde kullanmayı uygun gördük.

⁹⁸ Alpargu, **agm**, s. 566.

⁹⁹ Abdullah Gündoğdu, **Hive Hanlığı Tarihi**, Tütibay Yayınları, Ankara 2007, s. 117.

¹⁰⁰ Ürgenç şehri Harezmi bölgesinde Ceyhun Nehri'nin sol tarafında bulunmaktadır. Eski dönemlerde Gürgenç olarak anılan şehir Moğolların istilasından sonra Ürgenç şeklinde kullanılarak günümüze kadar ulaşmıştır. Hive Hanlığı döneminde de hanlığın başkenti Ürgenç olmuştur. Aydın Taneri, "Gürgenç", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 321-323.

¹⁰¹ Ahund Molla Muhammed o zamanın çok önemli bir şahsiyeti olarak karşımıza çıkar ki Muhammed Emin ondan "*Kutbü'l-vasilin Gavsü'l-islam ve'l-müslimin mürşid tevayif umem kaşif letayif hikem bedayi elfaz ma'ani latif Ahund Molla Muhammed Şerif*" diye uzun uzun överek bahseder. Bir ihtimal Anuşa Han'ın Buhara'da yaptığı yağmayı durdurmasında önemli rol oynamasından da kaynaklı olabilir. İvanov'a göre XVII. yüzyılın en ünlü şahsiyetlerinden birisi Ahund Molla Muhammed Şerif'tir. Ahund Molla Muhammed Şerif, Subhan Kulu Han döneminde yaşamış ve Buharalı pek çok ulemanın baş öğreticisi olmuştur. İvanov, **age**, s. 67.

Hace birlikte Semerkant'tan Anuşa Han ile görüşmek için yola çıktıklarını kaydetmiştir. Ondan şehrin daha fazla yağmalanmaması ve ölümlerin durdurulması için şefaatte bulunmuşlar ve Anuşa Han adına hutbe okutmuşlardır.¹⁰²

O vakitte Semerkant'ta bulunan Abdülaziz Han, Buhara'da meydana gelen kötü olaylar sonucu bir ordu hazırlayarak Buhara üzerine sefere çıkmıştır. Muhammed Emin, kaleme aldığı kayıtlarda Harezmlilerin askerlerinin daha çok olduğunu ve Abdülaziz Han'ın çevre bölgelerden asker toparlayarak Buhara üzerine gittiğini yazmıştır.¹⁰³ Yapılan savaşta Abdülaziz'in cesur ordusunun sayısı az olmasına rağmen Buhara'ya iki taraftan saldırılması sonucu düşmanı defettiklerini kaydetmiştir.¹⁰⁴

Anuşa Han'ın Maveräünnehir bölgesine çekilmesinden sonra Abdülaziz Han başkent Buhara'yı kardeşi Seyyid Subhan Kulu Muhammed Bahadır Han'a bırakarak hacca gitmeye karar vermiştir. Abdülaziz'in tahtan çekilmesinin nedeni Hive Hanlığı ile yaptığı mücadeleler sonucu yorgun düşmesi olsa da bir diğer sebebi ise zıt düşmeye başladığı Subhan Kulu Han'dır.¹⁰⁵

1.3. Buhara Özbek Hanlığı'nda Subhan Kulu Han Dönemi

Muhammed Emin, vakayinamenin onuncu babında Subhan Kulu Han dönemine geçiş yapmıştır.¹⁰⁶ Olaylara şahit olduğu için bu babda diğer bölümlere nazaran daha detaylı bilgi vermiş ve Subhan Kulu Han'ın eylemlerinin sebeplerini açıklamaya çalışmıştır. Nadir Muhammed Han döneminde oğlu Subhan Kulu Han'ı 1642'de Belh valisi olarak atamıştır. Belh valiliği görevinden alarak daha sonra Kahmer bölgesine vali olarak atamıştır. Devam eden süreçte hanlığın başına Abdülaziz Han geçince iki kardeş birlik olup Belh şehrini Nadir Muhammed Han'ın elinden almışlardır.¹⁰⁷ Subhan Kulu Han kardeşi Abdülaziz'in emri ile babası Nadir Muhammed Han gibi Belh idaresinden sorumlu bir han durumundadır.

¹⁰² **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 434a-434b.

¹⁰³ Müellif düşman karşısında sayıca eksik bulunmayı “*Nice az topluluklar, Allah'ın izni ile nice çok topluluklara galip gelmiştir.*” Bakara Suresi'nin 249. ayetini ekleyerek ordunun zaferini ilahi bir güce dayandırmaya çalışarak övgüyle bahsetmiştir. **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 434b.

¹⁰⁴ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 436a.

¹⁰⁵ Ükten, **age**, s. 52; Muhammed Emin, Abdülaziz ve kardeşi Subhan Kulu Han arasındaki ilişki hakkında bilgi vermekten kaçınmıştır. Abdülaziz Han'a karşı Hivelileri çağırması gibi davranışlarından dolayı Subhan Kulu Han'ı eserinde kötü göstermek istememesinden kaynaklanıyor olabilir.

¹⁰⁶ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 439a.

¹⁰⁷ Zamanov, Subhonov, **age**, s. 76.

Abdülaziz Han tahtı bırakacağı haberini Kılıç Biy Türkmen aracılığıyla kardeşine iletmiştir. Bu haberi alan Subhan Kulu öncelikle İmam Kulu Divanbegi'ni¹⁰⁸ ordusuyla Buhara'ya göndermiş ve ardından kendisi gelmiştir.¹⁰⁹ Büyük ihtimalle kardeşi ile zıtlaşmaları sonucu kendi güvenliğini sağlamak için böyle bir davranışta bulunmuştur. H. 1092/M. 1681 senesinin Şevval ayında Seyyid Subhan Kulu Han, Buhara tahtına oturmuştur. Tahta çıkma merasimi hakkında ilginç detaylara yer verilmiştir. Perşembe günü Çingiz Han Yasası'na¹¹⁰ uygun olarak ak geyik üzerine oturmuş ve ümeradan dört kişi Hadim Biy Atalık¹¹¹, İmam Kulu Divanbegi, Hacı Kulu Biy Divanbegi ve Muhammed Can Biy Divanbegi tarafından geyiğin dört tarafından tutularak tahta çıkartılmıştır.¹¹² Subhan Kulu Han adına hutbe okutup sikke bastırdıktan¹¹³ sonra birçok övgü ve tebrikleri kabul etmiştir.

Subhan Kulu Han dönemi devletin ekonomik ve siyasi yönden zayıf kaldığı bir devredir. İpek Yolu'ndaki ticari faaliyetlerin azalmasının yanı sıra devlet adamlarına verilen topraklara vergi muafiyeti tanındığı için hazineye büyük gelir kayıpları yaşanmıştır. Devletin başkenti Buhara dışındaki bölgelerde kendi başlarına buyruk emirler halkı sömürmeye başlamışlardır. Emirlerin bu başkaldırmalarına müdahale için yine halktan alınan vergiler yedi katına çıkartılmıştır.¹¹⁴ Çevre bölgelerde bulunan diğer hanlıklar ile mücadeleleri sonucu Buhara Özbek Hanlığı'nın çöküş süreci hızlanmıştır.

¹⁰⁸ Divanbegi: Atalık makamından sonra devletin kademesinde ikinci konumda bulunan yöneticidir. Devletin ekonomik durumunu kontrol altında tutan mevkidir. Ükten, "Mecmuu'l Erkam Işığında Buhara Emirliği'ndeki Unvan ve Mansıplar", s. 404.

¹⁰⁹ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 436b.

¹¹⁰ Çingiz Han'a duyulan saygıdan dolayı Moğolların Gizli Tarihi'nde geçen bozkurt ve dişi geyik tasviri 17. yüzyılda Çingiz geleneği olarak tahta çıkma merasimi sırasında kullanılan geyik şeklinde evrilmiş olabilir. Anonim, **Moğolların Gizli Tarihi**, Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 2016. s. 3; Çingiz Han Yasası hakkında detaylı bilgi için bkz. Curt Alinge, **Moğol Kanunları**, Çev. Coşkun Üçok, Sevinç Matbaası, Ankara 1967, s. 143-146; Bu geleneğe benzer olarak Çingiz Han'dan sonra oğlu Ögeday Han'ın tahta çıkma merasiminde Çağatay sağ elini amcası Ötegin sol elini tutarak tahtın üstündeki dört tarafı işaret eden minderler üzerine oturtmuşlardır. Bu geleneğin kökeni hakkında Spuler, Sibirya'da yaşayan eski Türk halklarına ait bir adet olduğu görüşündedir. Bertold Spuler, **İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)**, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 2011, s. 287.

¹¹¹ Atalık: Buhara devlet teşkilatının bürokrasi sınıfının en üstündeki makamıdır. Ükten, "Mecmuu'l Erkam Işığında Buhara Emirliği'ndeki Unvan ve Mansıplar", s. 403; Atalık makamı Astrahanlılar döneminin sonuna doğru merkezi otoriteden o kadar kopmuşlardır ki kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu konuya örnek olarak Muhammed Rahim Atalık'ın Belh hakimiyetinden sonra Mangıtlar hanedanı Buhara Hanlığı'nın başına geçmesini örnek verebiliriz. Yuri Bregel, "Atalık", **The Encyclopedia of Islam**, Supplement, C. XII, Brill/Leiden 2004, s. 96.

¹¹² **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 439b.

¹¹³ Subhan Kulu Han döneminde bastırılan paralardan birkaç tanesine örnek olarak bkz. E. A. Davidovich, **İstoriya Monetnogo Dela Sredney Azii XVII-XVIII vv.: Zolotie i Serebniya Moneti Canidov**, Duşanbe: Izd-vo Akademii Nauk Tacikskoy SSR, 1964, s. 49.

¹¹⁴ Çelik, "Astrahanlılar (1599-1756) Döneminde Buhara Hanlığı", s. 614.

1.3.1. Subhan Kulu Han Döneminde Hive Hanı Anuşa'nın Buhara Hanlığı'na Seferleri

Subhan Kulu Han'ın tahta geçmesinden sonra ilk önemli olay bu taht değişikliğinden faydalanmak isteyen Anuşa Han'ın Maveräünnehir bölgesine seferleridir. Muhammed Emin, Harezmlileri Yecüc ve Mecüc'den ziyade şeytanın askerleri olarak tanımlamıştır. Anuşa Han'ın bu isyankar ve asi davranışları karşısında Subhan Kulu Han, ümera ile beraber danışma meclisi¹¹⁵ oluşturmuştur. Bu meclisten çıkan karara göre askerlerden bir grubu Baba Muhammed Şah köprüsü civarında Harezmlilerin üzerine gönderme kararı alınmıştır. Subhan Kulu Han bu sefere kendisi katılmamış ve emirleri İskender Divanbegi, Hacı Kulu Divanbegi¹¹⁶, Horrem Biy Hacı As, Nimetullah Hacı ve Masum Biy Hacı gibi savaşçılar Baba Muhammed Şah köprüsüne varmışlardır. H. 1095/M. 1683 yılında meydana gelen savaş sonucunda düşmana çok ağır kayıplar verilmiştir.¹¹⁷

Anuşa Han ikinci seferinde ani baskın planlamış ancak bu seferden de eli boş dönmüştür. Ceyhun Nehri'nin kenarına ordusunu getirmiştir. Buhara cephesinde ise Hoşige Biy Bahadır, Muhammed Ali Biy Hacı ve onların askeri güçleri birleşerek Vardanzi¹¹⁸ tarafında toplanmışlardır. Vardanzi Kalesi'nde savaşmaya başlamışlardır. Anuşa Han, Buhara tarafına yönelmiş ve o yolda huzur ve rahatlık bulmamıştır. Buhara yolu üzerinde yağma ve baskın yapmış, esir toplamış ve katliamlar yapmaya çalışmıştır. Bu katliamı engellemek için Vardanzi bölgesinden 400 kişi gelmiştir. Muhammed Emin'in iddia ettiğine göre düşman askerinin sayısı 6.000 süvariden oluşmakta ve buna rağmen savaş meydanında Maveräünnehir askerleri yani Özbekler aslanlar gibi vuruşarak bu Harezmlilerin kanını yakut renginde akıtmışlardır. Anuşa Han ordusu umutsuzluğa kapılarak Kermîne ve

¹¹⁵ Buhara Özbek Hanlığı'nda danışman meclisine *kengeş* denilmektedir. Hanın başkanlık yaptığı bu meclislerde devletin ileri gelen ümera ve ulemaları katılım gösterirlerdi. O dönemde vuku bulan çeşitli olaylar isyan, sefer, barış görüşmeleri vs. gibi durumlarda nasıl hareket edileceği tartışılıyor ve bir karara bağlanıyordu. Ükten, "Mecmuu'l Erkam Işığında Buhara Emirliği'ndeki Unvan ve Mansıplar", s. 396.

¹¹⁶ Anuşa Han'ın Maveräünnehir üzerine ilk seferi tartışılmaya açık bir konudur. Çünkü bu sefer hakkında Hoca Semender Tirmizi'nin Muhammed Emin'den farklı bir kaydı bulunmaktadır. Semerkant valisi olan Hacı Kulu'nun durumundan memnun olmadığı için Hıta kabilesinin desteği ile beraber Subhan Kulu Han'a isyan etmekle kalmamış Anuşa Han'ı da Buhara üzerine sefere çıkması için kışkırtmıştır. Burada dikkatimizi çeken konu Subhan Kulu Han'ın tahta çıkma töreninde bizzat yanında bulunan dört emirinden birisi olan Hacı Kulu, Muhammed Emin'in aktarımına göre Anuşa Han'ın yanında olmamakla beraber diğer Özbek emirleri ile ona karşı savaşmıştır. Audrey Burton, **The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702**, Curzon Press, 1997, s. 331-332.

¹¹⁷ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 440a-441a; 1683 yılında Anuşa Han'ın Maveräünnehir üzerine saldırı haberini alan Subhan Kulu Han çevre bölgelerden ve oğlu Sıddık Muhammed'den yardım istemiştir. Zor duruma düşen Subhan Kulu Han'ın yardımına sadece Mahmud Biy gelmiştir. Zamanov, Subhonov, **age**, s. 78; H. Howorth, **History of The Mongols, from the 9th to the 19th Century**, Vol. II/II, Longmans Green, and Company, London 1830, s. 757. Muhammed Emin'in anlatım biçimine baktığımız zaman Subhan Kulu Han'ın içinde bulunduğu zor durumundan üstü kapalı bahsetmiştir.

¹¹⁸ Buhara Hanlığı'nın kuzey bölgesinde bulunan bir köydür ve günümüzde kumlar altında kalmıştır. V. V. Barthold, **Türkistan'ın Kültür Tarihi**, Çev. Gülnisa Aynakulova, Astana Yayınları, Ankara 2020, s. 56.

Miyankal tarafına geri dönerken Hıtaylılar ve Kıpçakları alıp Harezm bölgesine çekilmişlerdir. Anuşa Han aldığı yenilgi sonrası kendi safına çektiği Hıtaylılar ve Kıpçaklar ile beraber dönüş yolunda yağma yapmıştır.¹¹⁹

Muhammed Emin ikinci savaşın tarihi ile ilgili bilgi vermemiştir. İlk sefer H. 1095/M. 1683 senesinde, üçüncü sefer ise H. 1096/M. 1684'te yapılmıştır. Buna göre ikinci seferin tarihi tahminen ilk seferle aynı senenin içerisinde gerçekleşmiştir. Muhammed Emin, ilk defa savaşta bulunan asker sayısının 6.000'e karşı 400 olduğundan bahsetmiştir. Bu sayılar her ne kadar tashihe muhtaç olsa da kaynaklardan edindiğimiz bilgiler sonucu savaş Subhan Kulu Han cephesinin kazandığı bilinmektedir.

Anuşa Han üçüncü kez Buhara'ya doğru H. 1096/M. 1684 senesinin Cemaziyelsani ayında sefere çıkmıştır.¹²⁰ Buhara tarafında Subhan Kulu Han ordu hazırlatarak Hoşige Biy Yüz ve Şir Gazi Biy Dadhah¹²¹ komutasında bir tümeni¹²² düşman üzerine göndermiştir. İki taraf arasında çok şiddetli bir harp meydana gelmiştir. Daha sonra Anuşa Han, Miyankal tarafına yönelmiş ve Hıtay ve Kıpçak toplulukları ile beraber şehri ele geçirmiştir. Miyankal'de bulunan kalelerdeki mal ve mülkleri yağmalamışlar ve Semerkant'a geçmişlerdir. Semerkant'ı ele geçirdikten sonra Anuşa Han kendi adına hutbe okutmuştur. Muhammed Emin, yenilginin sebebi olarak Subhan Kulu Han'ın askerlerinin ölümden bir anlık korktuklarını ileri sürmektedir. Daha sonra Hoşige Biy Atalık, Şir Gazi Pervaneçi¹²³ ve Masum Biy Hacı ile diğer askerler toparlanarak Debbusi Şah Kalesi'nin savunmasına geçmişlerdir.¹²⁴

¹¹⁹ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 441b-442a.

¹²⁰ Anuşa Han, Maveräünnehir üzerine yaptığı üçüncü sefer sırasında önce Kermine sonrasında Semerkant'ı ele geçirmiştir. *Silsiletü's-Selatin, Tarih-i Kıpçak Han* ve *Muhitü't-Tevarih*'e göre Semerkant'ın işgal senesi konusunda değişiklik göstermiş ancak gün ve ay olarak aynı tarihleri vermişlerdir. bk. Burton, **age**, s. 335. Muhammed Emin ile Burton'un bahsettiği H. 5 Şaban 1095/M. 18 Temmuz 1684 tarihini Hicri takvimden Miladi takvime çeviri yaptığımız zaman büyük bir zaman hatası yerine tolere edilebilir üç aylık bir farkın olduğuna ulaşılmaktadır.

¹²¹ Hükümdar ile halk arasındaki şikayet ve hukuksal işleri düzenleyen kişidir. Ükten, "Mecmuu'l Erkam Işığında Buhara Emirliği'ndeki Unvan ve Mansıplar", s. 404.

¹²² Hun İmparatorluğu döneminde Mete Han'dan önce de bulunan ancak onun sistemleştirdiği tümen sistemi Türk askeri teşkilatının yüzyıllar geçmesine rağmen devlet geleneğine işlenmiş bir unsurdur. Bir tümende 10 bin asker bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 323.

¹²³ Pervaneçi: Özbek hanlarının emirlerini yüksek rütbeli devlet adamlarına ileten kişidir. Diğer yandan hanlıkta yaşayan Arap halkından da sorumludur. Ükten, "Mecmuu'l Erkam Işığında Buhara Emirliği'ndeki Unvan ve Mansıplar", s. 404; Bu görevlerin yanı sıra pervaneçi unvanı sahipleri, bazen fethedilen şehirlerin yöneticiliğine atanmış, bazen de ordu içerisinde askeri birliklere komutanlık yapmış ve askeri teçhizatların güvenliğinden sorumlu olmuşlardır. Ükten, **age**, s. 151.

¹²⁴ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 442a-442b.

Anuṣa Han'ın Semerkant'ı ele geçirdikten sonra asıl amacı Maverāünnehir'in özellikle dini tabakasına hükmetme isteğidir. Bu sebeple Şeyhülislam Hacı Zekeriyā'nın kızı ile evlenmek istemiştir. Bir diğer yandan da Anuṣa Han, Debbusi Şah Kalesi'ndeki ümeralara mektup göndermiştir. Bu mektupta Hıta ve Kıpçak kabileleri gibi onlar da kendisine katılırsa onlara da Harezm ve Buhara bölgesinin Emirü'l ümeralığını vereceğini teklif etmiştir. Ancak Hoşige Biy Bahadır ve kendisine tabi olanlar bu teklifi reddetmişler ve aralarında bozgunculuk çıkarmaması için mektubu imha etmişlerdir.

Subhan Kulu Han ise Belh ve Buhara'dan ordu toparlayarak Kermîne'ye sefere çıkmıştır. Bu haberi alan Anuṣa Han askerlerini toparlayarak Semerkant'tan Miyankal'e geçmiştir. Hoşige Biy Bahadır ve ona tabi olanlar Debbusi Kalesi'nden çıkararak Subhan Kulu Han'a katılmış ve Harezmîler üzerine harekete geçmişlerdir. Yapılan savaşta Anuṣa Han yenilmiş ve Harezm bölgesine doğru geri çekilmiştir. Bu savaş için katipler fetihnameler kaleme almıştır. Molla Burkatî ve Molla Mir Muhammed Münşî gibi önemli kişiler de Subhan Kulu Han'a inayetnameler yazmışlardır. Kermîne'yi işgalden kurtaran Subhan Kulu Han tekrardan Buhara'ya dönmüştür. Muhammed Emin, Anuṣa Han'ın yenilmesi ve Semerkant'ın kurtarılma hadisesinin H. 1096/M. 1685 senesinde vuku bulduğunu yazmıştır.¹²⁵

Anuṣa Han yaptığı seferlerde Belhî ve Buharalı askerlerin birlik olması sonucu yenilmiştir. Bu yenilgi sonrası Harezm'e dönmüştür. Yeni bir kuvvet kurmak istemiş olsa da savaştan bıkmış Harezmîler tarafından gözüne mil çekilerek kör edilmiştir.¹²⁶ Harezmîlerin ileri gelen devlet adamları onun yerine oğlu Hudaydad Sultan'ı tahta çıkarmışlardır. Bu olay hemen Subhan Kulu'na Beg Kulu Biy Atalık tarafından iletilmiştir. Kendilerinin Subhan Kulu Han'a bağlılıklarını bildirmişlerdir. Artık Anuṣa Han gibi bir beladan kurtuldukları için emirler arasında bir sevinç vardır. Hatta her yağmada zulüm ve sıkıntı çeken Maverāünnehir halkı bu haberi coşkuyla karşılamıştır.¹²⁷

¹²⁵ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 442b-444b.

¹²⁶ Muhammed Yusuf Münşî, **Tezkire-i Mukîm Hanî**, s. 98.

¹²⁷ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 452b-453b; Maverāünnehir halkının bölgede sürekli savaş olmasından dolayı memnun değildir ve İpek Yolu'nun güvensizliği sebebiyle ticarete önemli ölçüde düşüşe sebep olmuştur. Bununla beraber önemli devlet adamlarının sahip olduğu topraklardan vergiden muaf tutulmaları sonucu ekonomik yönden büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Özkan, **age**, s. 56-57.

1.3.2. Subhan Kulu Han'ın Oğlu Sıddık Muhammed ile Mücadelesi

Subhan Kulu Han döneminin bir diğer önemli olayı Sıddık Sultan'ın¹²⁸ kendisine karşı Belh şehrinde isyan etmesidir. Muhammed Emin, ilginçtir ki Subhan Kulu Han'ın diğer oğullarından bahsetmemiş ve sadece Sıddık Sultan'a odaklanmıştır.¹²⁹ Subhan Kulu Han, Semerkant üzerine sefere çıkmak için Şahkeman Biy Bivan'ı Belh'in yönetiminde bulunan oğlu Sıddık Sultan'a ordusu ile beraber kendisine biat etmesi için göndermiştir. Sıddık Sultan'da yakınında bulunan adamlarının sözlerine inanarak babasının çağrısına kulak vermemiştir.¹³⁰ Subhan Kulu Han ile Sıddık Sultan arasının açılmasındaki en önemli sebeplerden biri nakiblik¹³¹ görevinde bulunan Muhammed Said Hacı'nın¹³² babası Hasan Hacenî hakaret ederek Belh'ten sürmesidir.¹³³

Subhan Kulu Han taarruza geçmeden kütüphaneci Mirza Muhammed Emin'i ilk haberci olarak göndermiştir. Mirza Muhammed Emin¹³⁴ tarafından iletilen mektupta Sıddık

¹²⁸ İsim konusunda ihtilaf bulunan bir diğer kişi de Sıddık Sultan'dır. Çeşitli eserlerde Sıddık-Sadık olarak kullanılmıştır. Biz No. 836 nüshada (صدیق) şeklinde yazıldığı için her ne kadar şedde(ّ) kullanılmamış olsa da Sıddık Sultan olarak zikretmeyi tercih ettik.

¹²⁹ Muhammed Emin enteresan bir şekilde hanlık tarihi için çok önemli olan Subhan Kulu Han'ın oğullarından bahsetmemiştir. Büyük ihtimal bu olaylara değinmemesinin ana nedeni oğullarının birbirlerini katlettiği için Subhan Kulu Han'a tekrar hatırlatmak istememiş olmasından kaynaklanıyor olabilir. Muhammed Yusuf Münşi'nin açıklamalarına göre Subhan Kulu Han, Buhara'da tahta çıktığı zaman ilk olarak en büyük oğlu İskender'i Belh şehrine yönetici olarak atamıştır. İskender iki sene hüküm sürdükten sonra kardeşi Ebulmansur tarafından zehirlenerek katledilmiştir. Belh yönetimini eline alan Ebulmansur'a karşılık babası Subhan Kulu Han hiç memnun olmadığı için bu defa diğer kardeşi I. Ubeydullah'ı yönetici tayin etmiştir. Ebulmansur daha da çirkinleşerek silah zoruyla kardeşi I. Ubeydullah'ı idam ettirerek zorlada olsa Belh idaresini eline geçirmiştir. Ancak Ebulmansur idareyi sadece dört ay elinde tutabilmiştir. Daha sonra kardeşi I. Ubeydullah Han'ın destekçileri Ebulmansur'u halasını ziyarete giderken suikast düzenlenmesi sonucu öldürmüşlerdir. Muhammed Yusuf Münşi, **Mukim-Hanskaya İstoriya (Tarih-i Mukim-Hani)**, Per. A. A. Semenova, Biblioteka Redkix Knig Haydarbeka, Taşkent 1956, s. 101-105. *Tezkire-i Mukîm Han*'ın Ahmet Özturhan ve Ahmet Korkmaz çevirisi Semenov'un çevirisine paralel ilerlemektedir. Ahmet Özturhan ve Ahmet Korkmaz'ın çevirisinin farkı Ebulmansur'un katledilme olayıdır. Ebulmansur, amcası Çakır Parsaî'nin evinde Hacı Keş, Nadir Mirab Türkmen ve kardeşi Sıddık Sultan tarafından öldürülmüştür. Muhammed Yusuf Münşi, **Tezkire-i Mukîm Hanî**, s. 81.

¹³⁰ Burton'a göre Sıddık Muhammed babasından Anuşa Han'a karşı yardım etmesi için haber gelmesinden sonra hızlıca ordusunu toplamıştır. Hatta Muhammed Said Hacı'nın yanına bir birlik dahi göndermiştir. Kendiside ordusunun geri kalanı ile Kelif'te beklemiştir. Ancak tedbirli davranarak Buhara'ya casus göndermiştir. Semerkant halkının Anuşa Han'a teslim olduğu haberini alınca ordusunu geri çekerek babasını yalnız bırakmıştır. Burton, **age**, s. 337; Sıddık Sultan'ın geri çekilmesinin bir diğer nedeni Buhara'ya gönderdiği casusun Subhan Kulu Han'ın yanında bulunan emirlerinden bir kaçının gizlice Anuşa ile anlaşma yaptığını öğrenmesi ve kendisini riske atmamasıdır. Gündoğdu, **age**, s. 120.

¹³¹ Nakib: Ordunun teçhizat durumundan sorumlu kişisidir. Savaş esnasında öncü birliklerin, sağ ve sol kanatların saldırı ve savunma gibi askeri hareketlerini kontrol etmektedir. Ükten, "Mecmuu'l Erkam İşığında Buhara Emirliği'ndeki Unvan ve Mansıplar", s. 401.

¹³² Muhammed Emin Said Hacı, Subhan Kulu Han'ın Belh şehrinde Nakib olarak görevlendirdiği emirlerinden birisidir.

¹³³ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 444b-445a.

¹³⁴ Mirza Muhammed Emin diye anılan kişi ilk bakışta müellifimiz Mir Muhammed Emin Buharî gibi gözükmektedir. Elçilik heyetinin başında gitmesine rağmen kendisi ve yolculuğu hakkında bilgi vermemiş olması dikkat çekmektedir. Bundan dolayı hanlığın elçilik makamında farklı bir Mirza Muhammed Emin adlı bir kişinin gönderilmiş olma ihtimali de bulunmaktadır.

Sultan'ın vesveselere gelmemesi ve kaleyi teslim etmesi istenmiştir. Subhan Kulu Han gönderdiği mektupta ayrıca başka oğlunun kalmadığını ve kendisine inanması gerektiğini yazmıştır. Ancak Sıddık Sultan ilk başta babasına inanmamış olsa da emirleri ile yaptığı görüşmede kaleyi savunamayacaklarını anlamıştır. Bu sefer H. 1097/1685 senesinin Muharrem ayında kendisi anlaşmak için Kadı İsmetullah'ı Buhara'ya Subhan Kulu Han'a göndermiştir. Elçi olarak gönderilen Kadı İsmetullah'ın mektubunda Sıddık Sultan'ın, Subhan Kulu Han'a karşı pişmanlık duyduğunu, hatasını anladığını ve merhamet dileyerek affedilmek istediğini söylemiştir.¹³⁵

Af dilemek için haber gönderilmesinden sonra Subhan Kulu Han, Belh'e geldiği sırada oğlu Sıddık Sultan, Pervaneçi ve Yeblak Koşbegi'nden at talep etmiştir. Bu isteğinden dolayı kaçmaya çalıştığı zannedildiği için tutuklanmıştır. Han'ın huzuruna çıkarıldığında devlet adamlarının çoğu onun öldürülmesi gerektiğini savunmuşlardır. Subhan Kulu Han oğlu Sıddık Sultan'ın katledilmesinin yanında onun adamları Hacı Kulu, Hacı Elmasî ve Hacı Hudayi'yi astırmıştır. Diğer destekçileri Allahdad ve Niyaz Mir Şebni'nin burun ve kulakları kesilerek Belh şehrinde gezdirilmiştir.¹³⁶

Muhammed Emin, bu olayı anlatırken doğal olarak Subhan Kulu Han tarafını destekler nitelikte açıklamalarda bulunmuştur. Subhan Kulu Han'ı bir doktor olarak tasvir etmiştir. *“Han-ı padişah hastalıkların tabibidir ve onun sebeplerini ve ilacının özelliklerini bilmeden onun çaresi yoktur. Böylece ki tabip ölümsüz azanın selameti için uzuvun kesilmesini caiz belki vacip bulur.”*¹³⁷ Görünüşe göre Subhan Kulu Han her ne kadar tek oğlum demiş olsa da Buhara'dan Belh'e geliş amacının oğlunu infaz etmek olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁸ Sıddık Sultan'ın katledilmesinin birkaç sebebi bulunmaktadır. Birincisi, Anuşa Han karşısında babası Subhan Kulu Han'ı yalnız bırakmasıdır. İkincisi Belh'te isyan etmesiyle beraber hem devleti güç duruma düşürmüş hem de hanedan üyelerinden işkillenmesi sonucu suçsuz kardeşleri Abdülğani Sultan ve Abdülkavim Sultan'ı öldürdüğü¹³⁹ için idam edilmiştir.

¹³⁵ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 447b.

¹³⁶ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 448b.

¹³⁷ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 452b.

¹³⁸ Mukim Han Tarihine göre Sıddık Sultan hapis hayatında çaresi bulunmayan bir hastalık sonucu vefat etmiştir. Muhammed Yusuf Münşî, **Tezkire-i Mukîm Hanî**, s. 87; Howorth, Muhammed Emin'in Subhan Kulu Han'ın oğlunu sevdiği ona acıdığı yöndeki ifadelerine ters düşen bilgiler vermiştir. Subhan Kulu Han, Belh şehrine girdiğinde oğlunun yakalanmasını emretmiş bununla da kalmayarak ele geçirilen Sıddık Sultan'ı üç yıl esir tutmuştur. Korkunç işkenceler sonucu Sıddık Sultan H. 1098/1686 yılında idam edilmiştir. Howorth, **age**, s. 756.

¹³⁹ Muhammed Yusuf Münşî, **Tezkire-i Mukîm Hanî**, s. 85.

Sonuç olarak Subhan Kulu Han, devletin içinde Sıddık Sultan tehlikesinin büyümemesi için onun katline razı olmuştur.

1.3.3. Subhan Kulu Han'ın İkinci kez Belh Üzerine Gitmesi

H. 1097/1686 yılında bu sefer de çeşitli bölgelerde olaylar meydana gelmiştir. Bu olayları haber alan Subhan Kulu acilen bir ordu ile Hoşige Biy Atalık'ı Taşkent'e göndermiş ve orada bulunan Kazak hükümdarı Tévke Han¹⁴⁰ ile görüşmesini istemiştir. Muhammed Emin ise bu görüşmenin nedeni ve sonucu hakkında detaylı bir bilgi vermemiştir. Muhammed Said Hâce Nakib ve Nizamüddin Cazim Biy Atalık tarafından Belh'teki durumla ilgili Subhan Kulu Han'a endişelerini anlatan bir ferman göndermişlerdir. Han onların bu isteği üzerine Belh'e doğru yola çıkmıştır.

Daha sonra Nesef'in yöneticisi Muhammed Can Biy Atalık'a uğramış burada iki üç gün konaklamıştır. Buradan da ayrılan Subhan Kulu Han, Recep ayında Belh'e ulaşmıştır. Halkın sıkıntılarını dinlemiş ve yapılan yağmaları engellemek için Hacı Biy Pervaneçi'yi görevlendirmiştir. Üç ay on bir gün sonra H. 1099/1688 senesinde Belh'den Buhara'ya dönmüştür.¹⁴¹

1.3.4. Subhan Kulu Han Dönemi Safevîler Üzerine Yapılan Sefer

Ülkesinde bir nebze de olsa huzuru sağlayan Subhan Kulu Han, Gayib Nazar Divanbegi'nin Safevîler üzerine sefere çıkma önerisini kabul etmiştir. Sebep olarak Subhan Kulu Han tahta çıktığı dönemde Safevîler tebrik için elçi göndermemiş ve Maverâünnehir hükümdarı olarak da tanımamışlardır. Belh emiri Muhammed Said Hâce Nakib'e haber göndermiş ve Gayib Nazar Biy ile beraber Andhuy'a saldıracaklarını bildirmiştir. Bu saldırı H. 1100/M. 1688 senesinde başlamıştır.¹⁴² Andhuy'dan sonra Balamurgab Kalesi'ni kuşatmışlardır. Kale hakimi Abdullah Sultan kendisi ve evlatlarının ilticasından sonra kaleyi teslim etmeyi kabul etmiştir. Ancak kaleyi tesliminden sonra evlatları ile beraber dokuz Kızılbaş esir kılınmış ve

¹⁴⁰ Tévke Han, 35 sene Kazak Hanlığı hükümdarlığı yapmıştır. XII. yüzyılda Kazaklar ile Astrahanlılar arasında Sirderya bölgesi için ciddi mücadeleler yapılmıştır. Daha sonraki dönemde Cungarlar ve Ruslar ile mücadele etmesi sebebiyle Maverâünnehir bölgesine olan saldırılarını durdurmak zorunda kalmıştır. Orhan Doğan, **Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)**, TTK, Ankara 2021, s. 49.

¹⁴¹ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 453b-455a.

¹⁴² Horasan üzerine sefere çıkan orduların sayısı 200.000 ile 300.000 kişi arasındadır. Burton, **age**, s. 344.

Sultan'ın huzuruna çıkarılmıştır. Subhan Kulu Han, Gayib Nazar Biy Divanbegi'ne kazanmış olduğu zaferden dolayı övgüler düzmüş ve çeşitli hediyeler vermiştir.¹⁴³

Muhammed Emin, diğer bir bölümde Safevîler himayesinde bulunan Merv üzerine yapılan sefer hakkında bilgi vermiştir. Bu sefer 29 Zilhicce H. 1101/M. 1690¹⁴⁴ tarihinde Hoşige Biy Atalık tarafından yapılmıştır.¹⁴⁵ Hoşige Biy ordusu ile beraber Ceyhun'dan geçip üç dört gün sonra Çarcuy'da bulunan Muhammed Ali Biy Hacı'nın yanına gitmiştir.¹⁴⁶ Buradan 10 Muharrem'de Merv'de bulunan Şah Cihan Kalesi'ne varmışlardır. Kaleyi iki taraftan kuşatarak ok ve tüfek ile saldırmışlardır.

Safevî hükümdarı Şah Süleyman tarafından görevlendiren Hacı Timur Han Kızılbaş surlara, kulelere ve hatta kale lağımına bile asker yığarak savunmayı sağlamlaştırmıştır. Muhammed Emin, Merv Kalesi hakkında detaylı açıklamalarda bulunmuştur. Yüksek duvarlara ve sağlam siperlere sahip olduğundan dolayı Hayber Kalesi ve İskender'in seddine benzetmiştir. Kale etrafında geniş hendekler bulunmasına rağmen Hoşige Biy Atalık ordusundan bir grup asker kalenin içine hançer gibi girmiştir. Kale kuşatılması ile beraber bir çok yağma ve katliamlar yapılmıştır. Buna rağmen Safevîlerin şehir savunmasına karşılık Hoşige Biy Atalık kazandığı büyük ganimetle Buhara'ya geri dönmüştür.¹⁴⁷

1.3.5. Subhan Kulu Han Dönemi Buhara Özbek Hanlığı'na Gelen Elçiler

Subhan Kulu Han'ın tahta çıktığı dönemlerde kendisi ile ittifak kurmak isteyen ilk kişi Hindistan hükümdarı Evrengzib olmuştur. Gönderilen elçi beraberinde Subhan Kulu Han'a on kürk, develer, geleneksel kaftan ve 5.000 rupi¹⁴⁸ hediye etmiştir.¹⁴⁹ H. 1096/M. 1684 yılında Zerdebrest adlı şahıs elçilik heyetine öncü olarak görevlendirilmiştir. Evrengzib'in asıl hedefi Safevîlere karşı mücadelesinde Subhan Kulu Han ile müttefik olmaktır.¹⁵⁰ Elçinin

¹⁴³ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 455a-456a.

¹⁴⁴ Muhammad Amin b. Mirza Muhammed Zaman Bukharî (Şûfiyânî), **Muhîṭ al-Tavâriḫ (The Sea of Chronicles)**, (Farsça kısmı) s. 261.

¹⁴⁵ Mütercim bu seferin yapıldığı tarihi eksik vermiştir. Zilhicce ayında yapıldığını yazmış ancak herhangi bir sene belirtmemiştir. Bu eksikliği Farsça nüshasından tamamlamaya çalıştık.

¹⁴⁶ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 456a.

¹⁴⁷ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 456b-457a.

¹⁴⁸ Burton, **age**, s. 330.

¹⁴⁹ Muhammed Yusuf Münşî, Evrengzib tarafından gönderilen elçilik heyetinin hediyelerinden en önemlisinin filler olduğundan bahsetmektedir. Muhammed Yusuf Münşî, **Mukim-Hanskaya İstoriya (Tarih-i Mukim-Hani)**, s. 123-124.

¹⁵⁰ Vámbéry, **Buhara Yahut Maverâünnahir Tarihi**, s. 335-336.

gönderildiği tarih Subhan Kulu Han'ın oğulları arasındaki çekişme dönemine denk geldiği için Muhammed Emin, Bâbürlülerin elçisinden bahsetmemiştir.

Muhammed Emin, ilginçtir ki Subhan Kulu Han ve Osmanlı sultanı II. Ahmed'den gelen elçiler hakkında da bilgi vermemiştir. Osmanlı Devleti, bu dönemde Avrupa'daki topraklar üzerinde büyük problemler yaşadığı için Türkistan Hanlıkları ile olan ilişkilerinde zayıf kalmıştır. Osmanlı sultanı II. Ahmed 1692 yılında Mustafa Çavuş isimli elçi ile bir mektup göndermiştir. Elçinin ilettiği mektupta Osmanlı Devleti'nin Batı'da Hristiyan dünyasına karşı mücadelesi anlatılmaktadır. Ancak Osmanlıların mektubu göndermelerindeki amacı ise Doğu'da Safevîler üzerine yapmak istediği savaşta Sultan'ın Özbekleri yanında görmek istemesidir.¹⁵¹ II. Ahmed ile kurulan diplomatik ilişkiler de Evrengzib ile aynı nedenden dolayı İran'daki Safevîlere karşı ittifak oluşturulması planlanmaktadır. Fakat hem Bâbürlüler hem de Osmanlılar ile yapılan ittifaklar yalnızca diplomaside kalmış somut bir sonucu olmamıştır.¹⁵²

Muhammed Emin sefer yıllarında Subhan Kulu Han'a gelen iki elçiden bahsetmektedir. Bunlar Rum ve Kaşgar bölgelerinden gelen elçilerdir. Rum elçisi, Sultan Muhammed hünkârın duaları ile beraber çeşitli hediyeler getirmiştir. Daha sonra Kaşgar elçisi Han'ın huzuruna çıkmıştır. Kaşgar elçisi, vali Muhammed Emin Han'ın Subhan Kulu Han'a bağlılığını bildirmiştir. Subhan Kulu bu hediyeleri kabul ettikten sonra Mümin Biy Yabuni'yi elçi olarak Rum tarafına göndermiştir.¹⁵³

¹⁵¹ A. Ahat Andican, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 164-165.

¹⁵² İvanov, **age**, s. 62.

¹⁵³ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 457a. Muhammed Emin'in elçiler hakkında verdiği bilgiler oldukça eksik bulunmaktadır. Bunun sebebi Rum ve Kaşgar olarak tarif edilen bölgelerden gelen elçilerin Han'a bağlılık bildirmesidir. Büyük ihtimal Özbek Hanlığı'nın merkezine uzak mesafede bulunan Doğu ve Batı bölgelerindeki valilerden gelen elçiler kastedilmiş olabilir. Kaşgar bölgesinin Buhara hakimiyeti altında olma ihtimali bulunmaktadır. Ancak Rum hükümdarı olarak Sultan Muhammed adı yanlış zikredilmiştir. Muhammed Yusuf Münşî, bu konuda Rum başkenti İstanbul'dan gelen elçinin II. Ahmed tarafından gönderildiğini kaydetmiştir. Bu elçilik heyeti ile beraber Arap atları, değerli taşlar ve çeşitli hediyeler yollamıştır. Muhammed Yusuf Münşî, **Tezkire-i Mukîm Hanî**, s. 101. Anlaşılacağı üzere Osmanlıların Buhara himayesinde olması ihtimal dahilinde bile değildir. Tam tersi Subhan Kulu Han 1690 senesinde İstanbul'a gönderilen elçi Küçük Hacı Ali Bey tüm Türkistan ahvali hakkında Osmanlı sultanına bilgi vermiştir. Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, TTK, Ankara 2017, s. 12.

1.3.6. Subhan Kulu Han'ın Belh Şehrinde İsyân Çıkması Üzerine Üçüncü Kez Sefere Çıkması

Safevîlere karşı Merv üzerine yapılan seferden yaklaşık üç sene sonra 4 Cemaziyelevvel H. 1104/M. 1693 senesinde Subhan Kulu Han üçüncü kez Belh üzerine sefere çıkmıştır.¹⁵⁴ Muhammed Emin, Han'ın bu sefere çıkılmasının sebebi olarak Belh emirlerinin memnuniyetsiz olmalarından dolayı isyan etmelerini gösterir. Belh yolculuğu yapılırken kış mevsiminin zorlu şartlarından dolayı yolculuğun güçlüğünden bahsedilmiştir. Soğuk hava şartlarından dolayı Neseף'e üç gün sonra ancak varmışlardır. Belh tarafına yola çıkan Subhan Kulu Han'a tam o sırada Neseף'te bulunan Şah Hacı ve Hacem Yar Münekkid'in Şehrisebz tarafına geçerek başkentin boşluğundan faydalanarak isyana teşebbüs ettikleri haberi ulaşmıştır. Bu isyan üzerine Subhan Kulu Han, Tume Biy Yabuni'yi görevlendirmiş ve Subhan Kulu Han, Belh yolculuğuna devam etmiştir.¹⁵⁵

Belh'e ulaştığı vakit çevre bölgelerden Han'a inayetnameler gönderildi. Bu inayetnamelerin yanı sıra Mahmud Biy Pervaneçi sorunlar ve taleplerini yazdı. Bunun üzerine Tarmatay Biy Mirab'ı Kunduz şehrine Mahmud Biy Pervaneçi'nin yanına gönderdiler. Tarmatay Biy Mirab ile Mahmud Biy Pervaneçi görüşükten sonra Subhan Kulu Han'ın huzuruna gitmek için anlaşmışlardır. Ancak tam bu sırada Mahmud Bi Pervaneçi'nin adamları Subhan Kulu Han'ın onu öldüreceğini ve tuzak olduğunu söyleyerek bu Buhara yolundan vazgeçip Kunduz şehrine dönmüştür. Subhan Kulu Han ikinci sefer Tirmiz Beg'i göndermek ister. Ancak Mahmud Biy Pervaneçi, Muhammed Can Atalık ve Muhammed Said Hacı Nakib'in gelmesini istemiş, Han'a teslim olacağını iletmiştir. Bu talep üzerine istediği kişiler ile beraber diğer emirler Kunduz'a gitmişlerdir. Subhan Kulu Han'a karşı af ve bağışlanmak istemiştir. Bu talepleri kabul eden Subhan Kulu Han kış bitimine kadar Belh'ten ayrılmamıştır.¹⁵⁶

1.3.7. Beg Muhammed Eşik Ağabaşı'nın Şehrisebz'de İsyânı

Muhammed Emin, bir diğer alt başlıkta Muhammed Eşik Ağabaşı'nın¹⁵⁷ Şehrisebz'de isyan etmesinden bahsetmiştir. Subhan Kulu Han ile iyi ilişkilere sahip olan Yeblak Koşbegi'ni

¹⁵⁴ Muhitü't-Tevarih, No. 836, vr. 457a.

¹⁵⁵ Muhitü't-Tevarih, No. 836, vr. 457b-458a.

¹⁵⁶ Muhitü't-Tevarih, No. 836, vr. 458b-459a.

¹⁵⁷ Eşik Ağabaşı: Buhara devlet teşkilatında saray muhafızı görevindedirler. Ükten, "Mecmuu'l Erkam Işığında Buhara Emirliği'ndeki Unvan ve Mansıplar", s. 406.

kıskanan Muhammed Eşik Ağabaşı, Şehrisebz'e gitmiş ve çevre şehirlerden destek toplayarak isyan etmiştir. Bu haberin Buhara'ya ulaşmasından sonra Buhara ve Belh'ten emirler bir araya gelmiştir. Muhammed Eşik Ağabaşı'nın isyanı yanı sıra Belh'de bulunan emirler arasında da anlaşmazlıklar olmuştur. Hatta Yar Muhammed Divanbegi idam edilme ihtimaline karşı Semerkant'a kaçarak Fazıl Biy Yüz'ün yanına sığınmıştır.

Mahmut Biy Katagan¹⁵⁸ yanındaki bir grup ile Kunduz'dan ayrılarak Belh'e danışma meclisine gelmiştir. Bu mecliste Mahmud Biy Katagan, Muhammed Said Hacı Nakib ve Gayib Nazar Biy Atalık'ın bir ordu ile Muhammed Eşik Ağabaşı'nın üzerine gönderilmesine karar verilmiştir. Gönderilen heyetin çabaları sonucunda Muhammed Eşik Ağabaşı ile yapılan görüşmeler olumlu sonuçlanmış ve Han'a itaat etmeyi kabul etmiştir. Ancak Muhammed Eşik Ağabaşı'nın çevresindekiler aklını çelmiş ve Subhan Kulu Han'ın onu öldüreceğini söylemişlerdir. Bu korkuyla beraber Muhammed Eşik Ağabaşı, Kubadiyan tarafına kaçmıştır. Belh ve Buhara emirleri isyanı başarılı bir şekilde durdurduklarını Subhan Kulu Han'a bildirmişlerdir. Subhan Kulu Han isyandaki başarısından dolayı Mahmud Biy Pervaneçi'ye atalık ünvanı ve Belh yöneticiliğini vermiştir. Yöneticilik görevi verildikten sonra Mahmud Biy Atalık adıyla anılmaya başlanmış ve Belh'e hareket etmiştir.¹⁵⁹

1.3.8. Buhara Emirlerinin İsyanı

Belh emirlerinden sonra Buhara'da bulunan emirler arasında da gerilim baş göstermiştir. H. 1105/M. 1694 senesinde Maverâünnehir emirlerinden Fazıl Divanbegi, İz Timur Pervaneçi Katagan, Tuğme Pervaneçi Yabu ve Hoşhal Biy Dihi birlik olarak Hacem Berdi Dadhah'ın görevden alınmasını talep etmişlerdir. Bu haber Subhan Kulu Han'a ulaştıktan sonra müzakere yapmak için Nakib Hacı ve Muhammed Ali Hacı gönderilmiştir. İsyanı kalkışan emirler, araçlar ile anlaşamamışlardır.

¹⁵⁸ Subhan Kulu Han, Belh idaresine Muhammed Mukim Han'ı gönderdiği dönemde Belh'in doğusunda bulunan Kunduz şehrinde Katagan kabilesi bulunmaktadır. Katagan kabilesinin reisi Mahmut Biy Katagan, Muhammed Mukim Han'ın vefat etmesi üzerine kendi bağımsızlığını ilan etmek istemiştir. Belh'teki emirlerin büyük çoğunluğu II. Ubeydullah'ın tarafını tutması sonucu firar etmiştir. Muhammed Bilal Çelik, "Buhara Hanlığı ve Afganistan" **Gazi Akademik Bakış**, 13/26 (2020), s. 344; II. Ubeydullah Han'ın Mahmut Biy Katagan'ı etkisiz hale getirmesi çok kolay olmamıştır. Mukim Han ve Ubeydullah arasındaki taht mücadelelerinden faydalanarak Mahmut Biy Katagan, Belh ve Tirmiz şehirlerinin yönetimini ele geçirmiştir. Alpargu, **agm**, s. 566.

¹⁵⁹ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 459b-460b.

Subhan Kulu ikinci aracı olarak Cuybar hocalarından¹⁶⁰ Muhammed Musa Hacı ve Muhammed Abid Hacı'yi isyandan vazgeçmeleri için yollamış ancak Cuybar hocaları da ikna etmeyi başaramamışlardır. İsyancılara karşı sefere çıkmadan önce son kez Ahund Molla Muhammed Şerif, Şeyh Habibullah ve Kadı Mir Nasır'ı üçüncü aracı olarak gönderilmiştir. Subhan Kulu Han kan dökmeden Buhara'nın saygın ulemasını devreye sokarak isyancılarla anlaşmak istemiştir. Ama son gönderilen heyet de elleri boş dönmüş ve isyancılara karşı ordu toplanmaya başlamıştır.¹⁶¹

Han, ordunun yönetimini Gayib Nazar Biy Atalık'a vermiştir. Seferde Masum Biy Hacı, Hoşhal Biy Dadhah, Sultan Hacı Nakşibendî ve Muhammed Ali Biy Hacı gibi bahadırlar Şeyh Celal Kapısı'ndan¹⁶² çıkarak isyancılarla savaşmaya gitmişlerdir. Buhara'da yapılan savaşta ordunun sol tarafından Masum Biy Hacı, Hoşhal Biy Dadhah ve Tirmizi Akabaşı; sağ taraftan ise Muhammed Biy Hacı ve tüm topçubaşılar¹⁶³ iki taraftanda taaruza geçmiştir. Bozguna uğrayan isyancılar savaş meydanından kaçmışlardır.¹⁶⁴

Kaçmaya başlayan isyancılar Debbusi Kalesi'ne sığınmışlardır. Kendilerini koruması için Hive Hanlığı hükümdarı Areng Han'dan¹⁶⁵ yardım istemişlerdir. Bu haberin Buhara'ya gelmesi üzerine Subhan Kulu Han çevresindeki emirlere haber göndermiş ve Belh'ten Mahmud Biy Atalık ve ordusunu çağırmıştır.¹⁶⁶

Mahmud Biy Atalık süvarileri ile Belh'ten geldikten sonra danışma meclisini toplamış ve Debbusi Kalesi'ni muhasara etmeye karar vermiştir. Ancak tam o sırada Subhan Kulu Han'a Karagöl bölgesinden Areng Han'ın Karagöl Kalesi'ni kuşattığı haberi gelmiştir. Buhara'da bulunan Ürgençli elçiler tutuklanmış ve zindana atılmıştır. Karagöl Kalesi'ne Buhara'dan ilk olarak Muhammed Ali Biy Hacı, Şükür Biy Hacı Türkmen, Arslan Bakavul Veled Hacı, Şükür Biy ve birçok asker bu kuşatmaya katılmıştır. Ancak Areng Han'ın askerleri daha ön

¹⁶⁰ Cuybarî hocaları, Nakşibendîye tarikatının Buhara koludur. Şibanîler döneminde dini zümrelerin önem kazanması sonucu yönetimde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Astrahanlılar döneminde de bu durum devam etmiştir. Muhammed Bilal Çelik, “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009, s. 165.

¹⁶¹ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 460b-461a.

¹⁶² Buhara Şehrinin toplam 11 kapısı bulunmaktadır. Bunlar; İmam Kapısı, Mezar Kapısı, Semerkand Kapısı, Uğlan Kapısı, Talipaç(Talipeh) Kapısı, Şirgirân Kapısı, Karagöl Kapısı, Şeyh Celal Kapısı, Namazgah Kapısı, Salahane(Sallahane) Kapısı ve Karşı Kapısı'dır. Vámbéry, **Türkistan'a Seyahat Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu**, s. 425.

¹⁶³ Topçubaşı: Cephane ve tophaneden sorumlu kişidir. Ükten, “Mecmuu'l Erkam Işığında Buhara Emirliği'ndeki Unvan ve Mansıplar”, s. 406.

¹⁶⁴ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 461b-462b.

¹⁶⁵ Vámbéry, Areng ismini İrnak, Ernak şeklinde kullanılmıştır. Bkz. Vámbéry, **Buhara Yahut Maverâünnehir Tarihi**, s. 335. Ancak çalışmamızın merkezine aldığımız No. 836 nüshasında (ارنگ خان) şeklinde yazıldığı için tarafımızca Areng Han olarak okunmuştur.

¹⁶⁶ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 463a.

plana çıkararak bu saldırıyı savuşturmuşlardır. Karagöl Kalesi'nde alınan bu yenilgi sonucu Buhara ve Belh'te bulunan ne kadar asker varsa toplatılmış ve başlarına Mahmud Biy Atalık getirilmiştir. Bu sefer Hacem Berdi Divanbegi, Kuçek Biy Pervaneçi, Buhara tarafından Masum Biy Hacı, Hoşhal Biy Dadhah ordusu ile tüm askerler toplatılmıştır. H. 1106/M. 1694 senesinin Muharrem ayında Areng Han ile karşılaşmışlardır. Savaş esnasında Areng Han ve ordusunun sol tarafında Buharalılar, sağ tarafında Belhliler yer almıştır. Arada kalan Areng Han ve ordusu büyük kayıplar vermiştir. Savaşta alınan yenilgi sonucu Areng Han ancak Harezmi bölgesine kaçarak canını kurtarmıştır.¹⁶⁷

Mahmud Biy Atalık tarafından kazanılan bu zafer Buhara ve Subhan Kulu Han nezdinde coşkuyla karşılanmıştır. Mahmud Biy Atalık, Buhara'ya gelerek Subhan Kulu Han'a korniş¹⁶⁸ kılmıştır. Mahmud Biy Atalık halktan ve Subhan Kulu'dan övgüler alarak büyük bir prestij elde etmiştir. Daha sonra Belh tarafına yola çıkmıştır.¹⁶⁹

1.3.9. Hive Hanı Areng Han'ın Ölümü

Areng Han babası Anuşa Han gibi Maverünnehir bölgesini fethetmeyi düşünmüştür. Ancak Mahmud Biy Atalık karşısında aldığı yenilgiden sonra Harezmi bölgesine dönmüştür.¹⁷⁰ Savaşta kaybetmesi sonucu derin üzüntü içine girmiş ve hastalanmıştır. H. 1106/M. 1694 senesinin Rebiülevvel ayında daha yirmi yaşındayken vefat etmiştir.¹⁷¹ Muhammed Emin'e göre Areng Han'ın ölüm nedeni hastalanmasıdır. Ancak ikinci bir ihtimal daha vardır. Areng Han hükümdarlığı döneminde içki ve eğlenceye çok düşkün bir hükümdar olduğu için yine bir içki meclisinden dönerken köprüden düşerek öldüğü rivayet edilmiştir.¹⁷²

1.3.10. Belh Şehrinde Bulunan Emirlerin Çekişmeleri ve Mahmud Biy Atalık'ın İsyan Etmesi

H. 1107/M. 1695 senesinde Belh şehrinde sular durulmuyordu. Belh'te bulunan emirler birbirleri ile çekişme içerisine girmişler ve bunun sonucu olarak Subhan Kulu Han'a istek ve taleplerinin bulunduğu bir mektup göndermişlerdir. Emirler arasındaki gerilim haddinden

¹⁶⁷ *Muhitü't-Tevarih*, No. 836, vr. 464b-465a.

¹⁶⁸ Korniş kılmak: hükümdar önünde eğilme, ona bağlılık ve hürmet göstermektir.

¹⁶⁹ *Muhitü't-Tevarih*, No. 836, vr. 466a.

¹⁷⁰ Howorth, *age*, s. 757.

¹⁷¹ *Muhitü't-Tevarih*, No. 836, vr. 466a.

¹⁷² Gündoğdu, *age*, s. 123.

fazla olacak ki ikinci bir mektubu daha Han'ın sarayına göndermişlerdir. Bu sıkıntının asıl sebebi Belh şehrinde bulunan Kurme emirleri ile Mahmud Biy Atalık arasındaki çekişmedir. Belh şehrinin kontrolünü almak ve gerilimi bitirmek için Mahmud Biy Atalık, Tirmiz bölgesinden, Kurma emirlerini temsilen ise Muhammed Said Hacı, Belh şehrinde gelerek Hacı Nasrullah dergâhında toplanmışlardır. Yapılan görüşmeler sonucu taraflar barışmış ve Mahmud Biy Atalık liderliğini korumuştur. Bu çekişme sırasında Derun şehrinde bulunan Tarmatay Biy Mirab, Hacı Parsani'nin oğlu Salih Hacı'yi esir etmiştir. Hemen harekete geçen Mahmud Biy Atalık, Derun şehrini fethetmiş ve Salih Hacı'yi¹⁷³ esirlikten kurtarmışlardır.

Muhammed Emin, bu olaylardan sonra Subhan Kulu Han ile Mahmud Biy Atalık'ın arasının açıldığını ifade etmiştir. Mahmud Biy Atalık'ın toyluktan yüksek mertebelere geldiğini ancak daha sonra şeytana kulak vererek Han'a baş kaldırdığından bahsetmiştir. Mahmud Biy Atalık, Sultan Türkmen ve Kıpçaklar ile beraber Belh şehrinde konuşlanmışlardır.¹⁷⁴ Muhammed Yusuf Münşî'ye göre Mahmud Biy Atalık, Belh'te bulunan Kurme emirleri ile birleşerek Subhan Kulu Han'a karşı muhalefet etmişlerdir. Hatta bu sırada bu emirlerden bazıları Belh'te Salih Hacı'yi tahta çıkarmışlardır.¹⁷⁵

Bu haber üzerine Subhan Kulu Han, Hocend vilayetinden Rahim Biy'i Buhara'ya çağırmıştır. Belh şehrinde bulunan isyancılara karşı bir ordu kurdurmuştur. Bu orduda Gayib Nazar Biy Atalık, Rahim Biy, Adil Biy ve Hoşhal Biy gibi önemli emirler de bulunmaktadır. Muhammed Emin'in iddiasına göre yapılan savaş sonucu Belh ordusundan yetmiş kişi öldürülmüştür. Subhan Kulu Han'ın askerleri birçok katliamda bulunmuşlardır. Mahmud Biy Atalık ile yapılan savaş esnasında Subhan Kulu Han'a kötü bir haber gelir. Bu haber Mahmud Katagan, Yar Muhammed ve Nadir Muhammed'in Han'a isyan etmesi ve baş kaldırması haberidir. Subhan Kulu Han çok hiddetlenir ve ordusunu ikiye böler. Mahmud Biy Atalık, Subhan Kulu Han'ın tekrar saldırmasına karşılık kale surlarını ve savunmalarını sağlamlaştırmıştır. Savaş uzun bir süre devam etmiş ve çok şiddetli geçmiştir.¹⁷⁶

Belh emirleri yaptıkları hatanın farkına varmışlar ve af dilemişlerdir. Özellikle Mahmud Biy Atalık inadından dönmüş ve pişmanlığını anlatmak için Rahim Biy'le görüşmeyi talep

¹⁷³ Mahmud Biy, Subhan Kulu Han'ın kendisine güvenmemesi üzerine aralarının bozulmasından ötürü Belh tahtına Salih Hacı'yi çıkartmıştır. Salih Hacı dönemin önemli şahsiyetlerinden Nakşibendî Hacı'nin soyundan gelen Hacı Parsani'nin oğlu aynı zamanda Subhan Kulu Han'ın da yeğenidir. Han kendisine karşı yapılan bu cürretkarlık karşısında Belh üzerine sefer hazırlığına başlamıştır. Burton, **age**, s. 355.

¹⁷⁴ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 467a-467b.

¹⁷⁵ Muhammed Yusuf Münşî, **Tezkire-i Mukîm Hanî**, s. 106.

¹⁷⁶ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 468a-468b.

etmiştir. Mahmud Biy ve Rahim Biy arasında geçen görüşmede Mahmud Biy yaptıkları şeylerin yanlış olduğunu, işlemiş olduğu günahlar karşısında Subhan Kulu Han tarafından bağışlanmak istediğini belirtmiştir. Rahim Biy, Mahmud Biy'nin bağışlanma isteğini Subhan Kulu Han'a arz etmiştir. Subhan Kulu Han, Mahmud Biy Atalık'ın Kunduz şehrine gönderilmesini ve Salih Hacı'nın ise Hindistan'a sürülmesini istemiştir.

Mahmud Biy Atalık tekrardan Rahim Biy ile görüşmek istemiş ancak Rahim Biy bu görüşmeyi reddetmiştir. Reddetmekle kalmayıp aynı zamanda Salih Hacı'nın kellesini kesip Subhan Kulu Han'a götürmesi gerektiğini iletmıştır. Böyle bir tepki ile karşılaşan Mahmud Biy Atalık, Belh emirleri Mahmud Katagan, Yar Muhammed Ming ve Nadir Türkmen'nin yanına gitmiş onlara katılmıştır.¹⁷⁷ Buhara ve Belh emirleri arasında büyük çatışmalar devam etmiştir.

Bu çatışmayı daha fazla sürdürmek istemeyen Subhan Kulu Han tüm topçu ve topçubaşılarını orduya destek için hazırlamıştır. Ateşli silahların katılması ile beraber savaş şiddetini oldukça artırmıştır. Zor duruma düşen Mahmud Biy bu seferde Hoşhal Biy Pervaneçi'ye adam göndererek teslim olacağını ve bağışlanmak istediğini iletmıştır. Mahmud Biy ve Belh emirleri ilk önce Subhan Kulu Han'ın ümerası ve haceleri ile görüşmesini istemiştir. Bu görüşmeler sonucu Mahmud Biy Atalık, Han'a bir mektup göndermiştir. Kendisinin Buhara'ya gelmek istediğini ve Belh'teki yerine Subhan Kulu Han'ın evlatlarından birisinin atanmasını istemiştir. Subhan Kulu bu cürretkar sözler karşısında sinirlenmiş ve ordusunu tekrar Mahmud Biy üzerine göndermiştir.¹⁷⁸

Muhammed Emin, ordu düzeni hakkında şu şekilde bilgi vermiştir. Ordunun sağ tarafında Masum Biy Hacı, Hüdayar Biy, Muhammed Eşik Ağabaşı, sol tarafında Rahim Biy, Fazıl Biy, Abdullah Mirahur ve merkezde Gayib Nazar Biy Atalık bulunmaktadır. Ağır kayıplar veren Mahmud Biy üçüncü kez barış yapmak istemiştir. Bu sefer Hacı Zekeriya aracı olmuş ve Mahmud Biy ile Subhan Kulu Han arasındaki savaşı barış yoluyla sonuçlandırmıştır. Subhan Kulu Han ümera ve uleması bu yorucu sürecin bitmesiyle Cemaziyelevvel ayında Buhara'ya dönmüşlerdir.¹⁷⁹

¹⁷⁷ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 469a-470a.

¹⁷⁸ Muhammed Emin gönderilmesi istenen şehzadenin ismi hakkında bilgi vermemiş olsa da sonraki başlıklardan da anlaşılacağı üzere adı geçen şahsın Mukim Han olduğu çok açıktır. Bunun haricinde gönderdiği herhangi bir şehzadenin Mahmud Biy Atalık'ın altında kukla bir han durumunda olacağını çok iyi bildiği için bu talep üzerine öfkelenmiştir. Burton, **age**, s. 354; Howorth, **age**, s. 759.

¹⁷⁹ **Muhitü't-Tevarih**, No. 836, vr. 470b-472b.

Yapılan son seferde ise Mahmud Biy Atalık, kuşatmacılara karşı çok kuvvetli bir darbe indirmiştir. Türkmenler, Araplar ve bölgede bulunan diğer güçler ile beraber Subhan Kulu Han'a gece baskını yapmışlar dır. Zor duruma düşen Subhan Kulu Han barış istemiş ve Mahmud Biy Atalık'ı eski görevine getirmiştir.¹⁸⁰ Subhan Kulu Han'ın Mahmud Biy Atalık'a gönderdiği mektupta Salih Hacı'yi ne zaman Hindistana'a gönderirse o vakit torunu Mukim Han'ı Belh'e göndereceğini iletmıştır. Bu haberi alan Mahmud Biy Atalık hemen emir vermiş Molla Muhammed Murad Kitabdar ile beraber Salih Hacı'yi Hindistan'a göndermiştir. Subhan Kulu Han'da sözünde durarak Şehzade Mukim Han'ı Belh şehrine göndermiştir.¹⁸¹

1.3.11. Mukim Han'ın Belh İdaresine Getirilmesi

Mahmud Biy Atalık ile olan olaylardan sonra vakayinamesinde son iki siyasi vakıa vardır. Bunlardan ilki Şehzade Mükim Han Sultan'ın Belh yönetimine atamasıdır. H. 1109/M. 1697 senesinde Belhli ve Buharalı emirler bir araya toplanarak Muhammed Mukim Han'a bağlılıklarını bildirmişler ve önünde saygı ile eğilmişlerdir.¹⁸² Subhan Kulu Han, torunu Mukim Han'a Belh'in yönetimini verdiği zaman ona yardımcı olması için Adil Biy'i atalık görevine ve Şah Niyaz Biy'i ise divanbegilik görevine atamıştır.¹⁸³

1.3.12. Subhan Kulu Han'ın Hive Hanı Olarak Şah Niyaz Sultan'ı Ataması

İkinci siyasi olay ise Harezm bölgesine oluşan siyasi karmaşıklıktır. Anuşa Han'ın kendi devlet adamları tarafından öldürülmesinden sonra tahta oğlu Hudaydad geçmiştir. Hudaydad'ın saltanat ömrü çok az sürmüştür. Hanlığının ikinci yılında daha on yedi yaşında Areng Han tarafından katledilmiştir.¹⁸⁴ Areng Han'ın ölümü ile beraber Hive Hanlığı'nda birçok sıkıntı baş göstermiş ve çevre bölgelere de yayılmaya başlamıştır. Subhan Kulu Han bu istikrarsızlığı kontrol etmek için Şah Niyaz Sultan'ı Harezm yani Hive Hanlığı yönetimine getirmiştir. H. 1109/M. 1697 senesinde Şah Niyaz Sultan'ı Harezm bölgesinin hükümdarı ilan etmiştir.¹⁸⁵ Sonuç olarak II. Abdullah döneminde olduğu gibi Hive hanlığı bir süreliğine daha tekrardan Buhara Hanlığı'na bağlanmıştır.

¹⁸⁰ Howorth, *age*, s. 759.

¹⁸¹ Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 110.

¹⁸² *Muhitü't-Tevarih*, No. 836, vr. 478a.

¹⁸³ Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 111.

¹⁸⁴ Gündoğdu, *age*, s. 121.

¹⁸⁵ *Muhitü't-Tevarih*, No. 836, vr. 479a-479b.

1.3.13. Subhan Kulu Han'ın Vefatı

Muhammed Emin, Subhan Kulu Han'ın vefatı hakkında bilgi vermemiştir. Vakayinamenin ilk bölümünde Subhan Kulu Han'ın Belh şehrinde tahta çıkmasıyla beraber Maveräünnehir hükümdarlığının otuz bir yıl sürdüğünden bahsetmiştir. Subhan Kulu Han yaşlandığı dönemde kendisini devlet işlerinden geri çekmiş ve ilime yönelmiştir. Tasavvuf, İslam hukuku gibi alanların yanı sıra bitkisel ilaçlar ve tıpla ilgilenmiştir.¹⁸⁶ Hatta Buhara'da Darü'l Şifa¹⁸⁷ kurmuştur. Ayrıca Buhara'daki tıbbi bakıma önem vermiş, döneminin en önemli tıp kitaplarını toplamış ve kendi tıp kitabını yazmıştır. Nisanî takma adını kullanarak Farsça ve Çağatayca şiirler kaleme almıştır.¹⁸⁸

Muhammed Yusuf Münşi'ye göre Subhan Kulu hastalandığı dönemde vaktinin dolduğunu anlayınca devletin ileri gelenlerini yanına toplayarak kendisinden sonra tahta Mukim Han'ı varis olarak atamıştır. Mukim Han, Belh'ten Buhara'ya gelinceye kadar yerine bakması için o an orda bulunan II. Ubeydullah'ı naip olarak atamıştır.¹⁸⁹ Subhan Kulu Han, H. 1114/M. 1702 Rebiülahir ayında vefat etmiştir.¹⁹⁰ Vasiyetine göre Bahaeddin Nakşibendî¹⁹¹ yerleşkesi içinde II. Abdullah Han'ın kabrinin yanına defnedilmiştir.¹⁹²

Subhan Kulu Han'nın vefatından sonra çöküş dönemi daha da hızlanmış ve hanlık II. Ubeydullah Han ile Mukim Han arasında ikiye bölünmüştür.¹⁹³ Buhara'da II. Ubeydullah Han, Belh şehrinde Mukim Han hanlığını ilan etmiştir. Mukim Han daha sonra II.

¹⁸⁶ Burton, *age*, s. 361.

¹⁸⁷ R. G. Mukminova, "Janids (Astarkhanids)" **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, Ed. Chahryar Adle and İrfan Habib, UNESCO Publishing, Paris 2003, s. 48.

¹⁸⁸ Daha detaylı bilgi için bkz. László Károly Ed., **A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia (A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhān Qulī Khan)**, Leiden, Brill, 2015, s. 6.

¹⁸⁹ Muhammed Yusuf Münşî, **Mukim-Hanskaya İstoriya (Tarih-i Mukim-Hani)**, s. 179.

¹⁹⁰ Vámbéry, **Buhara Yahut Maveräünnehir Tarihi**, s. 340.

¹⁹¹ Buhara Özbek Hanlığı'nda Nakşibendîlerin yeri diğer tarikatlara göre çok daha önemlidir. Maveräünnehir sahasında Buhara'da Cuybarî Nakşibendîler, Belh bölgesinde Parsaî Nakşidendîler, Semerkant ve Taşkent çevresinde Ahrarî Nakşibendîlerinin bölgede büyük vakıf ve medreseleri bulunmaktadır. R. D. Mc Chesney, "Türkistan'da Cengiz Geleneğine Dönüş: 1500-1785", **İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı**, Haz. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden, Çev. Edt. Altay Tayfun Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 438; Nakşibendî tarikatının kurucusu Timur döneminde yaşamış Bahaeddin Hoca'dır. Nakşibendî tarikatına mensup olan Cuybar şeyhlerinin devlet yönetiminde önemli etkileri olmuştur. İvanov, *age*, s. 64. II. Abdullah Han döneminde Buhara'ya gelen Jekinson şehirdeki din adamlarının çok büyük hürmet görüklerini hatta onlara hükümdardan daha çok saygı duyulduğunu raporlarında yazmıştır. Selim Serkan Ükten, "16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 18/2 (2017), s. 142.

¹⁹² Akbar Zamanov, **Buxoro Xonligi Tarixi**, Bayoz, Toshkent 2021, s. 205.

¹⁹³ Mukminova, *age*, s. 48.

Ubeydullah'ın hanlığını kabul etmiştir. Ancak çok geçmeden Ceyhun Nehri etrafında savaşlar baş göstermiştir.

Hanlık içindeki düzensizlik emirlerin işine gelmiş ve kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardır. Hatta bu dönemde olaylar bir tık daha öteye geçmiş olup Mahmud Biy Atalık, Belh'in daha önce de yönetimine geçmesi için ısrar ettiği Mukim Han'ı desteklemiştir. Bu sefer de Mangıt¹⁹⁴ kabilesinden Rahim Biy II. Ubeydullah tarafını desteklemiştir. İki hanedan üyesinin taht kavgasından daha çok zayıflayan Astrahanlı hanedanının yerini almak için, farklı boylara mensup iki emirin mücadelesi ön plana çıkmıştır. Hanedan arasındaki mücadele beş yıl boyunca sürmüştür. Beş yılın sonunda II. Ubeydullah Han zaferi elde etmiştir. Ancak asıl başarılı olan Rahim Biy Mangıt olmuştur. Tehlikeyi çok geç farkedenden II. Ubeydullah Han, Rahim Biy'den kurtulmaya niyetlendiyse de daha önce davranan Rahim Biy, II. Ubeydullah'ı öldürmüş ve yerine kukla olarak II. Ubeydullah'ın kardeşi Ebulfeyz'i tahta oturtmuştur.¹⁹⁵

II. Ubeydullah Han döneminde Buhara Hanlığı siyasi ve ekonomik olarak hızla gerilemiştir. Bunun sonucu Buhara'ya bağlı Maveraünnehir topraklarında sürekli parçalanmalar meydana gelmiştir. Fergana, Belh, Hisar, Tirmiz, Şehrisebz gibi bölgeler hanlık topraklarından ayrılmıştır.¹⁹⁶ Hatta 1710 tarihinde Fergana bölgesi, Buhara Hanlığı ile bağını koparmış ve burada Hokand Hanlığı kurulmuştur.¹⁹⁷ Buhara Özbek Hanlığı'nda bu süreçten sonra Astrahan Hanedanlığı sona ererken Mangıtlar dönemi başlamıştır.

¹⁹⁴ Mangıtlar, Deşt-i Kıpçak bölgesinde Türk boyları arasına karışan Moğol halkıdır. Mangıtların yöneticisi Muhammed Rahim Atalık, Astrahanlılar ile akrabalık ilişkileri kurmuştur. Hayrunnisa Alan, "Mangıtlar", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 570-571. Şibaniler döneminde paralı asker olarak kullanıldıkları için Buhara'ya göç etmişlerdir. II. Ubeydullah Han'ın öldürülmesinden sonra 1785 senesine kadar Astrahanlı hükümdarlar kukla yönetici durumunda olmuşlar ve hanlığın içinde güçlenen Muhammed Rahim Atalık bu süreçte yönetimi elinde tutmuştur. 1785 senesinden sonra Ebulgazi Han saraydan atılarak hanedan resmen Astrahanlılardan Mangıtlara geçmiştir. Hatunoğlu, **age**, s. 39-40.

¹⁹⁵ Vámbéry, **Buhara Yahut Maveraünnehir Tarihi**, s. 340-341.

¹⁹⁶ Çelik, **agt**, s. 51.

¹⁹⁷ Doğan, Erdoğan, **age**, s. 64.

II.BÖLÜM

MUHİTÜ’T-TEVARİH [Vr. 430A-489A] ADLI ESERİN TRANSKRİPSİYONU

(430a)

1) Buḥārāning taḥt-ı salṭanatıda ‘Abdūlmûmin Ḥānning cülûsı kılğanınınḡ zikrî

Tārîḡ ming âltılancı (1006) senede érdi kîm ‘Abdūlmûmin Ḥān bin ‘Abdullah Ḥān Kubbetü’l-İslām Belḡni koyub ‘alem-i feth-i ayetning māḡçesini Buḥārā cānibîḡe aylānturdı. Leşker bînihāyet bile ḡān bir tehevvr bile deryādın ‘ubûr kılib yekdil-i sipāḡlar ve cevşen-i gosil-i mübārızlar bile sür‘atî bile kim berḡ-i bāddın tûz-i ter érdi. Teyy-i mesāfet kılib Fāḡire-i Buhāraḡa dāḡil boldı ve kudûm-u meymûnıdın pādışāḡlarınḡ evrengî kâzîb ve zineti dîḡer bahşı kıldı ḡuṡbe ve sikkeni nām laḡabı bile müveşşeh ve müzeyyin aylanturdı.

Meşnevî

Der îñ nevbetḡe şûret perestî

Zened herkes be nevbet-i kûs hestî¹⁹⁸

Ve bu nazmnı ḡānning cülûs tārîḡîde yahşı aytḡan tururlar.

Nazm

Ber taḡt-ı Buḡārā çû nişest ez ser-i luṡf

Tārîḡ-i cülûs-i û est emniyyet mülk¹⁹⁹

¹⁹⁸ “Bu puta tapma zindanında, Herkes sırayla varlık kösünü dövüyor.”

¹⁹⁹ “İhsanın doruklarında Buhara tahtına oturdu, O tahta oturduğu zaman mülkün emniyeti başladı.”

Han vafirü't-tehevvûr fâhire-i Buḥārā 'aşıret bile ötkerür érdi. Altı aydın song ̲azak ṭā'ifesidin bir cemā'a o baş Semerḳandning eṭrafiḡa çoḡadıl ordular. Vaḳtî kim bu ḡaber vahşet-i eṣer ḡānning sem'îḡe yitüşdi. 'Asākirger dün şükûḡh bile Semerḳandḡa 'azîmet (430b) körgözdî ve ol cāydın Taşkend cānibîḡe 'āzim aylandu kûçe bağ zāminde ḡazāning kemāndārı ḡavlîdîn tîrî yitüşüb ruḡı ḡuşı munādî ḡaybdın "İrc'î ila rabbike"²⁰⁰ şadāsını eşitti ve kāmranlık taḡtıdın 'ālem-i cāvidānıḡa intikāl körgözüb şehîd aylandı. Cihāngîr Sultān Belḡ üstige kilib Deryā-ı Amûyaning kenārıda mäh-ı Recebning āḡîrîde ming on bēşlenci (1015) senede Muḡammed Bākî Biy Ḳalīmāk²⁰¹ bile muḡārebe kılıb şekest tābḡanining ḡıkrî Şāḡ 'Abbāsî Belḡ vilāyetige ming on birlenci (1011) senede kilgenining ḡıkrî aning tārîḡî rāfiẓî bîdelşod.

2) İmām Ḳulu Muḡammed ḡānning Buḡāra taḡtıda cülûs körgözgenining ḡıkrî

Vaḳtî kim 'ināyet-i bînihāyet ilahining afitābı kim serîr şāḡının ḡîbendesı turur. Maṭla'-ı amāldın ṭulû' kıldı ol mazḡar 'adālet ve iḡsānning 'ilm-i nuşret-i nişānining mahçesı fetḡ-i zaferning ucide çehre körgözdî. Dārü'l-mülk Buḡārāning golizār-ı memleketîni Velî Muḡammed ḡānlarning cevır ve tuḡyānı ḡarîdîn pāk aylanturdı. Ve muḡaddem şerîfîdîn evrenḡ saltanatnı ḡayret-i efzā-î ravza-ı irem kıldı. Sādāt ve ḡuzāt ve eşrafḡa ikrām ve in'am-ı māîdeleri bile nevāziş kıldı. Vaḳtî kim bu cülûs meymened-i mehnus ming on bēşlenci senening evāîlide yüz körgözdî. Ol zamāndın Velî Muḡammed ḡān bile İmām Ḳulu ḡānning arāsıda 'udātning nihāyî muḡālefetning zemînîdın kökerdî. Kün be kün nāsāzlık bağbān taḡdîrning terbiyetî bile neşv-ü nemā tāpār érdi. Tā aning semeresı rüzḡār müte'ākıbnıḡ fezasıda mānend leyl-ü nehār ḡāḡir aylandı.

El-Ḳışsa

Ol vaḡtda ḡadd-i ḡaber tevāturgā yitüşdi kim Velî Muḡammed ḡān leşker-i bikerān bile Belḡni almāk üçün Tirmizning eṭrafiḡa kilgen turur. İmām Ḳulu Muḡammed ḡān ve Nadir Muḡammed Sultān leşker çekîb Deryā-ı Amûyaning kenārıda Velî Muḡammed ḡānning mükabeleside tüşdîler. Recep ayında ming on altılāncı (1016) senede ékkilerning arāsıda şulḡ vāḡı' boldı. Yine bir def'a İmām Ḳulu Muḡammed ḡān ve Nadir Muḡammed Sultān leşker-i cemi' kılıb Velî Muḡammed ḡān (431a) ning üstige bardılar aning bile ḡûzār ve

²⁰⁰ "Rabbine Dön", Fecr 28.

²⁰¹ Muhammed Emin eserde Kalmuk boyundan bahsederken *Ḳalīmāk* (قَلِيمَاق) kelimesini kullanmıştır. Kalmuk adı geçmişte pek çok anlama gelmiş olsa da bugünkü kullanımında özellikle Moḡolistan ve Cungarya coḡrafiyasındaki Oyratlarda "karışık" anlamında *halimag*, *holimag*, *holimog*, *kalimag* ve *hal'mg* şeklinde kullanılmıştır. Bkz. Oktay Berber, *Kalmuk İstilası ve Türk Dünyasına Etkileri*, TTK, Ankara 2021, s. 47-48.

Nesefning hududida muhärebe kılıb Velî Muhammed Hānga şekest berdîler. Ve ming on tokkuzlāncı (1019) senede Velî Muhammed Hān İsfahānga Şāh ‘Abbāsning aldığa bardı ve mezkûre senede Şāh ‘Abbāsning aldıdın qaytıb kilib Semerkandning etrafida İmām Xulu Muhammed Hān ve Nadir Muhammed Sultān bile muhärebe kıldı. Velî Muhammed Hān, İmām Xulu Muhammed Hanning qavlıde katlıge yitüşdi. Bu vāqı‘a Recep ayında mingde yégirmilenci (1020) senede yüz körgözdi. Rebî‘ü’l-evvelning on sékkizlencisi düşenbe küni ming yégirmi ékkilenci (1022) senede İmām Xulu Muhammed Hān ve Nadir Muhammed Sultān, Andicān tarafiga kётken érdi. Rüstem Sultān bin Velî Hān Buḥārāga kilib Abdurrahman Atalık bile muhärebe kılıb şekest tapdı.

3) ‘Ulemā ve Meşāyih kim İmām Xulu Muhammed Hanning zamān-ı salṭanatida érdiler alarning zikrî

Müte‘ahḥirinning muḳaddemî vāpesinning pişvāsı vilāyet-i felekining ḳutbî ve ḥidāyet-i asmānining māh-ı münevverî esrār-ı mülk ve melekûtning vākıf-ı envār-ı ḳuds ve ceberûtning nāzırı mecma‘-ı eltāf-ı subḥānî menba‘-ı ‘ulûm-u ruḥānî Aḥund Molla Pāyende ehpî ḳuddise-i sirruh ol ḳişining irādeti Molla Hıred ‘Azîzenge turur ve Molla Hıredning irādeti Ḥazret-i Mahzum ‘A‘zam Mevlānā Ḥacekî Aḥmed Kāsānige turur. Ol ḳişining irādeti Ḥazret-i Molla Muhammed Ḳāzige turur. Ol ḳişining irādeti Ḥace ‘Ubeydullah Aḥrārga turur. Ol ḳişining irādeti Ḥazret-i Mevlānā Ya‘kûb Çerḥige turur. Ol ḳişining irādeti Ḥazret-i Ḥace Naḳşibendge turur. Ḳuddesallahu ervāḥum emmā Ḥazret-i Aḥund Molla Pāyendege terbiyet-i Bātinî Ḥazret-i Ḥace Naḳşibendning ruḥ bir fütûḥıdın turur.

Naql dur kim Ḥazret-i Aḥund Molla Pāyende, Ḥazret-i Ḥace Naḳşibendning mezār-ı feyz-i asārlarını köb ziyāret kıılır érdi. Bir keçe ḥin ziyāretde Ḥace Büzürg ol ḳişige zāḥir bolub buyurur érdiler kim Molla biz sizni ḳabûl kıılğan turur mîz ve sizning yārānlarıngızni hem ḳabûl kıılğan tururmız. Bes-i ‘ālem-i rūḥāniyyet bile Ḥace (431b) Büzürg dîn terbiyetleri bar érken vallahu ‘ālem erbāb-ı ma‘ārif ve ḥaḳāyıkning şem‘i şebistānı ve aşḥāb-ı rumuz ve dekāyıkning māh-ı asmānı esrār-ı ilahining maḥzenî şühûd ve agāḥlık envārining ma‘deni maḥşuş eltāf-ı subḥānî ve manzûr-ı ‘ināyāt rabbānî Aḥund Molla Yusuf Ḳarābāgî rahmetullah ‘aleyhning zikrî ‘ulûm ve kemālātı netāyicidin vādî istifādening müte‘atışlerini ‘ulûm-u dînî ve yaḳînining ifādesi zülālî bile ser-sebz ve şādāb kıılır érdiler ve bâdiye-i zalāletning leb-i teşnelerige ḥidāyet ve irşādning ab-ı ḥayātını yétkürür érdiler. ‘Ulema‘ı vaḳtning ekşerîleri ol ḳişining şākırdleri cümlesidin tururlar zamānnıg dānalaridin ḥiṣbîrî ol ḳişining kelāmıga mu‘āraza kıılğan érmes érdi ve ḡarīb suḥānlar ol ḳişidin zuḥûrga kıılır

érđi. Ol kişining Dānişmendlikî ezher-i mine'l-şems turur ve vefâtı İmām Kulu Hanning zamānıda turur ve qabr-i mubārekî Sefīdmūnda turur.

4) Seyyid Nadir Muḥammed Hān Qubbetü'l-İslām Belḥde cülûs qılğanının zikrî

Ezkiyā-ı dānişî me'âşirning zamîrlerige rûşen ve müberhen bolğay bu kim vaqtî kim sâbıka-ı 'ināyet-i ezeli bir devletmendning neyyir iqbālîni fetḥ ve fîrûzlık maṭla'ıdın ṭālî' aylāntursa ḡamām ḡavādişning Terākīmî aning maṭlûbı çehresi envarıḡa ḡicāb bolā almāsı ve herḡāh-ı 'ināyet-i îzedîning râbıtası bir şāḡib-i sa'âdetning 'ilmî mahçesini nuşret ve bihrûzlığning ucige yétkürse ḡubār nevāibning tezāhumı maqşûdîning şûretî cemālîḡe niqāb aylānā almāsı ḡān-ı cennet-i aşıyān ḡavādiş-i rûzgārdın îmen bolub Cemādîü'l-evvel ayında ming on beşlenci (1015) senede Qubbetü'l-İslām Belḡning saltanatıda olturup 'adl ve inşāfning bisatını ol diyārning 'ulemā ve fuzelā ve mevālîleri yüzige açār érđi. Mehr ve muḡabbetning taḡmînî hemginānlarning könglî fezasıda îkār érđi. Muḡaddem-i ḡümāyûnı bereketidin Belḡ ḡayret-i efzā-i sipihr bukalemûn aylāndı işā'at-ı ḡayrāt ve binā-i 'imārātḡa beḡāyet mâyl ve râḡıb érđi. Özi (432a) ning eyyām ihtiyārıda buḡ'a ḡayırlar mānend medrese-i 'ala ve mescid-i camî'ning bināsıḡa emr kıldı lācerem 'ināyet-i bînihāyet subḡānî aning iqbālî qaşrı şem'î eşi'asını afitābning nûrı meşellîk uc zuḡurḡa yétkürdi. Ol cihetdin ism-i şerîfî yaḡşılık bile rûzgārning kitāblarıda bāḡî kāldı.

Nazm

Der ḡayr-ı kûş ze an ki der evrāḡ-ı rûzgār

Bāḡî be zikr ḡayr bûd nām-ı ademî²⁰²

Ve ḡān cennet mekānning saltanat-ı nişān-ı ferzendlerin beş nefer şafḡa rûzgār bāḡî kāldı.

1) 'Abdül'azîz Muḡammed Sultān

2) ve Qutluk Muḡammed Sultān

3) ve Behrām Sultān

4) ve ḡüsrev Sultān

5) ve Seyyid Subḡān Kulu Muḡammed Bahādır Hān kim afitāb-ı tal'at-ı ḡümāyûn rûz-ı efzûni şa'şā'asıdın tamāmı rub-i' meskûnḡa şıfat-ı izā'et ve nezaret-i perken(?) māh-ı münîr olkündin beri kim aning pertev cemalîni körgen érđi. Dîḡer bāre ḡürşiddin nûr-ı iqtibās kılmādı ve müşterî şāf-ı zamîr tā aning nāme-i behcet-i efzāsı fîrûḡıdın behrever aylāndı.

²⁰² "Zamanın evraklarında ondan hayır dinle, İnsanın adı hayır söylemekle baki kalır."

Sermāye-i sa‘ādet cāvidānını kavliğe körgözdi. Ve henüz ol nāmdārлық cuybarının nihāl-i neşv-ü nemāning envāri levāmi‘din baş çıkārgan érmes érdi. Celādet bahşlık ve kişver-i küşāilikning eşmārları delāilī anıng harekāt ve sekenātıdın zāhir bolur érdi.

Mesnevî

Hemān dem (ki) gol ber furūzed zebāğ

Şod ‘ıtr ũ nişe-i bahş-i demāğ

Hemān dem ki be nemāyed ez şark-ı mihr

Koned ğarb rā rûşen ez nûr-ı çehr²⁰³

Şehriyarlıknıng nûr-ı dîdesi kāmġarlık kıretü’l-‘aynını körgenlikdin rûşenlikğe rûşenlikni ziyāde kıılır érdi.

5) Seyyid Nadir Muḥammed Ḥānnıng Belḥ şehrîde medrese-i ‘ala binā kılganının zikrî

Şa‘bān ayında vaqt-i kırān-ı sa‘deynde ve māh-ı şevrning burcîde érdi. Ve târîḥ mıng yégirmi birlenci (1021) senede ér(d)ikîm ekābir ve meşâyîḥler cem‘ boldılar ve ol bināğa Kāsım Ḥāce Pārsā evvel ḥışt kıoydılar andın song çābük dest mühendisler ve zamānnıng ustālar ol medrese-i ‘alanıng bülend-i pestîni itmāmğa yétkürdiler.

Kaşîde

Tak-ı in eyvān ze rûye ‘izzet amed an hilāl

Keş tevān dîden (432b) be rûy-ı ḥüsrev ũ ferḥunde-i fāl

Ez benāyeş çār rükun ve neh felek rā irtifā‘

Ve ez hevāyeş çār tab‘ ve şeş cihet rā i‘tidāl

Gerne çûn kûh-ı şādā bahş est binayādeş çerā

Beşinevd sâyıl cevān ḥod der an vaqt-ı su‘āl

Yārab in erkān ‘ālî rā negehdār ez ḥilāl

Tā bûd maḥfûz kaşr-ı asmān ez ihtilāl²⁰⁴

²⁰³ “Esintisi aynı bahçedeki gül kokusuydu, Onun kokusu dimağı sarhoş ederdi, Esintisi aynı güneşi doğudan doğururdu, Çehresinin nurundan batıyı aydınlattı.”

²⁰⁴ “Bu eyvanın takı yüceliğın ayçasında, Tavani ḥüsrev ve uğurlu alametin üzerinde görölür, Binası dörk rükun ve dokuz felekten yüksek, Havası dört mevsimde altı cihetten itidalli, Eğer dağı seda bağışmalıyorsa

Hân bülend aşiyân Nadir Muhammed Hân Kâbil vilâyetîge barıb o ƙal‘anı muhâşır ƙıldı ve eƣrâflarını ğâret ƙıldı pençşenbe küni Şa‘bân ayında mîng otuz yéttilenci (1037) senede érdi. Ve Şâh ‘Abbâsning vefâtı haberî yitüşdi mäh-ı Recebning on altılâncısı mîng otuz sékkizlenci (1038) senede érdi. Ve Şehzâde Evrengzîb ‘Âlemgîr Belh vilâyetîge kilgeni ve Hâzret ‘Abdül‘azîz Hân leşker-i tünd-ü telh bile Belh vilâyetîge barganının zıkrî bu vâkı‘a şenbe küni Cemâdîü’l-evvelning yégirmi birlencisi mîng éllik yéttilenci (1057) senede érdi. Ol şabâhıda kim hâkân-ı saf-ı şiken hûrşîd-i şadâsı nefirni tāk-ı nîlgûnning haymeleriğe tâşladı. Mâverâ’ünnehir leşkerî hân bâthûr ve ƙahr amîzning rikâbıda Ceyhûndın ‘ubûr ƙıldılar ve Hâce Dokûh Şibirganda heme sipâh Özbek cem‘ boldular ve hân-ı cemm nîgîn Yalangtûş²⁰⁵ Biy Alçînni élçigerîlik ƣarîƣasıda Şehzâde Evrengzîbning aldığa revâne ƙıldı. Ol emîr nîkûnihâd şerâyit-i hizmetni becâ kiltürüb (der)gâh-ı Mervde şehzâdege mülâkât ƙıldı ve şulhning ateşikî dîn dâhil boldı şehzâde hem anı ƙabûl ƙılıb vaƣan me’lûfığa yüz ƣoydı.

6) İmâm Ƙulu Hân ‘âciz bolub Ka‘be-i mu‘azzamağa kêtkeni ve Nadir Muhammed Hân Fâhire-i Buĥârâda cülûs körgözgenining zıkrî

Ve bu cülûsda ümerâ ve Nazır Biy Burûtî, Nadir Muhammed Hânğa muhâlefet ƙıldılar kim başƣa ƣişini ģalîfe ƣılurmız hân-ı cennet-i aşiyân Hîşâr-ı şâdmân yolıdın kilib Muĥarrem ayında mîng éllik birlenci (1051) senede Semerƣand-ı firdevsî mânendğa dâhil boldı. Mäh-ı Şa‘bânnıng yégirmi ékkilencisi cum‘a küni anıng atığa ģutbe oğudılar ve Seyyid Nadir Muhammed Hânning Buĥârâ taĥtıda cülûs körgözgeni nevrûz künide mäh-ı Zilĥiccenıng yégirmilencisi mezkûre senede érdi. Ve İmâm Ƙulu Muhammed Hân hem mezkûr senede Medîne-i münevvere **(433a)** de vefât ƙıldı mîng éllik üçlenci (1053) senede ‘Abdül‘azîz Muhammed Bahâdır Hânı Hocend vilâyetide pâdişâh köterdiler. Ve Nadir Muhammed Hânning tefriƣası Nesef vilâyetide pençşenbe küni mäh-ı Şaferning yégirmi üçlencisi mîng éllik béşlenci (1055) senede érdi. Ve hân-ı cennet-i aşiyân Nadir Muhammed Hân Belh canibîge kêtkeni pençşenbe küni Cemâdîü’l-evvelning yégirmi sékkizlenciside érdi. Ve şehzâde Murâd bahş mûr ve meleĥdin ziyâde leşker bile Belh vilâyetini almâƣ üçün Hinddin kilgeni cum‘a küni mäh-ı Cemâdîü’l-evvelning yégirmi tokƣkuzlâncısı mîng éllik yéttilenci

neden anılsın, Soru vakti orada kendi cevabını verdiğini işitmedin mi?, Yarab bu yüce erkânı halelden ƣoru, Güvenli gökyüzü sarayında kargaşadan ƣoru”

²⁰⁵ Yalantuş Biy, on iki yaşıda Din Muhammed Han döneminde devlet hizmetine girmiştir. Ancak kendi siyasi ve ekonomik gücü o kadar fazla durumdadır ki neredeyse hükümdara eşit seviyede vergi geliri vardır. Atalık makamını aldığı zamanda Özbek Hanlığı’nın tüm komşularından Hindistan, Kaşgar, Kazak, Kırgız ve hatta Tibet’ten dahi kendisine hediyeler gönderilmiştir. Barthold, **age**, s. 141.

(1057) senede érdi. Belhning şua'raları anıñ fethî târîhîni zağandîb(?) tâbğan tururlar Hâzret-i cennet-i aşiyân Nadir Muhammed Hân otuz altı yıl taht-ı salţanatda olturğan érdi. Otuz üç yıl Belhde üç yıl Fâhire-i Buĥârâda maĥfî kâlmâsunkim cennet-i aşiyânning 'âlem-i zuhûrga kilgenidin bu yân bolğan vâkı'âtning taĥrîrîge muĥtaşır goncâyış-î bermes.

7) Hâzret-i 'Abdül'azîz Hân bin Nadir Muhammed Hân Hocendde taht-ı salţanatda cûlûs körgözgenining zikrî ve Nadir Muhammed Hân bu vaķı'anı Nesef vilâyetide eşitib vilâyetni tâslâb kêtikenining beyânı

Tûtî şîrîn maķâl-ı kalem-i keyfiyyet ĥâlîni bu minvâlde raķam kıılır kim vaķtî kim ĥân-ı cennet-i meķân-ı firârını karârğa ihtiyâr kııldı ve Belĥ cānibîge göçüb revāne boldı. Hân zafer-i nişān mevkib-i ġiftî neverd bile Hocenddin sipāĥ çûn çend bile 'inān-ı tûsen gerdûn-ı peyker Semerķand cānibîge tâb berdî Semerķandġa yitüşgendin song Evreng-i Tîmûrîde olturub cûd ve iĥsānning eşikîni ol diyārning mütevatţınları yüzige küşāde kııldı. 'Adl ve iĥsānî reşĥâtıdın memleketning golizār-ı behişt meşellîk-i şādāb ve bār-ı aver ve golizār-ı fażıl emşālî nesîmâtıdın iķbālning nihālî tûba-ı mişāl āb-ı kevşerdin ser-sebz vesāye goster ve taht-ı salţanat ve serîr-i cihānbānlıķda mütemekkin ve ber karār bolġan vaķtda ol nemerse kim muķtezā-ı 'adālet bolsa becā kiltürür érdi. Ehl-i tekebbür ve ta'addîning vücûd-ı naķşını hestîlikning levĥîdin maĥv kıılır érdi. Tevāzu' ve furûtenlik hengāmede senet-i seniyye ĥayrû'l-beşerge iķtidā **(433b)** kıılır érdi. Ber-i vefķ-i ayeĥ-i kerîme "*innemā ene beşer mişlukum*"²⁰⁶ özini astān ĥilāfet-i aşiyānning mülāzımları bile yeksān bilur érdi. Birinçe kün Semerķandda bolur érdi. Andın song belde-i Fâhire-i Buĥârâġa kilib re'āyā ve sādāt-ı 'izām ve 'ulema-ı islām ve fużālā-i rûzgār ve şua'ra-î belāġat şi'ārning ri'āyetleride herkez tegāfûl körgözmedî. Her haftada üç nevbet-i kornişî berîb heme ümerā-ı 'adālet-i şi'ār ve kużāt-ı şerî'at-ı dişār bile mücāleset körgözür érdi ve mühimmî kim yüz körgözür érdi. Fetvanıñ muķtezāsı bile anıñ tafşilîge yétürür érdi ve Hân dervişî dost-ı ġuşenişin dervişle(r)ning şoĥbetî ve mecālîsî va'azġa köb teşrîf éltur érdi. Meşāyih-i islām ve 'ulemā-i şîrîn-i kelāmning ta'zîm ve ihtirāmını vācib ve lâzım bilur érdi. Beķā' ĥayr ve mesācid ve medārisî ve ĥavānıķ ve ribātnıñ bināsıġa begāyet raġıb érdi ve kuşûr dilġuşāning ta'mîrî ve feraĥfezā-ı 'imāretlerning taşvîrîde sa'y ve ihtimām kıılır érdi. Hoş tarāvet-i bağlar ve bostānlar ve nikû nezāret-i eşcār ve reyhānlarnıñ tertûbî ve tezyînde cidd-ü cehdning levāzımını becā kiltürür érdi ve Hân-ı 'aşiret-i penāĥ 'ömrî ġāyet-i devlet ve iķbāl ve nihāyet-i cāĥ ve celâlde evķāt-ı ĥuceste-i sâ'atnı 'iyş ve neşātġa maşrûf tutār érdi kim benāġāĥ-ı

²⁰⁶ "Şüphesiz bende sizin gibi bir insanım.", Kehf 10.

Hârezmîlerning hessâdı Ebûlgâ(z)î Hân gurur ve tekebbürning Buḥārîni dimâğı kâhığa yol berîb ḥilâfet ve ‘inadning esbâblarını itmâmğa yétkürüb evvel-i mertebe-i çafavul²⁰⁷ urub soyc ve aning tevâbi‘lerini târâc kıldı. Ékkilenci mertebe ming altmış béşlenci (1065) senede Kermînege kilib ‘ilm-i muḥâlefetni bülend kutardı cenğ ve kıtâlning ateşî bülend boldı ve şekest-i Mâverâü’nnehir leşkerî cānibîge tüşdi. Üçlenci mertebe ming altmış yéttilenci (1067) senede Qarâkol kilib heme bahâdır yigitler qatlğa yitüşdiler törtlenci mertebe ming yétmiş ékkilenci (1072) senede Buḥārāning namāzgāhığa tüşüb bir keçe ol serzeminde bolub heme re‘âyâ ve fuḳarāni esîr kılib Hârezmge yüz koydı. **(434a)** Vaqt kim ol düşmanning istîlâ ve gâlebesi ḥaddin aşdı. Bil-aḥîredâr dünyâdın sarây-ı cezâğa intikâl kıldı. Andın song aning veled-i nâḥalefî atâsining cāyîde oturub zulm ve ta‘addîning qavlîni Mâverâü’nnehirge derâz kılib niçe def‘alar olcâyğa zafer tabdı.

8) Anûşa Hân Ürgencî ‘Abdül‘azîz Hân ḥâcınınğ zamânıda faḥîre-i Buḥārāğa kilib heme şehir ve şahrâni târâc kılganınınğ zıkrî

Ol vaktıda kim ḥân bir tehevür ‘Abdül‘azîz Hân Kermînege ‘âzim âylândı ve İskender beg kim Divānbegî sarây érđi. Buḥārāning ḥükûmetîni angâ tâpsûr ve Ḥazret-i Ḥānnıñ Kermînege dâhil bolmâkı pençşenbe küni ming toxsân ékkilenci (1092) senede Şa‘bānnıñ yégirmi birlencisi Anûşa Ḥānnıñ Buḥārāğa kılmeki hemân ve ol zâlimler ‘alem-i nigûnsârını Nazar Biy Qatağannıñ çehârbâğıda berpâ kıldılar ve Buḥārâ qal‘asını muḥâşara kıldılar ve tört tarafdın şehрге dâhil boldılar.

Mesnevî

Saht-ı sarānî ki kîn saht-ı köş

Amede çûn gerg heme-i poştûş

Hemçû siper porḥam ve çîn-i revîşān

Çeşm-i nihān der ḥam ebrûvîşān²⁰⁸

Gâret ve târâcğa kol ordıları bir cemā‘a dervāze-i Cûybârdın kirîb tâmezâr feyz-i asâr-ı Ḥazret-i Şeyḥ Celâlğaça târacğa bérđi ve gürûhı dervāze-i Semerḳanddın cümle kılib tâ Mîrzâ İbrâhîm Vaşālnıñ sarâyığaça kilib fitnening eşikîni şehir-i ḥalkınınğ yüzige küşāde kıldılar. Müselmānlarga cānnıñ ḥavfı ve helâkning ve hemedin qal‘a ademlerinin söz ve

²⁰⁷ Çapavul: akıncı

²⁰⁸ “Düşmanlığın kösü zorlukların başı, Hepsi kurt postu giyerek geldi, Kalkanları бүкүlmüş, filizleri kırılmış, Gözleri yaşlı, kaşları kırık”

efğanı bu felek-i nîlgûn-u mînâfâmğa bahş-ı ordı ve fakr anıñ ahvâlî iztîrârğa yitüşdi. Binâberîn gûşenişinler cānibîge yüz kiltürüb pākîze-i nefes-î dervişlerniñ Batınidin du'a istid'a kıldılar. Anıñ üçün heme müselmānlar Hāzret-i irşād-ı menzilet-i hidāyet-i mertebe-i Kūtbū'l Vāsilîn Gavşū'l İslām ve'l müslümîn mürşid-i tevāyif-i umem-i kāşif-i leṭāyif-i hikem-i bedāyi'-yi elfāz-ı ma'ānî laṭif-i Ahûnd Molla Muḥammed şerîfniñ sedde-i 'ulyālarığa penāh éltirdiler yine bir cemā'at vilāyet-i (434b) menkabet mehr-i sipihr hakikat-ı sipihr-i mehr-i tarikat-ı muḳtedā-ı rāh-ı hudā ḥacc-ü'l-ḥaremeyn bende-i ḥaşşe ale-i Hāzret-i Şeyḫ Habîbullahnıñ asatāne 'aliyyesiğe ilticâ éltidiler. Nedîm Hāzret-i bāri Şeyhü'l-İslām Muḥammed Bākır Hāce Cûybārı ve Muḥammed Sıddıq Hāce cem'i bir cemā'a fakr bile hemrāh düşmannıñ fitnesini rifk ve mudārā bile defi' kılmāk üçün Semerkand dervāzesidin çıkdılar. Tā el-şulh hayr-ı maẓmûnığa muvāfıq kadem muşāleḥat bile élgerî bargāylar ve şîve-i şefā'atnı mer'î tutgāylar heme ekābir ve muḥādem çehārbāğ dilküşāda ol perḥāş cûyğa dūcār boldılar şulhniñ eşikidin kirîb fuḳarānı şefā'at kıldılar hemûl kün kim māh-ı Şa'bānnıñ yégirmi ékkilencisi cum'a küni érdikim anıñ atığa ḥuṭbe oḳudılar. Kûtāh endişilikniñ vāsıtası bile ḥasāretniñ ḥākîni öziniñ başığa sâcıb şehrni ğāret kılğan ve ol düşmannıñ galebesi Buḥārā vilāyetîge bir kündin ziyāde bolğan érmes vākı'a andağ érdi kim ḥān-ı sikender-i nişān-ı 'Abdül'azîz Ḥān Semerkandğa 'āzim aylānıb Kermînege dāḥil boldılar. Cum'a keçesinde Anûşa Ḥān Ürgencîniñ mezkûr ḥaber vahşet-i eṣerî mesāmi' celālğa yitüşdi. Hāzret-i Ḥān şecā'at-ı nişān heme ümerānı ṭaleb kılıb kengeş kıldılar. Her biriniñ 'azmî bir taraḥğa boldı emmā Hāzretniñ mübārek rayları intikām kaşdı bile 'inān-ı 'azîmet ānı Buḥārā cānibîge mün'aṭıf kıldı.

Nazm

Sikender nişān ḥüsrevi kāmgar

Felek ḳadre ḥāḳān-ı cem iktidār

Be cûlān der averd raḥş-ı nebord

*Be sūy-i Buḥārā ber engîht gerd*²⁰⁹

Ḥān-ı zafer-i nişān-ı ḥālîk-i cüz-i vekilge tevekkül kılıb endek-i sipāh bile kim mevkib-i ḥümāyûnda bar érdi ā'dāniñ muḳātelesiğe yüz kiltürdi. Bâ vücûd düşmanlarnıñ keşret ve galebesi ve dostlarnıñ kıllit-i cemiiyet-i kelām-ı mecîd ve furkân-ı ḥamîdniñ maẓmûnığa muvāfaḳat körgözdi.

²⁰⁹ "İskender nişanlı saadetli hüsvrev, Felek yücelikli Cemşid iktidarlı hakan, Savaş parlaklığıyla geçit töreni yaptı, Buhara tarafına harekete geçti."

Kavle te‘āla

“Kem min fietin *kalîletin galebet fieten keşîraten bi iznillah*”²¹⁰ ilāh-i Hâzret-i Hân rüstem fa’al ılgâr tarîkasıda Hâce Ka’bü’l-âẖbār yolıdın teveccüh **(435a)** buyurdılar. Şenbeniḡ nışf-ı şebîde hāmih dégen mevzi’ge kilib ve ol cāydın Sepülānga(?) kilib bîlîge seylābe hemāyil kılğan kim güya seylābî dur kim şirār-ı ateş-i şirāresi muhālîflerniḡ hıkd ve ‘adāvetî nispet kılur ve Hâzret-i Hân cān siperlerdin bir cemā’a bile hemrāh Sepülānniḡ mescidîdin ütdiler güyā yekrān-ı sebk-i hîzî tünd-ü bādı dur kim Süleymān Zamān angā süvār yā dīv nij(ā)dı dur kim perîpeker ‘ifrît reftār yok yok felekü’l-eflākî durkim afitābnı bir künde maşrıkdın mağribğa yétkürür ya nesr-i tairî dur kim bir keçe kündüzde ‘ālemninḡ etrafını aylānur vaqtî kim uruş meydanı bolsa “vel ‘adiyāt zabhā.”²¹¹ kerîmesige muvafık düşmanğa cvelan körgözür. Hâzret-i Hân dervāze-i sellāẖhāneḡe qarib yitüşdiler a’dā din hemûl gürûhı kim kiminde bolur érdiler benāḡāh yitüşüb ol padişah dīnperverge hamle kıldılar vaqtî kim ol cema’a bîbākninḡ hasāretî haddin tecavüz kıldı. Ğazab hānınınḡ fevvāresi cuşış kılıb seylābeni niyāmıdın çıkārıb a’dādın birisininḡ firak-ı serike averdî. Vaqtî kim a’dā padişah-ı zafer-i nişanninḡ satvetî ve sikender-i zamānninḡ şiddet ve şalābetini kördiler mukāvemetge tākat kiltür almādılar her ayine zerre afitābğa mu‘āraza kıla almās ve rūbāẖşirninḡ mücadelesiḡe tākat kiltür almās ol cihetdin a’dā kaçmākğa yüz koydılar. Hâzret-i Hân ‘āfiyet bile dervāze-i hışardın dāẖil boldılar ve Hārezmîlerninḡ bir künlük ‘ālem-i devletini nigûnsār kıldılar feth-i zafer-i naqqārelerininḡ sādāsını felek-i aẖzarninḡ tāq-ı günbediḡe yétkürdiler arî mülk mülk bahş-ı müte‘āl-ı hāhelāsı bir memleketninḡ ‘inān saltanatı ve zimām-ı haşmetini bir hilāfet mertebetninḡ hîte-i iktidārı ve kabza-ı ihtiyārıḡa tāpşurur evvel her kişini kim nehv̱et ve tekbininḡ naḡonî(?) bile gurûr **(435b)** ve istikbārınınḡ başını hārişî kılsa te’yîd-i ilahî ve ‘ināyet-i nāmütenāhî bile anı ser-i nigûn kılur ve her vaqt sultān-ı memālik-i ‘ālem-i irāde kılsa bir vilāyetninḡ çemenî ve bir nāhiyetninḡ golşenini cemşîd-i ra’yetininḡ ab-ı ‘adāletî ve haşme-i ri‘āyetî bile tāze ve ḡorrem ve ser-sebz ve şādāb kılur. Ehl-i ‘inādninḡ tegallüb ve ta’arruzı hārı ve erbāb fesādninḡ temerrüd ve tuḡyanı hāşākını memleketninḡ golizārı şahnıdın tîḡ-i zafer-i nişān bile uzāk kılıb golizārınınḡ şahının pāk kılur ve bu maḡalḡa muvafık hān-ı sikender-i mişālınḡ ferḡunde-fāl hālî turur. Şenbeninḡ şabāhı Şa’bān ayınınḡ yégirmi üçlencisi kim terk-i sefidem hancer-i sîmînni hāverninḡ ḡilāfıdın çıkārgan érđi ve siper-i şengerf-i fāmını

²¹⁰ “Nice az topluluklar, Allah’ın izni ile nice çok topluluklara galip gelmiştir.”, Bakara 249.

²¹¹ “Soluk soluğa koşanlara ant olsun.”, Adiyat 1.

ketifîge taşlâb ve tîğ-i zerefşânnı ‘ilm kılib felek-i minâreng-i tevsenîge cilve-i zâhir kıılır érdi.

Nazm

Sahr ki hüsrevi hâver be çerh-i ayîne-i fām

Keşîde tîğ ze rāndūd şubh rā ze niyām

Nihād rû be hezîmet kubāde melik-i habeş

*Qarār yāft be dārāy-ı rûm mesned-i şām*²¹²

Vaktî kim şehsüvâr hâkânı ‘alem-i fetih ve zaferni kal’a ergning burcıda berpâ kıldı. Leşker-i zafer-i eşerning dilâverleri kim felekning şîrî alarning şemşîr hânghârları aldıda ‘ilmlerning şîrî meşellik bîkadr érdi ve bîşening şîrî şîr germ’abening hey’etide bî’tibâr körnür érdi. Ol dilâverlik-i pîşening hûner birleri ve kundâverlik muhîttining nehengleri mânend-i Ma’sum Biy Hâcî ve Ni’metullah Hâce ve Tirmizî Êşîk Âkâbâşî ve cemâ’a dîger şecâ’at-ı qarîn yigîtlar Hazrettdin fâtiha alıb dervâze-i emâm tarafdın rûy-ı qahrnı a’dâ cânibîge müteveccih kıldılar ve ateş-i kârzâr ve şu’le-i rezmnî yilend kıldılar ve a’dâ cânibîdin süvârân-ı kîne küzârlardın cem’i cümle kiltürüb êkki tarafdın hem şaf arâste boldı. z

Mesnevî

Sevârân-ı serkeş be ‘azme muşâf

Dû şaf râst kerdend tâ kühe kâf

Delirân-ı cenğî revân der ‘enân

*Keşîde çû mujgân-ı hubân-ı (436a) senân*²¹³

Vaktî kim êkki tarafdın şûret-i muqatele-i çehre körgözdi. ‘Asâkir-i nuşret-i şükûhnıng mübârizları kemer-i kîneni kûh mânend-i bağlâb qahr ve sitîznıng bâzusını küşâde kıldılar ve dilâverlik tarîkîğa qâdem koyub a’dânıng def’îge yüz koydılar. Emmâ muhâliflernıng könglîge sipâh-ı zafer-i penâhnıng heybet ve şavletûdin andağ havf ve hirâs yitüşdi. Kim bā-vücûd-ı keşret-i sipâh-ı tâb kiltüre almadılar emmâ ‘asâkir-i nuşret-i şî’âr ol zamandın kim afitâb-ı ‘âlem-i efrûz-ı nilgûn-ı hişâr ve gerdûn-ı mığ-ı zernigârning ferâzîde tîğ-i zernigârni ufukning niyâmîdin çıkarur érdi. Tâ ol vaktğa yétkür ve kim hilâlnıng sîmîn siperî sipirde

²¹² “Feleğin aynasının doğudaki hüsrevli büyücsü, Sabah kılıcını kınından çekip sürdü, Kubad Melik Habeş hezimet üzerine yerleşti, Şam ile Rum’a yönelmeye karar verdi.”

²¹³ “Asi süvariler savaşa yöneldi, İki taraf saflarını Kaf dağı gibi düzdü, Savaşa dilaverleri dizginlerini gevşetti, Güzellerin kirpiği gibi mızraklarını çektiler.”

zāhir ve hüveyda aylāngan érdi. Leşker manşûrning dilāverleri kadem-i celādetni şaf-ı kītālda arāste kılur érdiler ve şehring ademleri burc (ve) bārening üstide du‘āğa kavlı kutārib haqte‘āladın nuşret-i yétler érdiler ve a‘dā-ı leşker-i şāhib-i kırānının bir hamlesidin ma‘rekecin poşt aylānturub hezîmetge yüz koydılar. Muḥādem ve sādāt-ı ‘izām-ı meşāyih ve kuzātü’l-islām ve e‘imme-i kirām ve ‘ulemā-i enam ve erbāb-ı fażıl kim hān-ı süleymān-ı ḥaşmet ve ḥûşîd-i rāyetning zaman-ı devletide érdiler. Cûybār ḥācelerdin Muḥammed Yusuf Ḥāce kemāl-i fażl ve dānişî bile gûy-ı sebkatnı ākrānlarındın éltigen érdi ve dîger ‘Abdullah Ḥāce ve Muḥammed Zāhid Ḥāce ve Muḥammed Şiddık Ḥāce ve Muḥammed Ya‘kûb Ḥāce kim te‘yîdāt ilahî bile mü‘eyyid ve tevfiqāt nāmütenāhî bile muvaffıq cûd ve şehāning sipihride ḥûşîd-i tābende-i meşellik ve vāzih-ı ‘atā érdiler ve ‘ulemā-i islāmdın Molla Bedrûdd’in Ahûnd ve Molla Kāsım Ahûnd ve Şûfî Nāşır Ahûnd ve her birleri efzāl-i fuzelā ve a‘lem-i ‘ulemā-ı muḳtedā-ı ekâbir-i umem burhān ‘ulema-i ‘Arab ve ‘Acem keşşāf-ı müşkilāt-ı haḳāyık-ı miftāh-ı muḡlaḳāt-ı deḳāyık érdiler ve meşāyih-i vaḳtdın kim faḳîr ol Ḥāzretge mülāzemet kılğan érdim. Ahund Molla Kemal kîm

Beyit

Bahrîst ke ber ruḥaş ḥasî nîst

Muḥtāc-ı sitāyîş-i kesî nîst²¹⁴

Ve dîger Ahûnd Sûfî Nāşır kîm

Nazm

Ey ze lafz-ı tû gûşe ‘akl-ı zîyor yāfte

Meclis-i erbāb-ı (436b) ḥükümet ez tû gevher yāfte²¹⁵

Metālib rūḥāniyening ḡāyetî ve maḳāşıd insāniyyening nihayetî Eflātûn Zamān Buḳrāt avān érdiler. Bā-vücûd bu fażilet ve dānişî kavā'id-i aḳām-ı dînning temhîdî ve mebanî esrār şer'ning tezyînide sa‘ādet meāb mecma‘ haḳāyık-ı ‘ulûmnıng ihtimāmı bile müstenbit deḳāyık-ı rüsûm érdiler ve andın ziyāde-i zühd ve taḳvağa kıyām körgözür érdiler ve ḥalāyıkı rāh-ı rāstğa da‘vet kılur érdiler. Ḥāzret işānnıng irādetî Ḥāzret-i selatü’l-evliyā-i ve ḥulāşatü’l-etḳiyā-i Ahûnd Molla Mesûî Ḳuddise-i Sirruhü’l-‘Azîzğa turur. Ol kişining irādetî ḳutbü’l-evliyā-i ḡavsü’l-etḳiyā-i muḥarrem-i bargāh-ı ḳudsi Ḥāzret-i Ahûnd Molla Pāyende Aḥsî ḳuddise-i sirruhğa turur. Ol kişining irādetî Molla Ḥired ‘Azîzānga turur ve

²¹⁴ “Denizdir, siması alçak değildir, Kimsenin övgüsüne muhtaç değildir.”

²¹⁵ “Ey lafzı akıl köşesinden mücevher saçan, Ey hükümet meclisinin erbabına cevher saçan”

kuẓātđın kim hān manşûrning ‘ahdıda müsned-i kazāda olturğan érdiler. Kāzî Bekā Ğşān ve Kāzî Mîr Celal Ğşān ve Kāzî Mîr Feyzî ve Kāzî Mîr Nāşır ve a‘lemü’l-‘ulemalarığın mîrlerining Mîrî Mîrzā Şerîfû’l-Şān ve Hâce Māhû’l-hak ve ekâbir ve meşāyihleri kim zıkr tâpdılar her birleri Nu‘mān Şānî ve ‘ummān ma‘anî tururlar kim haķāyık-ı ‘ilmiyyening talebeleri ve menāhic-i hikmet-i ‘ameliyyening sâlikleriġe alardıñ hazzı vâfi ve naşîbî kâfi bar turur ve bu tabaķa-ı ‘ālanıñ ahvâlî heme ġalāyıkġa ezher-i mine’l-şems ve bahreyîn-i bahr-ı mine’l-ems turur.

Mışra‘

Ancā ki ‘ayān est ġe muhtāc beyān est²¹⁶

Çünkîm alardıñ her birining ġālî ve şıfatı tafşîlîġe bu muhtaşırning goncāyiş yok érđi terġîm étüldî.

9) Ğazret-i ‘Abdül‘azîz Ğān Ğazret-i ġamer-i rikāb-ı Seyyid Subġān Ğulu Muhammed Bahādır Ğāñġa Ğılıc Biy Türkmen bile hemrāh-ı dest-i ġıttā yibergeni ve Dārü’l-mülk Buġārānı tâpşurub özi Ka‘be-i mu‘azzamaġa ‘āzim aylanġanının zıkrî

Bu vāķı‘anıñ ġudûsı mesāmi‘ celālġa yitüşġendin song cuma künide Şa‘bān ayının yégirmi yéttilencisi hemûl kün namaz-ı cum‘anı mescid-i colovġānede okudılar beyġibār-ı esb-i taleb kılıb ġadem-i nuşretni ebr(eş)-i tîz-i veşning rikābıġa yétkürüb ‘inān ‘azîmetni Buġārā cānibîġe ma‘tuf kıldı şecā‘at-ı ‘arşasının dilāverleri ve celādet meydānı (437a) nıñ mübārızları ol Ğazretning reşş-î fitrākıġa ġol urub Māverāü’nnehir cānibîġe müteveccih boldılar.

Naẓm

Çû ġān-ı cem nişān-ı ġāķān pordil

Ze Belġ amed Buġārā kerd menzil

Girift an memleket rā kerd tashîr

Ne bā tedbîr-i tenhā bel be taķdîr²¹⁷

Ğazret-i Ğān-ı cem-i nişān-ı ġālîķ-i cüz(’)-i vekilġe tevekkûl körgözüb ‘ilm-i nuşret-i şemîmining māġçesini Deryā-ı Amûyaning kenārıda berpā kılıb ‘asāķir-i nuşret-i nişān-ı

²¹⁶ “Beyana muhtaç nedir, orada ayandır.”

²¹⁷ “Cemşid nişanlı cesur hakan, Belh’den geldi Buhara’yı menzil etti, O memleketi alıp ele geçirdi, Tam bir tedbirle değil belki taktır.”

seyl-i mesellik Ceyhundın ‘ubûr kıldılar. Andın song Hâzret-i kamer-i rikâb-ı hûrşîd-i ‘âlemtâbning pertevî yânglıg deryâdın ötüb İmâm Kulu Divânbegî Kîlecîni bir cemâ’a muredâ-ı figen-i dilâverler bile hemrâh-ı Nesefning fethîge nâmzed aylânturdı özi ‘inân-ı ‘azîmetni kûh-ı ten-i yolığa tâb bérđi ve Hâzret-i kamer-i rikâb-ı hânı te’yîd-i asmânı ve ‘inâyet-i subhânî ve firuzlıkning şubhı te’sûrî bile maṭla‘-ı devlet ve ufuk-ı sa’âdetdin ṭâlî’ aylândı ve elṭâf-ı ilahîning nesîmî ‘inâyet-i nāmütenâhî mehebbetüdin esed-î feth ve nuşretning ‘ilmleri uci sipihr ve firâz-ı mäh-ı mehrge bâş çıkdı. Kûs zaferning şadâsı felek aḥzarnıg üstide kî molla-ı â’lanıg kulağını ker kıldı ve ‘ilm-i nehzet-i Nesef cânibîge bülend kıldı ve cân-ı siper-i mübârizlardin bir ṭayfa Mîr Bahaeddînnıg başını Hâzret-i â’la hânıning semendî âyâkığa taşladılar ve ‘Abdül’azîz Hânning ümerâları kim Koresîde bolur érdiler. Hâzret-i hilâfet-i mekânning kudûmıdın ıttılâ‘-ı tâpîb heme ittifâk kılıb Mûrtây Kıbcâk bile hemrâh-ı Kal’a-ı Nahşebni dergâhning nüvvâbî İmâm Kulu Biy Kîlecîge tanışurub başlardın kadem kılıb kal’adın çıkıp Hâzretning rikâbını bûse kılıb korniş kıldılar ve Hâzret-i Hân Koresîning kal’asığa kâmrân dâhil boldılar ve pâ-î mübarekni rikâbdın hâlî kılıb harem-i sarâyning serîr-i keyvân-ı nişânığa kadem koydılar ve ḥalâyıkğa kim Hâzret-i ḥalîkning emânetî tururlar. ‘Adl (ve) dâd bile va’de bérîb ‘iyş ve ḥuzûrning ebvâbını erbâb-ı şevk ve serverning yüzlerige küşâde kıldı. Mundağ fethni Mâverâü’nnehir (437b) memâlikîning kilîd-i zîverî fehm kılıb anıg meserret ve ḥoşnûdlığını aferîdgârning ‘inâyetüdin bîlîb ni’am érdining şükrîni becâ kiltürüb etrâf ve cevânibge fethnâmeler revân kıldılar.

Nazm

Befermûd tâ münşî-i ḥoş kalem

Debîr-i ḥordmend dānā raqam

Ze derc-i soḥen kafl ma’nî geşod

Revānnāme-i feth-i inşā nemûd²¹⁸

Vaktî kim Nesef vilayetî kabza-ı taşarrufğa kirdî birinçe kün ol cāyda ‘ilm-i ikāmetni bülend kıldılar bir ay Ramazānnı Koresîde tamām ötkerdiler düşenbe küni namāz ‘îd-i fıtrnı Nesefning namāzghahıda okub Buḥâra cânibîge müteveccih boldılar. Çehârşenbe küni Kāsānga dâhil boldılar pençşenbe küni şehriyâr-ı hûrşîd-i belarek Hâce Mübârek cânibîge yüz koydılar cum’a küni ol mevzi‘-i kişver-i sitānlık ucining afitâb-ı ṭal’atı fûruğdın gayret-

²¹⁸ “Hoş kalemlî münşîye emir buyurdu, Akıllı, bilgin kalemlî katip, Kilitli sözlerin manasını derc etti, Fetih-nameyi iyi bir şekilde yazdı.”

i efzâ-i uc-ı asmânı aylandı ve Cûybâr Hâcelerining hemesi şehring eşrafları ve Mâverâü'nnehirning ümerâları bile hemrâh ittîfâk kılıb Yasa-i Çingîzî bile Hâzretge kornişî kıldılar ve hutbenî ol pâdişâh-ı huceste-i menâbning isim ve lakab-ı hümâyunı bile Hâce Mübarek dégen câyda bülende avâze kıldılar her tarafdın mübarek-i bād-ı avâzını gerdünning tokkuz pâyelik minberîdin ötkerdiler.

Nazm

Minberî kez hutbeü'l-kâb û zînet girift

Müşterî gevher neşâr fark-ı minber mî kened²¹⁹

Hemûl küni Hâzret-i Hân ferhunde nişân-ı kornişî buyurub hâceler ve ümerâ ve muhâdemlerdin her birige porsî cuv bile nevâzîşî körgözdi. Mezîkûr ayning on üçlencisi şenbe küni iklîm çehârumning sultânı afitâb-ı mânend kürsî zerînni kâdemî üstide koyub pây-ı mübarekni eblağ-ı berğ-i nişânning rikâbığa yétkürüb. Belğ ve Buğârâning ümerâları bile hemrâh kâmrân ve kâmkâr-ı rāyet-i zafer-i şî'ârni felek-i devvârning ucige yétkürüb şehрге yüz koydılar. Bu fetğ-i hümâyünni avâzesini günbed-i gerdünge yétkürdiler. Keyvân kim eyvân heftumning fermânfermâyî érdi. Buğârâning cāh-ı celālî 'arûsı yüzidin iğbāl ve sa'âdetning (438a) astını bile melâlning gubârını dur kılur érdi ve müşterî kim felek-i şeşum-u maşûresining maşdarı turur hasûdlarining haşemî def'î ve ehl-i inâdnıng dide-i bed-i nazarı üçün "*Ve in yekādullezîne kefeu le yuzlikuneke bi ebsarihim*"²²⁰ ayet-i huceste-i rāyetini okur érdi ve mirrîğ-i nîze-i güzâr-ı kim hışâr-ı pencumning müsned nîşin turur devlet ve sa'âdetning pâsbānlığı üçün kemerîge hancer-i zernigâr asâr érdi.

Mesnevî

Ze haleş kemterîne derbānî

Müşterî dā'î senāhānî

Ez Sipāh-ı piyāde eş behrām

An ki Türki sipihr dāred nām²²¹

Ve hüsrev-i firuz-ı cenk-i mohr kim sipihr-i fîrûze-i rengning törtlenci kaşırda turur cevâhir-i encümni mübarek-i bādlık üçün ol Hâzretning fark-ı hümâyünge tuğfe ve nişâr-ı resmî bile

²¹⁹ "Minber, hutbede onun lakaplarıyla süslendi, Müşteri cevher saçı, ferk (ferkad) minber oldu."

²²⁰ "Ve neredeyse inkar eden kimseler seni gözleriyle devireceklerdi.", Kalem 51.

²²¹ "Hali hizmetçiden daha değersiz, Müşteri duacı ve methiyecici, Behram'ın piyade ordusundan, O ki göklerin sahibi Türk."

tu(t)ger érdi ve zehre-i kim bezmgāh-ı siyumning nevasāzı turur şevk ve bîgamlıknıñ dilküşā-ı sâzını nevāğa körgüzüb ‘iys ve ħorremlik cānfezā-i terānesini bülend kılıb ‘uşşāknı mübārek-i bādliknıñ nevası arzūsığa yétkürür érdi ve ‘Uṭārid-i kim ékkilenci tahtgāhnıñ colov-ı nemāsı turur. Zebān-ı kalem-i beyān bile tehniyetning şahîfesini okur érdi ve şāh-ı encüm-i sipāh-ı māh kim tahtgāh-ı evvelning valîsi turur. Qaşr-ı nüĥustîn üstide şevk ve neşātnıñ beşāretî ṭablın-ı(?) şadāğa körgözüb zevk ve inbisātnıñ tañtanasını felek-i gerdānnıñ ṭāsığa yétkürür érdi.

Beyit

Çenber-i māh ne'al yekrāneş

Kurre-i çerĥ gûy-ı meydāneş²²²

Yekşenbe kün Ḥāzret-i kamer-i rikāb-ı quddus-ı menkabet-i firdevsî menzilet-i sultān-ı vilayet-i şî'ar-ı pişvā-ı şıġār-ı kibār-ı tācdār-ı memālik-i kerāmet-i Ḥāce Naķşibend kuddise-i sirruhnıñ mezār-ı feyz-i aşār-ı bāşıġa yitüşüb pā-î mübārekni cenibetning rikābıdın ḥālî kılıb rûy-ı niyāznı astān-ı sidre-i nişānnıñ ḥākıġa sürtüb Ḥāzret-i bîniyāzdın istimdād ve himmet taleb kıldı hemûl küni Ḥāzret-i ḥilāfet-i mekân 'Abdül'azîz Ḥān vilāyetni özining birāder Seyyid Subḥān Kulu Muḥammed Bahādır Ḥānġa tāpşurup özi Ka'be-i mu'azzamaġa (438b) 'āzim aylandı.

10) Ḥāzret-i Ḥān-ı Süleyman-ı mekan ve Ḥākān-ı Sikender-i Nişān Subḥān Kulu Muḥammed Ḥān şehir-i Buḥarāġa dāḥil bolub melik-i zülcelālning 'ināyet-î bile bilistiklāl-i taht-ı salṭanatda olturġanınıñ zikrî

Çünkîm vehhāb-ı izedî 'izz-i şānening muķtezāsı 'ināyetî ol érdi kim ḥān-ı manşurnı bîminnet-i ġayr-ı bil-istiklāl-i taht-ı salṭanat ve iķbālda olturġuzı ve tāc-u hāc ḥilāfetni fark-ı ferķad sāyındın(?) serfirāz aylāntursa. Düşenbe küni māh-ı Şevvālning on beşlencisi mîng toķsān ékkilenci (1092) senede pādişāh-ı sikender-i nîġîn-i çāştġāh-ı sultān-ı hengāmıda Ḥāzret-i Ḥāce Baheüddīnnıñ mezār-ı feyz-i aşār-ı dervāzesidin şehrgē dāḥil boldılar. Buḥārāning heme ademleri iķbāl-î pāy-ı bûselîķ-î şerefigē müşerref boldılar ve bu diyārning re'āyā ve ahālîleri dîdesige afitāb-ı salṭanatning envār-ı bile rûşenlik yétkürdîgen ve 'adl ve iḥsānıñ feyz-i bîde(ri)ġîni kaffe-i re'āyā ve 'ämme-i berāyāġa yétkürdîgen.

Nazm

²²² "Ayn çemberi asil atın nalıdır, Feleġin küresi meydanın gûyudur."

Kes ez ehl-i şehir û vilâyet nemâned

Ki menşûr-ı ihsân-ı û ber nehâned²²³

Sādât-ı ‘izām ve kuzāt-ı islām-ı ‘ulemā-i rüzgâr ve fuзалā-î ‘ālîmiqdâr ve şua‘râ-ı şîrîn-i suhan-ı nâdire-i güftâr bu tarîka rûz-ı rûşenning intizârıda keçelerni du‘â bile ötkerken érdiler ve Hâzret-i Hânning cülûsıda bu kıt‘anıning mazmunı bile şenâhânlık kıılır érdiler.

Nazm

Tâ ber ve bed astânet-î mih-i keyvân-ı cenâb

Mî bord bâ hevîştan-ı cārûb-i zerrîn-i afîtab

Şâh-ı keyvân menzilet-i iskender-i rûmî ki hest

Heft gerdûn pîş bahr-ı himmet tu yek hebâb

Çûn berem nâm-ı sitâre pîş-i hûrşîd münîr

Nisbet-i cem çûn konem bâ şâh ‘alî iktisâb

Şâh-ı Ebûlgazî-i şahinşâh-ı cihân Subhân Kulu

Serfirâz dîn û dünyâ pâdişâh-ı kemyâb²²⁴

Ol künde naqqârening avâzını küre-i sipihrdin ötkerdiler ve Hâzret-i ikbâl-i mânend-i mürekkeb-i rehş-i şükûhnıing colovnı dergâh-ı sipihr-i intimânıing cānibîge táb bérîb heme merdum-ı Hâzretning ‘inân-ı yekrânıda tehniyet-i fetḥ ve firuzlık merāsımını edâ kıılır érdiler. Bîşâyibe tekellûf ve bîgayile taşallûf-ü lâf-ı (439a) ḥalâyıķğa ol kün mânend-i ‘îd-i sa‘îd érdi ve nevrüz künleri ve yek firûz ve ḥorrem körünür érdi ve şua‘râdın her biri anıing medḥîge zebāndirâzlık kıılıb aytğan érdi.

Qaşıde

Be devlet hâzret-i Subhân Kulu Hân

Girift ez şâh-ı tûrân taḥt û efser

Felek zed sikke-i şâhı benāmeş

Ḥaṭībān ḥuṭbe rā ḥāndend yekser

²²³ “Onun ihsan menşurunu okuyacak, Şehir ve vilâyet ahalisinden orada kimse kalmadı.”

²²⁴ “Eşiğinin zahiri ve batınını ay keyvanı cenabına açtığı için, Altın güneşi kendisiyle süpürerek götürüyor, Yedi cihan senin himmet denizinin önünde bir köprücük iken, Şah-ı keyvan, İskender-i Rumî'nin makamındadır, Yıldızın adının seddi güneşin önünde nurlandığında, Cem'e karşı yüce şah ile nasıl kazanç elde ederim?, Şah-ı Ebu'l-Gazi Şahinşah-ı Cihan Subhan Kulu, Dîn ve dünyanın yüce bahtiyar padişahı”

*Be teşrîf-i kudûmeş halk bestend
Ze şād-ı şehir rā ayîne dîger
Çû yûsuf ber girift ez şabr-ı aḥir
Züleyhâ-ı ‘urûs mülk der ber
‘Azîz-i Mısır şod nadîde-i ḥārî
Eger çe bûd hışm-ı û birâder
‘Adûvîş key tevâned rû be rû şod
Kemîne-i bendeş bā şed dilâver
Men ez pîrḥord tarîḥ-i cestem
Begoft ey bülbül mest-i şenâger
Begû tarî-hi sâl-ı şāh-ı eş şod
Be memleket-i Māverāü’nnehir serûr²²⁵*

Onlancı bâb

11) Hân-ı süleymân-ı mekân ve hâkân-ı sikender-i nişan Seyyid Subhân Kulu Muhammed Hânning evreng Fâhire-i Buḥārâda cülûs körgözkenining beyânında turur.

Sipās-ı bîkıyās ve sitāyîş-î bîalāyîş-î pâdişāhıḡa lâyıḡ ve münāsib dur kim kudret-i kāmilesi tertîbî ve ḡil‘at-ı şāmilesi tezyînî bile adem-i ḡākîn-î golizār-ı bahāristān-ı vücudning golleri bile nigeristān aylanturdu ve ḡamd-ı bîḡad ve şenā-î bî‘aded-i şehinşāhıḡa şāyeste ve sezāv(ā)r dur kim ‘ināyet-i celîlesining ‘avnî ve ‘âtîfet cezîlesining yumnı bile bârgāh-ı vesi‘de-i zû‘l-ıktidār-ı ḡüsrevlerü‘l-sultān-ı zıllullah ‘ilmîni bülend kutârdılar ve ḡakîmî kim cemşid-i nişān-ı pâdişāhlarning ‘azametî aning ulûhiyyetî ḡaşmetîning numûnesi turur kerimî dur kim kişveristān ḡüsrevlerinin cebhesi nurı aning ‘ubudiyetî ḡākîdin turur.

Mesnevî

Bülend-î deh asmân-ı bülend

²²⁵ “Devleti, Hazret-i Subhan Kulu Han, Şah-ı Turan’dan aldı taht ve tacı, Felek şahlık sikkesini adına kesti, Hatipler hutbeyi adına okudular, Şerefli adımıyla halka yöneldi, Şehir mutlu olup tören yaptı, Yusuf gibi sonunda sabırı tuttu, Züleyha Melik gelin oldu, Mısır azizi oldu değeri görülmemiş, Meğer kardeşi hasımları idi, Diz uzatanlar ne oldu büyüyünce, En küçüğü dilaverin kölesi oldu, Ben yıllardan sonra tarih düştüm, Söyle ey bülbül övgüyle mest etti, Dedi şahın saltanat yılı, Maveraiunnehir memleketine hükümdar oldu.”

*Geşāyende-i dîde-i hoşmend*²²⁶

Aşhâb-ı başar ve erbâb-ı nazarnîng re'y-i münîrîge mestûr-ı muhtecib bolmasunkim vücud-ı insânîning maddesi tâ erbâb-ı dîn ve devlet ve aşhâb-ı mülk ve milletning kimyâ-ı nazarı bile manzur ve meşur aylanmasa nîstlik ve pestlikning hażîzîdin hestlik ve rif'atnîng ucige yitüşmes ve tâ afitâb-ı nuranî ve bārân-ı nîsânîning terbîyetî hâk-ı zılmânığa te'allik (439b) tâpmâsa şadmânîkîning ravzaları ve kâmrânîkîning golleri rengîn ve hoş-ı tarâvet aylanmâsı vel-hâk bu afitâb-ı cihântâb ve bu bārân-ı 'ināyet-i şehâb-ı ilahîni özining sāye-i 'ināyeti ve 'atîfet-i bînihāyetîde mahfuz tutgay.

Nazm

Şāh-ı kavî tāli'-i firûz-ı ceng

Golben-i in ravza-ı firûze-i reng

Heft felek bâ kemereş halkaî

Heşt behîşt ez 'ilmeş şekâî

İlahî afitâb uc şāhî

Be fermâne tû ez me tâbe māhî

Hezār ikbāleş ez luţf-ı hodābād

Hezārân sāl ikbāleş becā bād

Tuyî İskender ez şāhibkırānî

Süleymân zamân cemşîd-i sâni

Çû hûrşîd derāhşân-ı pāye-i tû

*Cihānî zerresân der sāye tû*²²⁷

Düşenbe kün tāli' sa'd ve baht firûz bile Yāsâ-i Çingîz-î tarîkasıda aq keyikirning üstide olurguzub tört ümerâ-ı 'azim-i nişân Hâdim Biy Atalık ve İmâm Kulu Divānbeğî ve Hâce Kulu Biy Divānbeğî ve Muhammed Cān Biy Divānbeğî keyikirning tört köşesidin tutub kutarıb evreng-i padişahığa çıkârdılar ve teşrîf-i kudûmdın kim cihānbānlık serîrge koydı.

²²⁶ "Yüksekli on gökyüzünden yüksek, Zekası göz kamaştırıcı."

²²⁷ "Güçlü şahın talihî savaşta muzaffer oldu, Gül bahçesi bu bahçenin firuze rengi, Yedi iklim kemerine halka oldu, Yedi cennet yanında alameti, İlahî afitap şahlığın zirvesi, Senin fermanın aydan aya, Bin şans Hoda'nın lutfundan olsun, Binlerce yıl şansın yerinde olsun, Sensin İskender, sahipkiran, Zamanın Süleyman'ı Cemşid-i sani, Güneşin parlaklığı senin gölgen gibi, Dünya senin gölgede zerre gibi"

Tahtıgâh ol pâdişâhning muḳaddemî bergesidin ğayret-i efzâ-i evrenġ-i firûze-i renġ-i mäh-
ı mehir aylandı. İlahî nuşret ve celâlîning râyâtı tâ seb‘ şidâdnıġ inḳızâsığaça me’sûr bolġan
ve ḳudret ve kemâlîning ayâtı mânend-i seb‘-i meşânî meşhûr aylāngây gıyîyâ-ı devlet ve
ikbâlî afitâbı érdikim sa‘âdet ve bahtiyârlıġning envârı anıġ matla‘-ı cebîn-i metûnîdin tâbişî
ḳılur érdi ve celâdet ve nâmdârlıġning aşarı çehre bâ behrası maşrıġdın zâhir bolur érdi.

Kıt‘a

Sipîhr ‘izz û şeref-i pâdişâh encüm ḳadr

Ki afitâb sa‘âdet zerû-i û mî tâft²²⁸

Pâdişâhı kim feth ve firuzlıġning emaretleri ḥaşmet ve celâlî cerâyıdın yevmen fe yevmen
vâzih bolur érdi ve bihrûzlıġning ‘alâmetleri salṭanat ve kemalî şahâyıfıdın sâ‘aten fesâ‘ate
lâyih bolur érdi.

Nazm

Şehriyâr-ı ki ‘alâmet-i zafer

Vâzh ez şafha-ı hâleş mî bûd

Kâmgârı ki emâret-i şeref

Lâyeḥ ez lûh-ı cemâleş mî bûd²²⁹

Şerî‘at intibâhı kim hemîşe-i ḥayrât ve in‘âmâtning iddiḥârıġa **(440a)** iştiġâl körgözür érdi
ve dâimâ tarîḳa-ı nîkukârlıġ ve şive-i zühd-ü vekm-i azârlıġnı aḥiretnıġ bizâ‘atı aylânturur.
Bu avânda pâdişâh-ı cemcâh-ı melâ‘ik-i sipâh-ı gerdûn ḥaşem-i encüm ḥademning cülûs-ı
meymenet-i me’nûsıdın kûs-ı ma‘deletüning şadâsı bu ne tāk-ı firûze-i revākğa pîçiş-i urġan

Mesnevi

Der in nevbetgi şûret-i perestî

Zened herkes be nevbet-i kûs hestî

Zımistân ez çemen raht erbebineded

Ze te’sîr-i bahārân gol baḥneded²³⁰

²²⁸ “Padişahın izzet ve şerefının göġü yıldızlara değer, Saadetinin güneşi onun yüzünde parlıyor.”

²²⁹ “Zafer alametli şehriyar, Halinin sayfalarını aşikar ediyor, Saadetli şerif emareti, Cemalinin levhası kazıyor.”

²³⁰ “Bu puta tapma zindanında, Herkes sırayla varlık kösünü dövüyor, Yaz çimenden eġer hoşlanmazsa, Baharlarda gülün etkisi güldürmez.”

Heme eşrâf ve â'yân re'âyânı ve dehâkın ve mezârı'largâ 'adl ve ihsânı sâyeside cāy bérđi. Kerem ve nîkûlıkning ğamāmı reşehâtı bile memleketning ravzalarını terütāze kılğan érđi ve düşmannıng zulmı rüsûmını nisyānning tākıda qoyğan érđi ve iqbāl penahî dur kim mahlûkning destyârlıķı bolmayın hâcetî hodbegod-ı revā aylāngan ve 'azamet-i heştigāhı dur kim kavî çengāl-ı haşm-ı mübârizlarının kûşışi bolmayın za'f-ı helâkğa mübtelâ bolğan

Nazm

Tac-ı iqbāl be ser-i cām-i envār be ten

Hāl in şāh çû şubh est be 'ālem-i rûşen

Hısm-ı bedhāh rûd-ı bî dem teyğet berbād

Ab-ı hâcet nebûd dāne çû gerded hermen

Yek dû mısra' ze Hasan Beg refi'em yād est

Ki negofte est çenîn şā'ib ve şeydā-ı deken

Ser-i hışmet be bülendî neresid coz ber dār

Ten hısm-ı tû be pûşeş neresid coz be kefen²³¹

Dergāh-ı 'ālem-i penāhning munşisi ve hān-ı cemcāh-ı bargāhıning tuğrānūvîsî Ahund Molla Mîr Muhammed Münşining kilik dürebârı Hâzret-i Hānning cülûsıda bu rubā'îni inşâ kılğan.

Rubā'î

Subhān Kulu Hān be taht-ı baht-ı iqbāl

Şāh Sencer-i mazī est amed el-hāl

Tārîh-i cülûs şod be rûz-ı mah-ı sāl

Düşenbe-i pānzdehom resîde şevvāl²³²

12) Seyyid Subhān Kulu Hānning zamānıda Anûşa Hān Hārezmīning bāğî ve yağî bolğanıning zikrî

²³¹ "İkbal tacı tenindeki parılayan elbisenine, Şahın bu hali alemleri aydınlatan sabaktır, Düşmanların kötü istekleri taşkın nehir gibi, Harman ekini gibi hacet suyu kalmadı, Bir iki mısra Hasan Beg'den "hatıra" kaldı, Bu yüzden isabetli bir sevda kalmadı, Düşmanın başı kardeşten daha yükselmedi, Düşmanın teni kefinden başka kıyafet giymedi"

²³² "Subhan Kulu Han baht ve ikbal tahtına oturdu, Şah-ı Sencer mazi geldi devlete, Culus tarihi gün, ay, yıl oldu, On beş şevval pazartesi"

O tā Ser(po)l-i avelleridin tā Bābā Mahmud şahning serpolîgeçe ye'cüc ve me'cücün ziyâde-i leşker-i şeyâtın eser bile yitüşdiler. Vaqtî kim bu haber-i vahşet-i eser-i Hazret-i hākān-ı nîkû-ı (440b) seyrning sem'îge yitüşdi. Tarîka-ı kengeş ve meşveretni ilgerü tutub istikbālğa aheng körgözürdi. Ümerā-ı 'arz kıldılar kim evvel-i dilâverlerdin bir cemā'atğa fâtiha bérîb yiberseler andın song Hazret-i ā'dā-ı cānibîge 'āzim bolsalar bu ma'nî mûcib-i rāy aylāndı. Evvel mertebe şecā'at-ı güzîn Hoşîge Biy Yüz ve celâdet-i ayîn-i mübârizlardin İskender Divānbeğî Sarāy ve Hâce Kulu Divānbeğî ve Utārcî ve Horrem Biy Hācî As ve Ni'metullah Hâce ve Ma'sum Biy Hācî ve başka mübârizlar heme tîmûr-ı fülādğa gark bolğan Bābā Muhammed şahning serpolîge bardılar nîzening nîş ve tîgning demîge düşmanning kânı bile süpürür érdiler ve tîg ve nîzening zarbı bile Hârezmîlerning rûz-ı 'ömrîni ecelning şāmığa yétkürür érdiler emmā Kör Hâce Kulu polning üstide işâbet-i qadem bolub mübârizdın hiç birini köprükdin ötmekge qoymās érdi. Yigitler bir bir yüz hîle bile köprükdin ötüb düşmanning leşkerîdin baht-ı bergeştelerni tutub bendge çekdiler hemûl kün karîb yüz kişini Hazretning nazarığa kergözüb hemesini rîgistānga çıkārib katlğa yétkürdiler vaqtî kim a'dā-ı fitne-i ayîn-i sipāh-ı şecā'at-ı qarînning heybet ve şükûhıdın haber tâbdılar rûy-ı gerdān bolub özlerining leşkerîge koşuldılar ve bu vākı'a pençşenbe küni mäh-ı Şa'bānning gurre ming toxsān béşlenci (1095) senede érdi ve Hazret-i sikender-i nişān Seyyid Subhān Kulu Hān şenbe küni mezkûr ayning üçlencisi 'asākîr-i nuşret-i qarîn bile hemrāh dervāze-i şirkirāndın çıkıp Hâce Golî hikemning çehārbāğığa tüşdiler. Bu keçening heme evkātıda hātır-ı kimyā-ı ma'asirining endişesi ol érdikim vaqtî kim şehryār-ı taht-ı nîşîn sipihriğî hüsrev-i kerem-i rikāb-ı mehr-i şemşîr-i zernişānnı asîb-i gîtuning 'arşasını hıttā-ı iktidāriğa körgözse biz şubh-ı 'ālem-i arā-ı mānend-i saltanatning maşrıqıdın nîze-i devletni qavlgā alıb ebreş-i tîzüşning rikābığa qadem koyub a'dāğa yüz kiltürürmiz yekşenbe küni mezkûr ayning törtlencisi tablnı şadāğa körgözüb 'inān-ı heybetni a'dā-ı tarafığa tāb bérîb Şeyhü'l-islām ve'l-müslimîn sa'adetlü ve'ddîn Ebû Bekir Sa'îd Raḥmetullah 'Aleyhning (441a) ser-i mezār-ı fāyîzü'l-envāriğa kim hālā çehār-ı bîkr démek bile meşhur turur yitüşüb pāy-ı mübārekni rikābdın hālî kılıb rûy-ı niyāznı ol astānga sürtüb himmet ve istimdād taleb kıldı andın song çehārbāğ-ı harem-i sarāyğa nüzûl-ı iclāl buyurdılar leşker-i zafer-i eşerning mübârizı Hoşîge Biy Bahādır Hazretin fâtiha iltimās kılıb dilâverlerdin bir cemā'at bile hemrāh çehār-ı bîkrdin çıkıp a'dāğa yüz koydılar ama Kör Hâce Kulu Utārcî, Hazretin Hoşîge Biyning kétmekî ve fâtihadın man'î kıldı Hazret-i Bilāk²³³ Biy Qoşbegîni revāne kılıb Hoşîge Biyni kāytārib kiltürdiler vaqtî kim a'dā-ı kûm-i nām-ı Hazretning

²³³ PN.: يلاق - Yeblāk.

çıkganının haber tãpdılar. Tãht ve tãrãcdın kavlı-ı sãklãb-ı leşker-i şeyãtın-ı eser bile Hãrezmge yüz koydılar fuqarã ve re'âyãdın köb kişini esîr kılib gerd-i bãd-ı meşellîk-i hasãret ve bed-i 'ahdlıkning hãkîni bãşlarığa sãhîb-i vaţanlarığa revãne boldılar cem'i mübãrız ve dilaverlerdin düşmannıng kînîdin yitüşüb qal'a tãrãbda qal'ağa arka bérîb â'dãğa yüz kiltürdiler ve celãdet ayîn mübãrızlar şer-i şer-i kîndin muhãrebening ateşini bülend kıldılar muhãlifler 'inãn-ı mürãca'atnı Hãrezm cãnibîge ma'tuf kıldılar ve cevãnlarıkim â'dãning kînîdin kêtken érdiler. Merdãne-i cengler kılgan tururlar meşel Ni'metullah Hãce ve Ma'sum Biy Hãce andın song kilib Hãzretge çehãr-ı bıkrd korniş kıldılar â'dãning vãkı'asını Hãzretge arz kıldılar mezkûr aynıng beşlencisi düşenbe küni Cûybãrî hãcelerdin Muhammed Sıddık Hãce ve Muhammed Bãkır Hãce ve Muhammed 'Âbid Hãce barıb Hãzretni â'ad anıng kînîdin barmãkdın man'î kıldılar ve Hãzret bile hemrãh şehрге yüz kıldılar.

Nazm

Yekrãn-ı devlet zîr rãn çetr-i hümayûn ber zeber

Feth ez yesâr û ez yemîn ûn ilahî rãhber²³⁴

Ol künde şükür-ü şãd-ı revãn-ı şehinşãhını tã eyvãn-ı keyvãngaça bülend étülken feth ve firûzlık ayâtını rãyãt-ı zafer-i tîrãz şãhığa nakşî étülken çetr-i asmãn-ı sãyîning mãhçesi peyker-i mãh-ı meşellîk-i münevver érdi ve tãc-ı sa'adet-i sîmãsınıng cemşîdning gevherî efserîge nûrbaşş érdi. 'Alem-i zafer-i şî'ãrınıng bir cemî **(441b)** bîkuşûr érdi ve tavk-ı nuşret-i şî'ãrınıng gîsûsî torre-i 'anber-i efşãn-ı hurnıng tarrãrî érdi ve nãy-ı re'd-i kirdãrınıng şadãsı "Yevme yunfehu fı şûrning" ²³⁵ demsãzı érdi.

Mesnevî

Çû tãli '-i sa'id bûd ez baht-ı firûz

Revãn şod afitãb 'ãlem-i efrûz

Hurûş ez kãse-i rûyîn ber amed

Nevãzeş der pey-i zerrîn der amed

Demãme-i feth rã avãz mî dãd

Dehl der post pãsoh bãz mî dãd

²³⁴ "Devletin asil atı çetr-i humayun üzerine yürüdü, Sağ ve soldan ilahî yardımın rehberiyle zafer"

²³⁵ "Sura üfleneceği gün.", Enam 73.

Nemûdâr-ı ‘alem der sorh-ı rûyî
Direht-ı nâr gol kerdest gûyî
Senân-ı cîb felek rā pāre mî kerd
‘Alem peyvend an rā çare mî kerd
Hemî zed nîze ser ber asmānhā
Sitāre çeşm mî zed ez senānhā
Çenān ber şod senān nize gestāh
Ki mervārid encüm kerd sevarih
Sipih uc rif‘at hān cemcah
Ki dāred mahiçe-i û ber felek rāh
Revān şod zîr-i çetr-i asmān sāy
Çû der zîr-i felek hûrşîd rā cāy²³⁶

Leşker-i zafer-i eşer bile hemrāh-ı dervāze-i tel-i bācdın dāhil bolub taht-ı salţanatda qarār tutdı.

13) Anûşa Hān Ürgencî ékkilenci mertebe Fāhire-i Buḥārānıḡ teshîrîge müteveccih bolġanınıḡ zikrî ḥāsir ve nevmîd bolub qāyţġanınıḡ beyanı

Ol evķātda kim Ḥāzret-i Hān-ı nuşret-i nişān-ı ‘ālîmekān-ı taht-ı ḥilāfet-i maşîrde oturub ādl-i dād kıılır érdi kim benāġāh-ı Anûşa Hān Ḥarezmî yine ‘işyānıḡ kemerîni bîlîge baġlāb kıtālınıḡ ḥayātını zāmir-i nāmübārekî levḥîdin bāş çıkārıb mûr-ı melḥdin ziyāde-i leşker bile Ceyḥûdın ‘ubur kıılıb Deryā-ı Amûyanıḡ kenarını ‘asākir-i şeyātın-ı eşernıḡ ḥaymegāhı aylānturdı. İslāmıḡ qarāvulları muḥālîflernıḡ ḥaberîni kıltürdiler ḥān-ı manşur-ı ‘asākir-i nuşret-i ma’eşir-i encām kıılıb āşḥāb-ı celādet-i ayîndin bir cemā’anı ol düşmannıḡ pişvāzıġa yiberdiler mānend Ḥoşîge Biy Bahādır ve Muḥammed ‘Alî Biy Ḥācı ve alarġa bahādır-ı yigitler hemrāh bolub Vardānzî cānibîge bā(r)ıb ol ser-i menzilniḡ re’āyā ve mezār’ılarıġa özleriniḡ zıll-i rāfetîde cāy bérđiler. Ḥāķān-ı manşurnıḡ leşkeri

²³⁶ “Saadetli talih gibi muzaffer oldu, Güneş alemleri yakarak yola düştü, Kemerini yeşermiş kaseden yükseldi, Sevgisi altın cesareten geldi, Fetih davulunun sesi yükseldi, Davul derisinde cevap yükseldi, Alemin rengi kırmızıya büründü, Gül fidanları ateşe büründü, Feleğin mızrağı ve zırhı parçalandı, Alem buna bir çare aradı, Hepsini mızraklarını gökyüzüne vurdu, Yıldızlar mızraklarla göz yaşları döktü, Mızrak ve kargı üzerine atıldı, İnci gibi yıldızlar kızardı, Cemşid gibi hanın tepeleri kalktı oldu, Ay feleğin üzerinde yol buldu, Güneş gökyüzünün çetresine yol aldı, Feleğin altında güneş yer edindi.”

Vardānzî Qal'asını müteḥakim kılıb uruşğa amāde boldılar Anûşa Hân Ürgencî Hârezm ḥıttasından fitneniḡ ğubārını bülend kılıb rezm ve muḥārebeneḡ 'ilmîni bülend kutarib merkeb-i cihân-ı neverdîniḡ colovını Buḥārā cānibiḡe ma'tûf (442a) kılıb hîç menzilde asûde ve ferāḡat tâpmāyın Buḥārā muẓāfatıḡa yitüşüb ğāret ve tārāc ve esîr kılmāk ve katl kılmākğa yüz koydı ve sâ'atî asûde bolması érdi. Ol gürûh-ı fitne-i engiz Vardānzî tevābî'de kahr ve sitîz bîşesineḡ dilāverlerige yitüşdiler ve leşker-i nuşret-i nişān dört yüz kişidin ziyāde érmes érdi. Emmā düşmanniḡ leşkerî altı mîniḡ süvār-ı dîvsîret ve 'ifrît-i dîdārından ziyāde érdiler kîm kārzārniḡ safida cevelān körgözür érdiler. Emmā Māverāü'nnehir leşkerî "Ve men yetevkel alallahi fehüve ḥasbuhu"²³⁷ dāmene vüşkasıḡa qavl urub mānend-i şîr-i jiyān kim ahû(vān)niḡ gelesidin endîşe kılmās yā mānend-i bāz-ı bülend-i pervāz kim zāḡ-ı siyāhniḡ kesretîni nazar-ı himmetiḡe kiltürmes düşmanlarğa ḥamle kiltürdiler ve tîḡ mînāreḡni Hârezmîlerneḡ kânıdın yāḡût-ı rummānı reḡ kıldılar Hârezmîler ḥāsır ve nevmîd ol rezmdin rûy-ı gerdan bolub Kermîne ve Miyānkāl cānibiḡe yüz kiltürüb ve cem'î körünmek ve nāçāklardan mānend Hıṭāyı ve Qıbcāḡnı alıb Hârezmge yüz koydılar.

14) Anûşa Hân Hârezmî üçlenci mertebe-i vesāvis-i şeyṭānı bile Fāḡire-i Buḥārāḡa kilgenineḡ zikrî

Māh-ı Cemādîü'l-şāniniḡ on yéttilencisi mîniḡ toḡsān altılāncı (1096) senede Hâce Cihān, Hâce 'Abdülḡālik Gicdūvāniniḡ ser-i mezār-ı feyẓ-i aşārıda ol tûmānniḡ ademleri cem'î bolḡan érdiler bā-vücut ol Ḥāzretneḡ ḡurb-ı civārı ol fırḡa-ı maḡhûr-ı fışḡa nezdîk ve salāḡdın devr-i ademlerni libās-ı müste'ārdın 'ārî kılıb tārācğa dest-i küşādılık kıldılar Ḥāzret-i ā'lā hem bu ḡādişeneḡ istimā'ıdın song tarîḡ meşveret ve kéḡeşni ārāḡa kiltürüb evvel şecā'at-ı güẓîn-i dilāverler ve celādet-i ayîn-i mübārızlardan bir cemā'anı mānend Hoşige Biy Yüz ve Şîr Ġāzî Biy Dādhāh fātiḡa bérîb élkerî rāḡ yiberdîler ve mezkûr tûmānniḡ ḡarîbîde leşker-i zafer-i eşer bile ā'dā-ı fitneniḡ arāsıda cenḡ-i 'azîm vāḡı'a boldı.

Nāzm

Sipāh ez dû cānib der amed be cenḡ

*Zeher sū revān geşte tîr-i ḡadenḡ*²³⁸

Civānlar tehevvr ve bahādırlıḡ körgözüb tîrlerneḡ morḡ-ı tîz-i pervāzlarını kemānniḡ aşıyānıdın rem bérđiler ve tîr-i perrānlıḡda bîmertebe-i mübālaḡa körgözürdiler kim alarniḡ

²³⁷ "Ve kim Allah'a dayanırsa O, ona yeter.", Talak 3.

²³⁸ "İki tarafın ordusu savaşa geldi, Her tarafına hadeng oku geldi"

sehm-i sihām-ı hûn-ı aşāmıdın behrām-ı şedîdü’l-intikām-ı (442b) siporz-ı zengār-ı afitābnı bāşığa çıkdı.

Nazm

Yelān kemāndār behrām cenġ

Geşādend ez şest tîr-i ħadeng

Çenān geşt bisyār bārān-ı tîr

Ki goftî kemān geşt ebr muġîr²³⁹

El-Kıssa

Ékki tarafdın andaġ ħarb yüz körgözürdi kim ne zebānnıġ kavlı anıġ takrîrî dāmenîġe yitüşür ve ne hāmenıġ zebānıġa anıġ şerhî taĥrîrî müyesser bolur. Düşmannıġ leşkerî mübārızlardın yüzāyurub Miyānkāl cānibîġe müteveccih boldılar ve ol ħududġa revāne boldılar ‘aql-ı kâşırları bile tâbdılar kim tam’ bu vilāyetdin kılġan érdiler. Henüz ħayālleride şûret bağlāġan turur emmā hîç tarîka bile fetĥ ve zafer çehre körgözmes ve Anûşa Hān Ürgencî Miyānkālġa dāhil boldı ve tā’ife Hıĥāy ve Kıbcāk angā hemrāh şûhçeşmlikdin andaġ velî ni‘metlerinin ħuķûķ-u ni‘metîni ferāmûş kılıb ribka-ı itā’atdın bāşı döndürüb ġadr ve ‘isyānnıġ yolu ve temerrüd ve tuġyānnıġ tarîķîni élkerî tutub bāġî ve yāġî aylāndılar ve bîvefālıķnıġ ħākîni bāşlarıġa sāĥîb düşman bîdîn Anûşaġa yüz kiltürüb destdirāzlıķ kılıb Miyānkālınıġ ekser-i kal’alarını māl ve aşıyālarını ġāret kıldılar andın song Semerķand firdevsî mānend-i cānibîġe yüz koyub ol kal’anı ħeyyiz-i teshîrîġe kergözdî ve anıġ atıġa ħuĥbe okudılar bu vāķı’a şenbe küni māh-ı Şa’bānnıġ béşlencisi mıġ tokşān altılāncı (1096) senede yüz körgözdî.

El-Kıssa

Dilāver-i merdumlar ve mirriĥ-i seyr-i mübārızlardın gurûhî kim ġāyet-i şecā’atdın mergke andaġ ħarîş érdiler kim ħalāyık-ı zindeġānlıķġa ve rezm-i kûşıñni olmiķdār dost tutar érdiler kim merdum-ı ten-i asālıķnı mānend Hoşige Biy Atālıķ ve Şîr Ġāzî Biy Pervāneçi ve Ma’sum Biy Hācı ve cem’i dîġer ‘asākîr-i nuşret-i ma’eşirniġ dilāverleridin a’dānnıġ kînnîdin barıb Kal’a-ı Debbûsî Şāġġa dāhil bolub anıġ burcu bāreleri muĥāfazatıġa kıyām körgözdîler ve ol kal’anıġ muĥāfazatıda begāyet-i ihtimā buyurdılar.

²³⁹ “Yılan kemandar Behram savaşı, Yüzüğünü çıkarıp hadeng oku attı, Oklar sağnak yağmur gibi yağdı, Derler ki okçular bulutlardan yağdı”

El-Kıssa

Anûşa Hânğa Semerkandda izdivâcning hevâsı hâtır-ı nâmübârekîdin bâş çıkardı ol sebebdin Kör Hâce Kulu anıñ sem'îge yétkürdî kim Hâce Zekeriyâ Şeyhü'l-İslâm İbn Muḥammed Yusuf Hâce Ahrârığa perde-i 'ismetde muhaddere **(443a)** bar turur kim anıñ 'arız-ı afitâb-ı gerdârı dîdârı mehrîdin sipihr-i duvar tamam ḥaşem aylāngan ve ruḥsâr-ı feyz-i aşârı şermîdin mehrî müneyyir-i niḳâb-ı şehâbnı yüzige çekgen serv-i sehî anıñ reftâr-ı reşkîdin kademî alûde-i gol ve benefşe-i müşkîn-i zülf-ü siyahî gayretîdin begayet-i munfe'il.

Mesnevî

Dû çeşmeş dû ahû-ı merdum şikâr

Dû ebrû dû ser fitne-i rüzgâr

Lebeş rişte der cîb-i cân gozeşte zeh

Dehâneş ber an rişte beste gorre²⁴⁰

Vaktî kim Hân Ürgencî iffet-i penâhning sıfatını Kör Utarcîdin eşitdî. Hâstgârlıkğa kişi buyurub 'unf-ı tarîkasıda dâmâd aylandı çünkim büzürlerning hândanığa te'addî kıldı hüdây-ı te'âla anı taht-ı salṭanatdın ḥâk-ı mezelletge taşlâb êkki çeşm-i cihân-ı bînîdin cüdâ kıldı Hân Ürgencî Hoşige Biyge ve başka dilâverler kim Qal'a-ı Debbûsî Şâhda érdiler. Alarğa dest-i hıttâ yibergenining zikrî ol hıttâda va'de ve va'îd bile va'de-i bergen kim eger kilib Hıttây ve Kıbcâk gibi dâhil il ve oymâk bolsalar Hârezm ve Buḥârâning Emîrî'l-ümerâlıkı alarğa ta'alluk tâpgusıdur ve vaktî kim Hân Hârezmîning dest-i hattı Hoşige Biyning nazarığa yitüşdi aydı Hâzret-i kamer-i rikâbning asatânesi ḥâkîni közge sürme kılsa bolur ve anıñ şehinşâhlıkı efserîni tâc-ı ser kılsa bolur bâ-vücûdıkim Hoşige Biy Bahâdırning tâbi'leridin bir cemâ'a Semerkandda Hân Ürgencîning qavlîge tüşken érdiler. Alarning hemesidin ötüb tevekkülning dâmenîge qavl urub anıñ yarlığını pâre kıldı ve aydı qavlîd herni kilse taqşîr kılmâsun.

15) Hâzret-i nîkû fa'al rikâb-ı hilâl-i Kermîne ve Miyânkâl cānibîge çıqğanıning zikrî

Hân-ı sikender-i nişân-ı leşkerî tîg-i güzâr-ı cevşendâr bile yezdân-ı pākning keremîge tekye kılıb Buḥârâdın Kermînege cānibîge yüz koydı ve sipâh-ı Belhî ve Buḥârî yekdil bolub Hâzret-i kamer-i rikâbning rahşî tîz-i revânı fîtrākığa qol urub a'dâ cānibîge yüz kiltürdiler ve bu ḥaber ḥalâyıqning efvâhîde intişâr tâpdı. Hâzret-i sikender-i şî'âr-ı sipâh-ı zafer-i aşâr

²⁴⁰ "İki göz, iki ceylan insan av, İki kaş iki fitnenin başı zaman, Canı zehirden ağzından çıktı, Parmakları onun üzerine kapandı"

bile Kermînege dâhil boldılar ve Anûşa Hân fitneger-i leşker-i kıyâmet-i eşernîng ittifâkı bile Semerqanddın Miyânkâl **(443b)** cānibîge yüz kiltürdi ve Hoşîge Biy Bahâdır heme dilâverler bile Qal‘a-ı Debbusîde érdi. Qal‘adın çıkıb ab-ı kûhkñîng(?) lebîde ékki deryâ-ı leşker-i birbirige yitüşüb mevc-i yānglıg temevvücge kirdîler ve Belh leşkerîning mübârizları kim hazretning rikâbıda bolur érdiler mânend Muhammed Sa‘îd Hâce Nakib (ve) Şekûr Biy Dîvānbeğî ve Mahmud Pervāneçî ve Nadir Dādḥāh nevcüvānlardın bir cemā‘a bile hemrāh fâtiḥa alıb a‘dāga müteveccih boldılar ve Hân Hārezmî leşker-i enbûh bile kim tamāmı kûh ve şahrâ ol gürûhñîng keşretîdin tenğlikge kilgen érdiler. Kārzārñîng meydānıda rezm-i peykernîng şaflarını arāste kıldı. Metā‘-ı cān-ı kālā-ı ebdān kim gevher-i girān-ı bāhā turur andın ümîdîni qat‘ kılgan özinîng meymene ve meyseresini dil-i azārlıq bîşesinîng güzānları ve deşt-i Hārezmîning gorgları bile müretteb kılgan andağ kim özi leşkerñîng ortāsıda ‘ilm-i fitne-i intibāhñîng astîde ikrār tutğan özinîng avengîni sek-i ḥamle ve rûbāh-ı rûylardın bir cemā‘atga tefvîz kılgan ve sol tarafını bûm-ı çehre tā‘ifeler bile arāste kılgan ve cem‘-i keşîrni îrāvul aylānturğan ve mezkûr tāife Anûşanın fermanı mûcebî bile gururnîng ḥaftānlarını ékkinlerige keyken ve kibrñîng ḥodlarını başlarıga koyğan bikbār-ı ḥamle kiltürdiler.

Mesnevî

Gurûhı yekâyek heme kîne-i cûy

Heme gerg ḥaşem ve heme bebr hûy

Por ez çîn dû ebrûy-ı bî mûyişān

Nehān çeşm der çîn ebrûyişān

Ze ḥaṭṭ-ı şafḥa-ı rûyişān bî niyāz

Ze neḥaşān bicā-î meḥāsen derāz

Heme ceğd şekl heme bûm rûy

Heme mûş çeşm ve heme şom rûy

Çû nergis ze merdum-ı tehî çeşm ter

Furû refte der kâse-i fark-ı ser

Besān ked û fark bî mûyişān

Por ez çîn be şekl-i siper rûyişān

Heme rûy-ı ve ber rûyişân mûy-ı nî

Becoz gerd nekbet ber an rûy-ı nî²⁴¹

Ékki tarafdın tevâhîler muqâbelening mizmârı ve muqâtelening meydânını arâste kılğandın song leşkerning kînehâh ve fitne-i cûy-ı süvârîleri nizâ' ve aşûb üçün teyyâr boldılar evvel a'dâ tarafdın fevcî kim îrâ bolğan érdiler. Bî (ye)kbâr kînening tîglerini kutârdılar tekâverlerning gûş ve gerdenlerige cân-ı sitân-ı sinânlar (444a) bile arâyiş bérîb leşker-i manşûrning sol tarîge yüz koydılar ve celâdet-i nişân-ı ümerâlardın Hoşige Biy Bahâdır dilâverler bile hemrâh-ı rehş-i huşûmetni cevalanga kergözüb muhâliflerge hamle kıldılar leşker-i manşûrning şirefken-i mübârizları şadme-i evvelde ol gürûh-ı peleng-i şükûhnı aldılarga sâlîb sürüb qavmîning şafığa yétkürdiler ve tîg-i cânsitânnıng zarbî ve nîze-i ejder-i nişânnıng ta'n bile Hârezmîlerning nihâdından demâr-ı kufârur érdiler ve tîr-i 'ömr-i fersâ kim kazânnıng şestîdin küşâd tâpğan érdi. Anıng zarbî bile â'dânnıng zevrak-ı hayâtını garîk-i lücce-i fenâ kılur érdiler ve tîr-ife dilâverlerdin kim Hâzret-i Hânning râyet-i zaferayâtı sâyeside bolur érdiler. Belh ve Buğârânıng mübârizlarıdın érdi. Â'dânnıng leşkerige yitüşüb munâza'atning tevsenîni cilvege kergözüb â'dânnıng şafığa at çâpdılar ve her hamlede bir mübâriznı helâketning hâkîge tâşlâdılar ve tîg yemânı serendâzlık bile kerem aylânıp morg-ı rûh-ı insânını kafesi cismânı tengnâyıdın çıkardılar ve nâvek-i cânsitânnıng 'uqâbî kemannıng aşiyânıdın pervâz körgözüb siperdârlarnıng mağz-ı serînî özining tu'mesi aylânturdu ve nîze "Küllü men 'aleyhâ fân"²⁴² hattını ve cevânnıng âhvâlî nâşiyesiğe sebt kıldı ve hancer-i zümürüd-i peyker-i şafder-i dilâverler-i hûnıdın beyâbânlarınıng kamîge gûne-i yâkût-ı âhmer-i kerâmet kıldı.

Mesnevi

Ze şâh-ı kemân şod der an dar û gîr

Çû tirkeş-i ten por delân por ze tîr

Senânhâ-ı kîn ez zerreh kâmyâb

Furû refte der ka'r ahen çû ab²⁴³

²⁴¹ "Bir grubun her biri hepsi kin dolu, Hepsi kurt gözlü hepsi kaplan huylu, Kırmalardan çoğunun kaşı yok, Kıрма kaşlarında saklı gözleri, Kader saydasından yüzleri nasipsiz, Gamzeleri mahsen gibi uzun, Hepsi baykuş şekilli hepsi baykuş yüzlü, Hepsi fare gözlü hepsi şom yüzlü, Nergisi gibi gözleri insanlardan boş, Başları zirve tepesinden yere battı, Kabaktan farksız kılsızlar, Kırmadan dolu şekilleri yüzleri, Hepsinin yüzü çıban gibi, Felaket onların yüzünde çıban"

²⁴² "Onun üzerindeki herkes yok olacaktır.", Rahman 26.

²⁴³ "Şah-ı keman orada yurt aldı, Tirkeş ten, oklar bol, Kinli mızraklardan muzaffer, Demir çukura battı su gibi"

‘İnāyet-i subhānīning yârîmendlîgî ve devlet şāhibkırānīning kuvvetî bile mānend-i benātü’l-na‘ş-ı müteferriḳ ve perkende aylāndılar Hārezmīler çöl yolıdın Hārezmgē yüz koydılar ve leşker-i nuşret-i eşernīng cārçīleri ā’dānīng rūy-ı gerdān bolḡanını Hāzretning sem‘îge yétkürdiler.

Ḳıṭ‘a

Çû ez ḡad gozaşt an cidāl û sitîz

Nemûdend ḡıl-i muḡālīf gerîz

Süvār û piyāde ze cān bî niyāz

Çû şatrāncı ‘arşa-ı terktāz²⁴⁴

Ve zaferning şubḡı “*Naşrun minallahi ve fetḡun ḡarīb*”²⁴⁵ maşrıkdın ṭulu‘ kıldı Hārezmīler firārı qarārgā ihtiyār kıldılar ve Hāzret-i (444b) ā‘la-ı ḡākān-ı vaḡtî kim şûret-i fetḡ ve zaferni ayîne-i nuşret-i eşerde müşāhede kıldılar şükr-ü na‘m-ı perverdigārı peyāpey secdeler bile taḡdīmge yétkürdiler ve fermān-ı asmān-ı imtişālī fetḡnāmenīng taḡrîrîge nāfiz aylāndı rūşen-i zāmîr-i debîrler ve ḡoş-ı taḡrîr-i münşīler mānend Mollā Burḡatî ve Mollā Mîr Muḡammed Münşî kim gevher-i manşûrını ‘ibāretning riştesige lu’lu’-ı istiḡareni inşānīng silkîge bedāyi‘ elfāz-ı ve me‘ānî laṭīf bile raḡam kılıb ‘ināyetnāmelerni etrāf ve cevānibge revāne kıldılar ve mûndaḡ fetḡ-i bîşekk ve yakîn-i rūy-ı bergendin song ḡān-ı nuşret-i nişāngā bu beşāret yitüşdi. Kûsî neşātning taṭanasını ‘işretgāh-ı nāḡidge yétkürdiler andın song rāyāt-ı nuşret-i ayātı Kermīnedin kutārıb kûç ber kûç müsteḡar-ı serîr-i salṭanatga müteveccih aylānıb kāmḡar ve kāmṛān sa‘ādet ve iḡbāl bile Buḡārāga nüzûl iclāl buyurdılar. ḡān Ürgencīning şekest tāpganı ve Semerkandı taşlāb kétkeni Zilhiccening tokḡuzlāncısı seşenbe mīng toksān altılāncı (1096) senede yüz körgözdi.

16) Hāzret-i ḡān-ı salṭanat-ı aşıyan Şıddıḡ Sulṭānning te’dībî üçün Belḡ cānibîge sefer kılganınınḡ zıkrî

Bu vaḡı‘anınḡ ḡudûsı andaḡ érdi kim Belḡning leşkerîdin bir cemā‘at ā’dānīng def‘i üçün rikāb-ı sa‘ādet-i intimāda Dārü’l-İslām Belḡdin Ḳubbetü’l-İslām Buḡārāga kilgen érdiler. Heme Şıddıḡ Sulṭāndın izḡār-ı melālet kılgan érdiler ve Hāzretge mûndın evvel hem ḡatır-ı giriftelik bar érdi. Şāḡkemān Biy Bîvān Atālīḡ Ḳıbcāḡnı Şıddıḡ Sulṭānning talebî üçün

²⁴⁴ “Kavga, mücadele haddinden aştı, Muḡalīf süvarileri firara kalkıştı, Süvari ve piyade canından geçti, Satranç meydanı gibi yağma edildi”

²⁴⁵ “Allahtan yakın bir zafer ve fetih”, Saff 13.

revâne kılğan érdiler. Sultân (te)klîf dîgen mevzi‘ge kilgen érdi ba‘zı bîaql-ı ademlerniñ söziğe kirîb deryâniñ lebîdin kaytıb Belhge dâhil aylandı ve bu haber Hâzretniñ sem‘îge yitüşdi ve ol evkâtda Hâzretniñ mülâzımları sem‘îge yitüşdi kim Şıddık Sultân Hasan Hâcenî tārâc kılıb Hind ve Kâbil cānibîge bederge buyurdı düşenbe küni Zilhiccenîñ on bésłencisi heme Ümerā-ı Belh Hâzretniñ sem‘îge yétkürdiler huşûşen Muhammed Sa‘îd Hâce Nakîb kim anîñ peder-i büzürgvārını haķâret bile bederge buyurğan turur çarh-ı şe‘bedebâznîñ le‘ibbâzlıkıdın (445a) şûretî garîb-i rûy bérdi ve Emir Nâdirî ‘acîb-i zâhir aylandı bir cemā‘a müfsidlerniñ firîb ve vesvesesi bile Şıddık Muhammed Sultân begî hānnîñ hâtırî üçün (te)klîfdin yüz aylānturub haķāniñ vādîsiğe tüşdi ve Hasan Hâcenî haķâret bérîb Belhdin iħrâc kıldı vaktî kim bu haberler mesāmi‘ celālğa yitüşti ğazabnîñ ateşî Hâzret-i a‘lanîñ seniyye-i kânûnıda şu‘le-i ormāk ağâz kıldı leşker-i fîrûz-ı eşer bile hemrâh-ı kûh kılıb serāperde ve ğargāhnı Kāzî Hâce Şāhnîñ çehārbāğıda berpā kılıb bir ékki kün anda tevekkuf körgözüb andın song Belhge ‘āzim aylandı.

Nazm

Ber firâz rehş-i ‘izzet-i kāmıyāb û kāmğār

Feth û nusret ber yemîn û baht (û) devlet ber yesār²⁴⁶

El-Kıssa

Erbāb tedbirniñ nükte pezîr zamîrî ve kudsî semîr-i hâtırığa puşîde-i kalmağāy kim her aferîde kim şıdk ve rāstlık yolıdın ğizmetkārılık cāddesiğe qadem qoysa ve ātāsığa çākerlik ve fermān-ı berdārılık tarîķîde sâbit-i qadem bolsa kün bekün medāric-i devlet ve me‘āric-i salţanatğa teraķķî buyurur ve her kişı kec-i ğayālını öziğe yol bérse ve rāst-ı rû(y)lık şîvesidin yitüşkarı qadem qoysa bizzarûret-i helâketniñ varţasığa tüşer.

Rubā‘î

Porsîd zemen yekî ki îñ reh çûn est

Ger rāst rûy-ı mübārek ve meymûn est

Verzān ki ne ber tarîķ-i şāyete-i rûy

Ancā ze hezār nîze bālā ğûn est²⁴⁷

²⁴⁶ “Saadetli, izzetli, muzaffer parlak “itibar” üzerine, Fetih, nusret sağ üzerine ve baht, devlet sol üzerine”

²⁴⁷ “Biri benden sordu bu yol nasıldır, O yer bin mızraktan daha kanlıdır, Eğer doğru üzerindeyse mübarek ve uğurludur, Ağözlülük övgüye değer bir yol değildir”

El-Kışsa

Bu hikâyetning taḥrîrî ve bu rivâyetning takrîrîdin maḳşûd Şiddîk Muḥammed Sultânning kışsası turur egerçe mebdî hâl ve evâyl-i umûrda ‘arz-ı bendelik ve izhâr-ı ihlâş ve ihtisâs ve devlethâhlık körgözüb hizmetkârlıknıñ çehresige çâkerlik ve ferman-ı berdârlıknıñ golgûnesi bile arâyiş-i bergen érdi. Emmâ Hân-ı Ürgencîning vâkı‘ası ayîne-i imtiḥân-ı meşellik ârâğa kildi. Şiddîk Sultânning şûret-i muḥâlefetî çehre körgözüdî bu muḳaddimege nebâ-i Ḥazret-i kamer-i rikâb ol berkeşte-i baḥtlarnıñ tenbîhî qaşdı bile mânend-i qaṭarât-ı bārân-ı leşker-i ferāvân bile Belḡe ‘âzim aylandılar ve bu vâkı‘a Zılka‘de ayıning sékkizlencisi düşenbe küni muvâfiḳ bârs yılı mîñ toḳsân altıncı (1096) senede érdi.

Mesnevî

Be furuḡde-i vaḳtî şe kâmgâr

Firâz-ı semend-i zafer şod süvâr

Revân şed sûy-ı Belḡ bâ leşkereş

Mülk goşte yâr û felek yâ vereş

Meh-i râyeteş ber felek kâmyâb

Ze deh pençe-i afitâb

‘Aleḥhâyeş ez rûy-ı cûlângirî

Be her sû harâmân çû ḥîl porî

(445b)

Senâneş ber efrâḡt ber asmân

Be amed şodî fitne şod nezdebân

Dehl na‘re kerd ve ḥurûşîd kôs

Raḡ çerḡ ez bîm şod abnûs

Be îñ ḥaşmet an ḥüsrev û kâmgâr

Revân geşt bâ leşker-i nâmdâr²⁴⁸

²⁴⁸ “Saadetli şah mutlu ve sevinçli, Çevik atla zafere ulaştı, Ordusuyla Belh’e doğru yöneldi, Melik geçti yari ve yaveri felekle, Ay bayrağı feleğin üzerinde muzaffer, Güneşin pencesinde on penceden, Alemler üzerinde gezindi, Her taraftan birçok süvari, Mızraklarını gökyüzüne attılar, Merdiven olup geldi fitneler, Davul kükredi güneş kôs oldu, Felekteki yarıktan korktu abanos, O hüsrev ve saadetlinin haşmetiyle, Asker nam için yola koyuldu.”

Ékki üç künden song Һıttı-ı Nesef mevkib-i hümayûn-ı bâ izz-i şerefning nüzûlûdın reşk-i bistân ve gayret-i efzâ-î cinân aylandı Һazret-i â'la-ı ékki üç kün tevaqquf körgözüb ol mevzi'din köçüb Qara tebedîgen câyğa nüzûl buyurdılar olcâyдын köç ber köç kılib Amûyanıng kenârıda 'alem-i afitâb-ı tâbnı menzil-i mâh ve zirve-i afitâb muqâbeleside bülend kutardı. Vaqtî kim mevkib-i hümayûn Ceyhunıng kenârıda serâperde-i şahînî uc-i mâh ve burc-ı mâhığa çıkdılar evvel Һazret-i kamer-i rikâbdın qal'a uruy abnı almâk üçün 'asker-i hümayûnnıng dilâverleridin Mîr Eşref Bahâdır kim Һazretning asatâne-i felek-i esâsığa kemâl ihlâş bar érdi fâtiha iltimâs kılib bu beyitni oqur érdi.

Nazm

Serî ki ez tû bepîçide berîde bād çû zülf

Dilî ki ez tû begerded siyâh bād çû hâl²⁴⁹

Ve şenâ resmîge tîl ahdî ve bu şadânı felek âhızarnıng tākığa yétkürdi.

Beyit

Kesî kî gerden ez emret keşîd men dānem

Ber asatâne tû gerdenkeşān keşān arem²⁵⁰

Deryāning lebîge kilib dünyāning libās-ı 'āriyetîdin çıkıp ékkinige hırqa nāmûs çıkıp atıning yāl ve quyrukıdın muhkem tutub deryādın mevc-i yānglıg 'ubûr körgözdi andın song gayret etekîni kemerîge bend kılib qahr ve sitûz bile qal'ağa müteveccih boldı ve qadem ihtimāmnı hākrižning üstige koyub dervāzeni düşmannıng köngülü yānglıg şekeste kılib ol muhkem hişārnı feth kıldı ve Yusuf Bahâdır kim Şıddıq Sultān cānibidin ol qal'ağa hākim aylāngan érdi tutub hazret-i â'lanıng hizmetîge yiberdi. 'Ala es-şabāh kim afitâb-ı 'ālem-i tâb-ı deryā-ı abnıng derecesidin 'ilm-i zerefşānnıng başını bu sipihr-i mînāfāmnnıng ucige çıkdı Һazret-i sikender-i fer heme leşker bile kîmeleride kim tokkuz felekning vüs'atı her birining 'azametî cenbîde begāyet küçük körnür érdi ve yétti sipihrning evrākı her sefñenening şafhası muqâbeleside ruk'a muhteşer érdi menzil kıldılar.

Nazm

Çû meh der burc-ı abı kerde menzil

²⁴⁹ "Başındaki zülûf gibi rüzgar kesip sarıyor, Ben gibi gönlü şiddetli rüzgar tutuyor."

²⁵⁰ "Biliyorum bir kimse emrinle boğazından çekiliyor, Senin eşiğin üzerine boğazından sürüklenerek geliyor"

*Revân kerdend keştî râ be sâhil*²⁵¹

Bişkel ab-ı şitâbân ve mevc küzâr yâ mânend bād sebk-i **(446a)** tek ve tîz-i refât Ceyhûndın
‘ubur kıldılar devlet ve iqbâlğa qarîn-i haşmet ve celâl bile hemnîşîn ol qal‘a aheninde qarâr
tutdılar ve ol qal‘anın bülendlîkî mertebede turur kim rif‘atnîng başını eyvân-ı keyvân-ı
cânibîge çıkgen ve küngüresinîng şafları sipihrnîng tākığa pençe sālğan

Kıt‘a

Ze rif‘at be gerdûn ser efrâhte

Be hûrşîd û meh saye-i endâhte

Gozeşte ser ber çeş ez uc mehr

*Ze nazzâreş hîre-i çeşm sipih*²⁵²

Hemûl kün Muhammed Cân Hâcî mesâmi‘ câh-ı celâlğa yétkürdi kim bu keçe Hazret-i
kamer-i rikâb-ı sorâdikât-ı devletni hân-ı abâdda berpâ kılsunlar Hazret-i iqbâl-i aşâr-ı ‘inân-
ı yekrânı hân-ı abâd tarafiga tab bérîb sipâh-ı ra‘d-ı hurûş ve şâ‘ıka-ı kirdâr bile hemrâh-ı
‘âzim boldılar emmâ ol karañgu kecede eber-i tîre-i ‘âlem-i ‘ulvîning fezâsında karañlık
serâperde çekgen érdi ve golehây-ı duhanınîng ra‘dı felekning kubbesidin ateşî bāzlık
körgözür érdi ve afitâb-ı nûrbahşınîng haşmesini perde-i nilgûn bile pûşîde kıılır érdi ve
niqâb-ı köhlîni gerdûnenîng rûşen-i rahleriğe bend kıılır érdi ve kerem nîsânınîng şehâbı
sipihrnîng yüzidin bārânning sirişkîni revâne kılgan érdi ve hâkân-ı manşur ol tîre ve târik
kecede sür‘at-ı tamâm bile berķ-ı bād-ı meşellik ol deryâdın ötüb hân-ı abâdğa müteveccih
boldılar rûz dîger hân-ı nuşret-i eşer-i ‘asâkir-i zafer-i şemer bile hemrâh Belhning qal‘asığa
yüz koyub hayme ve hargâh-ı serâperde ve bârgâhnı bevlîhânenîng etrâfiga tâ zirve mehr-i
mâh-ı berpâ kıldılar Hazret-i mânend-i bâz-ı tûzpervâz-ı devlet ve iqbâl bile serfirâz-ı tezerv-
i hoş-ı hîrâm-ı eblaķ-ı sipihr ve morg-ı zerîn cenâh-ı mehrning rikâbıdın pây-ı mübarekni
hâlî kıılıb ve behle ‘izzetni kavlıge alıb şecâ‘atnîng serinçesini küşâde kıldı ve her lahza-ı
şunkâr-ı gerdûne-i şikâr-ı celâdetge muhâliflernîng cigerîdin tu‘me bérîb mülkgîrlık teblî
şadâsını hişâr-ı Belhning bîhemûşleri sem‘îge yétkürür érdi.

17) Şıddık Muhammed Sulţan peder-i büzürgvârı Seyyid Subhân Kulu Bahâdır Hângâ ‘isyân-ı zâhir kılganının zikrî

²⁵¹ “Ayn mavi burcunu menzil ettiği gibi, Gemileri sahile akıttılar.”

²⁵² “Sevinçten başı göklere yükseldi, Güneş ve ay gölgesini attı, Geçti başı sıçrayarak güneşin üstünden, Bakışından cesur gözleri gökyüzünde”

Qalem-i huceste-i raqam bu tarîka merkûm ve ma'lûm kılur kim vaqtî kim Hâzret-i 'ala es-sabâh kuşhanege tüşdiler Şiddîk Muhammed Sultânğa şadmânlığnıñ şubhî şâm-ı endûhğa mübeddel aylandı ve anıñ ümerâları evvel poşt-ı 'itimâd ve pindârı ol hışârıñ (446b) muhkemlikige kılğan érdiler. Kûtâh-ı endişelikdin dervâzelerni bend kılıb dest-i mudâfa'atnı muqâtilege küşâde kılğan érdiler ve Hâzret-i Hân-ı zafer-i nişân-ı evvel-i cenâb-ı rif'at-ı ayâb-ı devlet-i intisâb-ı cevher-i şemşîr-i abdâr Mîrzâ Muhammed Emîn kitâbdârı kim kuvvet-i zihn-i derrâk ve hiddet-i fehm ve idrâk bile kûy-ı sebkatnı akrânlarındın éltigen érdi. Taleb kılıb envâi' iltifât-ı pâdişâhâne ve 'avâtîf-ı hüsrevânenni anıñ çıqda mebzûl tutub dest-i hatt yazıb anıñ qavlîge bérdi. Mazmûnı ol érdi kim "Şiddîk Muhammed gerek dur kim dest-i ummîdni biznıñ devlet câvîdîmîz fitrâkığa urub hîç endişeni hâtırğa yol bermeyîn bî dağdağa-ı qal'anı tâşlâb asatâne-i 'aliyyemîzge kilse tâ melhûz-ı nazar-ı terbiyetîmîz ve mahzuz-ı eşer-i 'âtuftîmîz aylangaynı üçünkim özi bilurkim andın başka ferzendîm yoxturur." bâkî sözlerni kitâbdâr aytur bâver kılsun ve İslâm vaqtî kim cenâb-ı fezâil-i me'ab-ı Hâzret-i mâlikü'l-rikkâbnıñ fermânı bile me'mûr bolğan sözlerni peygâm tarîkasıda yétkürdiler ve hân-ı sa'îdnıñ va'de ve va'idî bile ummîdvâr kıldılar emmâ sultânğa gâyet-i ters ve nihâyet-i havfdın yitüşkarı çıkmâkğa kuvvetî yox érdi. Ehl-i qal'a biz-zarure-i ıztırâr-ı yüzidin Şiddîk Sultânı angâ karar bértiler kim muhâlefetge köngül koyub Belh Qal'asınıñ metânet ve muhkemlikige arka bérîb müdâfa'âga amâde bolub nizâ'nıñ başını bülend kıldılar. Bâ-vücûd kim anıñ erkân ve ümerâları bilur érdiler kim leşker-i manşûrnıñ berâberide muqâbele ve muqâtilege tâbları yoxtur serâsime teşhîr hışârıñ man'î ve def'î üçün rezm ve peykernıñ alet ve edevâtını müheyya kıldılar burc ve küngürelernıñ başlarığa meş'aleler ve fânûslar yâkdılar ve girdârıñ avâzı hâzır baş vâkıf başnıñ şadâsını bu günbed-i gerdûnga yétkürdiler vaqtî kim hân-ı sikender-i temkînnıñ Belh Qal'asığa kirmekî teveccühî yakıñge encâm tâpdı Sultân-ı şâhibkırânıñ suttuvvetî havfdın tövbe ve istiğfârğa kilib tazarru' ve zârını öziniñ necâtîge vesîle ve hülâsığa dest-i avîz kıldı ve cenâb-ı şerî'at-ı ayâb-ı hakîkat-ı iktisâb Kâzî Mirza 'İsmetullahnı hân-ı 'âlicâh-ı felek-i bârgâhnıñ bendelikige revâne kıldı tâ Hâzretin tevellâ kılsa kim cenâb-ı Hâzret-i (447a) Şâh-ı vilâyet-i penâhnıñ ziyâretîge barsalar andın kaytıb Adîne mescidge barsalar bende qavlîmdin kilgen hizmetîmni taqdîmge yétkürür érdim." Kâzî 'İsmetullah kilib bu sözni Hâzretin hizmetide 'arzğa yétkürdî mu'riz qabûlğa yitüşmedî hemûl sâ'at Kılıc Biy Türkmenni kim Bâkî Dîvânbegîniñ birâderî érdi. Dest-i hatt bile hemrâh-ı revâne kıldılar Kılıc Biy kilib Şiddîk Sultânğa korniş kıldı ve Hâzret-i hilâfet-i mekânıñ du'âsını yétkürüb 'inâyât-ı Hâzret-i kamer-i rikâb bile ümîdvâr

aylānturdu emmā sultān yitüşkar çıkmākdın abā kılur érdi ve bu emrde tevaqquf buyurur érdi ve Kılıc Biy Türkmen Şıddık Muhammed Sultānga bu mesnevîni inşā kıldı.

Mesnevî

Ez in fikr û sevād-ı fesādgozer

Tû bâşî derûn û bîrûn peder

Ğazabger koned bā tû şāh-ı cihān

Tû in Belh rā tûde-i hākdān

Ber av be ‘izzet-i rikābeş bebûs

Beşādî nevāzend kornāi ve kûs²⁵³

El-Şıssa

Yine Şıddık Sultān Hazret-i vilāyet-i meāb hidāyet-i intisāb sultan-ı serāperde-i ‘ala ve mahrem-i bārgāh-ı kibriye

Mısrā‘

Muhterem bār ki kibriyā

Şeste ze dil û semt kibr û riyā²⁵⁴

Nizāmü’l-mille ve’d-dîn Mîrzā Muhammed Emînni ‘arıza bile hemrāh-ı şefā‘at ve risālet-i tarîkasıda Hazretning aldığa revāne kıldı kim ‘ināyetning ab-ı bile fitnening ateşige teskîn bergeyler ve her nemerse kim sultānning şalāh-ı hālî bolsa zuhûrga yétkürgeyler ol mütekdāy ehl-i ‘irfān-ı sultānning bu istid‘ası üçün Hazret-i sikender-i fermānning dergāhıga revāne boldılar ve mülākātga müşerref boldılar andın song ol ‘ālicāh-ı me‘ālî destgāh-ı zebān-ı feşāhatnı beyānga küşāde kılıb ‘arz kıldılar kim Şıddık Muhammed Sultān inşāfğa kilib aytur kim “Men Hazret-i Hān-ı cemcāh ve beraverde-i bargāh-ı felek-i iştibāh-ı bendesi ve perverdesi turur men eger çend kim birinçe kün vesvese-i şeytānı ve dağdağa nefsanî bile kadem-i irādetni bendelikning haddi ‘acz ve ser-i efkendelikning dāyiresidin yitüşkarı koydım emmā bu zaman ‘aql-ı rahnumāyning irşadı ve hıred-ı ‘uqde-i güşāyning imdādı bile tarîk-i müstekîmni kim gāyet-i bîbaşiretlîkdin andın devr bolğan érdim ve serrişte-i mütāba‘at kavlîmdin kêtken érdi. Kabza-ı ihtiyāрімga kiltürdim ve birinçe kün kim dervāze

²⁵³ “Bu düşünceden çürük kazanç, Sen içerde ve dışarda atasın, Hiddetlendi senle şah cihan, Sen bu Belh’i tozdan temizle, İzzetli rikabı öpmeye git, Mutlulukla çalar kös ve korna sesleri”

²⁵⁴ “Muhterem büyüklerin bargahı, Gönüllerden temizledi sessizliğin kibrini”

(447b) lerni H  zretning   y  zige   ıkdım   avf ve hir  sdın   rdi. Bu g  nah ‘a  mdin p   m  n turur men ve H  zretning   mer  amet me  m  l  din   midv  r dur mene kim bu bendening   g  n  hını i  m  zning   d  men   bile p    de k  lsalar ve em  nn  ng   att  nı bu bendening     at   ve cer  meleri  e   ıksalar” ve H  zret-i ‘  lic  h-ı h  l  fet-i dest  g  h-ı bu ma‘n  ni kerhen   ab  l k  ldılar ve M  rz   M   ammed Em  nge ru    at b  r  b   ıdd  k Sult  nnı    hrdin   ı  m  kl  k  da m  bal  ga buyurdılar. M  rz   M   ammed Em  n ol nemerse kim H  n-ı sikender-i ni   nn  ng   uzur  da y  z k  rg  zkene   rdi.    ret-i v  q  ‘anı Sult  n  ga takr  r k  ldı Sult  n     nd  n iltim  s k  ldı kim bu ke  e H  zret-i     n isti  h  re k  lsalar irteng   cum‘a k  ni m  h-ı Mu  harremning   y  girmi t  rtlencisi ming   tok  s  n y  ttilenci (1097) senede   al‘adın   ı  s  k     n-ı ‘in  yet k  lıb aydılar kim bu ke  e ‘    zlern  ng   rv  h  ga isti  h  re k  ldım ol net  ce-i maz  har-ı env  r-ı sub  h  n   ve lat  fe-i mehbi  t-ı     r-ı ra  hm  n   H  zret-i     n M  rz   H    im Naz  r  ga kilib bir c  mnı   ar  b  d  n toldurub sizning   kav  l  ngiz  e ker  met k  ldılar bu   n  ga del  let k  lur kim siz   al‘adın   ı  ıb H  zret  e korni   k  lıb m  nend-       r  ker   bir bir  ngiz  e am    te bolur siz ve H  zret bile    hrge d    il bolur siz sult  n bu s  zlerni bi‘l re‘  s  ‘l-‘ayn   ab  l k  lıb H  zretning   m  l  zemet  e ‘  zim aylandı.

Mesnevi

    kerd   n na    at be sult  n e  er

Ber amed ber p    v  n ra peder

B    t  d ender   admeh  -ı     h

  e ez mehr b  s  d reh  s  r-ı m  h

         -ı     h ez g  n  he   goze  t

Ze lu  f-ı ez ser-i m  lk ve c      goze  t

Heme     d goze  tend   ord    kel  n

Kes     am nem     ord coz noks  n²⁵⁵

  al‘a eger   end  kim zar  ret  din mu    le  fetning   tar    n  i   lker   tutdılar b    ermlikning   h  k  n   b  devletlikning   b     a s    dılar ‘    bet heme oldılar ar    r bir mel  l  n  ng devlet ve i  b  li afit  b  n  ng kemal   y  n  gl  g seri‘  ‘z-zev  l turur ve c  h-ı cel  l-ı sipi  r  n  ng me  r  i     b  n  ng hey‘    de seri‘  ‘l-intik  l me     r cum‘a k  nide   mer  -ı Bel   bile hemr      ı  ıb H  zret  e

²⁵⁵ “Bu nasihatleri sultana i  aret etti  inde, Geldi   nder bababayı kar  ılamaya, D    t     ahın adımlarının merkezine,   ah ay y  zl   sevgiliden   pt  ,   ahın hatalarını   rten bilgiden ge  ti,     katinden m  lk ve makamdan ge  ti, B  y  k ve k    klerin hepsi mutlu d  nd  ler, Kimsesizlerden ba  ka kimse gam yemedi”

dîhe seyidde korniş kılıb sultân yüzini Hâzret-i kamer-i rikâbning peşt-i pây-ı mübârekîge sürtdî ve cem‘ dîger şâhib-i efserning eţrafıdın aylandılar mânend devlet kildi. **(448a)** Mehter Hâce Kulu kim begî Cân Dimâk bile iştiâr tâpğan érdi.

Mışra‘

*Şeyd rā çûn ecel ayed suy-ı şeyād reved*²⁵⁶

Ve Hâzret-i kamer-i rikâb- belâ-ı tevaqquf esb-i taleb kılıb pây-ı mübârekni rikâbğa yétkürüb şehrğa ‘âzim aylandı.

18) Hâzret-i cemcâh-ı melâyik-i sipâhning Belh şehrîge dâhil bolğanının zikrî

Nazm

Peder şod süvâr peser der ‘inân

Bereftend tâ şehr dû mihribanî

Der amed derûn hân şâhib-i temîz

*Çû sâye ze pey reft şehzâde nîz*²⁵⁷

Vaktî kim ol Hâzretning vuşûlı beşâretî memleketning devlethâhları mesâm‘îge yitüşdi maqşûdnıñ gönçesidin ħorremlıknıñ golî açıldı ve şâdmânlıknıñ r(â)yhası murâdnıñ çemenidin ehl-i dilning meşâmîge yitüşdi ‘ayân-ı vilâyet ve büzürgâne-i memleket-i kâffe-i re‘âyâ ve ‘âmme-i berâyâ Hâzret-i ħûrşîd-i manzarnıñ tal‘at-ı ħümâyûnı müşâhedesiğe istikbâl körgözdiler andağ kim ħûrşîdnıñ pertevîdin ehl-i ‘âlemnıñ közlerige rûşenlik yitüşür érdi. Hân-ı bâ iktidârning mevkibî ġubârı qal‘a ehlîning dîde iftiġârığa tûtıyâ aylandı ve Hâzret-i a‘la hem her birining ħâlîge lâyıq nevazişî körgözüb zebâne-i sitayişî beyânı porsişge küşâde kıldı ħalife-i rûġ kim kâlbüdge ħıram körgözür anıñ gibi Hâzret-i Hân hem müstekar-ı devlet ve merkez-i câh ve ħaşmet-i Belhge dâhil boldılar namaz cum‘anı mescid colovġânede okub tedbîrning berkesî bile kim melekning pâyidârlıķı anıñ yârî mendlîķi bolmayın şûret bağlâmâs ergge qadem qoyub devlet ve iķbâl bile serîr-i saltanatda qarâr tutdılar hemûl sâ‘at sultân Hâzret-i Hân bülend-i aşıyânning ħizmetîdin çıkıp tayladı kim at teyyâr kılsalar Tengrî Bêrdi Pervâneçî ve Yeblâķ Qoşbegî saklâ vede oltuğan érdiler. Benâğâh-ı sultân yitüşüb at taleb kıldı. Ékkileri hem câyların turub sultânning yolın tutdılar ve mâni‘ boldılar ve anıñ kemerîge kol urub bélîdin ħancerîni aldılar bu cihetdin sultân ahû-

²⁵⁶ “Avin eceli geldiği zaman avcının yanına gider.”

²⁵⁷ “Baba atlı oğul dizginlerinde, İki sevgilinin şehrine kadar gittiler, Pak han sahibi içerden geldi, Şehzade de gölgesinin peşinden gitti.”

î remîde-i meşellîk-i pelenglarning çengelîdin öziğe necât bérîb Hâzret-i Hânning yânığa kirdî ve şûret vâkı'anı taqrîr kıldı ol vaqtda qahr-ı şâhibkırânının şihnesi nazargâ kilib sulţânning siyâsetiğe tahrîk kıılır érdi. Ordu-ı 'âlîdin çıkıp ümerâğa meşveret kııldılar Şekûr Divânbegî ve Tengrî **(448b)** Bêrdî Pervâneçî ve Yeblâk Koşbegî aning katlığe işâret kıılıb aydılar lâyıq andağ körnür kim raqam katlını aning safha-ı hayâtığa çākılsa ve qalem-i neshni aning zindegānlıqı dîbāçesiğe koyulsa bināberîn hükm-i vālā-ı nişān-ı sulţânning siyâsetide nāfiz aylandı ve bir cemā'a bendeler kim sulţânning 'inādı ve fitne ve fesādğa bā'is érdiler. Qavlgâ kergözüb pây bend-ü belā ve miḥnet aylānturub tārācğa destderāz kııldılar mezkûr şenbe keçesi sulţânning şunqār kerdeniğe ordılar düşenbe küni mäh-ı Şaferning beşlencisi hükm-i cihān-ı muṭā'-ı nāfiz aylandı kim ol bergeşte baḥtlardın her birini siyâsetgāhığa éltib bir nevi' bile siyâset kılsunlar devlet kildi ve Hâce Kulunı bend-ü bend-i cedā kılsunlar ve Hâce Elmāsı ve Hâce Hudāyı baḥşını niye ékki kişini çehār-ı sūde-i ḥalqıdın assunlar Allahdād Niyāz Mîr Şebni kûlāk ve burnını kesib şehring eṭrāfını aylānturub andın song tîğ-i intikām bile alarning başını 'arşa-ı 'ālemdin çıkārsunlar.

Nāzm

Bedānediş hem ber ser şer şeved

*Çû kejdem ki ḥāne-i kemter şeved*²⁵⁸

Ve ḥalāyıqdın ba'zı nādānlar kim işlerni tecrübe kılgān érmesi érdiler ve aḥvālning Bāṭınîdin agāḥ érmesi érdiler. Bîḥasb-ı zāhir-i ḥāl köngüllerige kiltürürler kim bā-vücûdıkim sulţān heme vaqt-i kemer-i ḥizmetni bēlîge bağlāğan ve başını ribqa-ı itā'atğa koyğan bendelikning şerāyiṭini becā kiltürür érdi. Ol Hâzretning merḥamet-i bîgāyesi ve 'āṭufet-i belā-ı nihāyesi şehzādening katlığe rızālıq bérdi. Emmā 'āqıl ve ḥuşmendler ve nükte-i pesend-i büzürglarning nezdide muqarrer ve mu'ayyen turur tā bir kişidin cerāyim-i kuvvîye ve mātem-i 'azîm-i vücûdğa kilmes aning başı ḥiṭābdın lâyıq-ı 'itāb aylānmās ve ḥāl bu kim ékki sebeb-i kavî aning vilāyetiğe mevkib-i ḥümāyünniing 'azîmet kılmākığa bā'is bolğan érdi. Birisi Zāhirî yine birisi Bāṭınî emmā sebeb Zāhirî ol érdi kim ḥākān-ı behrām-ı şavlet kim mazhar cemal ve celāl-i saltanat tururlar hemişe aning re'āya-ı ḥālî ve merātib-i aḥvālîğe nāzır érdiler. Aning çaķıda gāyet-i 'ināyet ve nihāyet-i kerāmetni mebzûl tutār érdiler. Aning berāberide şûret-i muḥālefetdin başқа **(449a)** nemerse-i çehre körgözmesi érdi ve her çend-i birden ve 'āqıl kişiler zanning niqābını yaķınniing çehresidin alıb rehnümālıq kıılır érdikim dest-i ümiyyedni ḥān-ı sikender-i ayınniing devlet-i cāvîdî fitrākığa müstahkem kılmāk gerek

²⁵⁸ "Kötü düşünürsen başına kötülük gelir, Öyle yaptığım için haneyle daha da azalır"

dur ve talebning sefinesini Hazret-i a'laning mu'aveneti bile helaketning deryasidin sahil-i necatga cikarmak gerek dur.

Kıt'a

Dest-i medar ez kemer-i makbulan

Ser mekes ez sohbet-i shahib dilan

Har ki hem sohbeti gol koned

*Galiye der damen sunbul koned*²⁵⁹

Emma sultan-ı kemal gurur ve pindardın kufl-ı tecebbur ve istikbarnı kongulning derhanesige urgan erdi ve bir 'akldın kim murşid-i gayb-ı nemā turur hic vech bile nasihat eşitmes erdi. Emma sebep Batını olkim daimā merdum dün ve bî'akl-ı ademler bile hem sohbet bolur erdi. Hazret-i Hân 'akl ve kiyaset yüzidin nazar-ı te'emmül ve feraset bile 'inād ve fitne ve fesād ve serkeşlikni aning ruhsarı şafahatdın müşahede kılar érdiler. Bu sebeblerge binā'en hân-ı malik-i rikāb-ı pây-ı 'azîmetni rikāb-ı hümâyûnga yétkürüb rûy-ı teveccühni Belh cânibîge kiltürüb heme müfsidlerni katlga yétkürdiler ve ba'zılâyga te'dib buyurub müddet kırk kün taht-ı saltanatda karar tutdılar düşünbe küni Rebî'ü'l-evvelning üçlencisi vaqtı kim Hazretning hatır-ı 'atır-ı ol vilâyetning heme mühimmât fâriğ aylandı hoşdil ve şadmâne-i kamyāb ve kāmran-ı baht ve devlet-i rikābda divān-ı iqbāl ve sa'adet-i colovda revāne-i dervāze-i dîhî şeyhdin çıkıp Buḥārā cânibîge yüz kiltürdi ve sorādikāt-ı celālî Şeyh Ḥasan Basrî dégen mevzi'de berpā kılib pây-ı mübarekni rikābdın hālî kılib taht-ı saltanatda karar tutdılar yine bir kün ol cāydın köçüb Adîne mescidge kilib andın hân-ı abādga andın leb-i abga kilib Hazret-i olcāyda ékki üç kün tevaḥuf kıldılar tā heme leşker-i Ceyhündin 'ubûr kıldılar andın song Hazret-i devlet ve iqbāl ve 'asākır-i zafer-i aşar bile hemrah Deryā-ı Amûyaning lebîdin mähçe-i afitāb-ı tābnı şehābga mühāzî ve menzil-i afitābga muḳārene kılib rûy-ı teveccühni Yürek tepe cânibîge ötkerdi ve ol menzilde nüzûl-ı iclāl körgözdî. **(449b)** Emma ol künde felek-i ateşî bāz ve sehāb-ı berķ-i endāz serî'ü's-seyrlerni meydan-ı felekning şahnıda kıtar kılar érdiler ve kûhpeyker-i mevclerni deryā-ı aḫzarning yüzidin kiltürür érdiler ve berķ-i ebr-i tîrening içindin neft-i endāzlarning şîşesi meşellik-i şem'ler yākār erdi ve şemşîr berķning dereşşendelikîdin sipiharning közi hîre bolur erdi. Ol qarāngu keçede leşker-i şitaning hücum-ı muḫālefet körgözüb sipāhning içige şebîhûn urub pencer kattıg sāvuḳ boldıkim

²⁵⁹ "Elinin yörüngesini talihlilerin kemerinden, Gönül sahiplerinin sohbetinden çekme, Gülle dostluk eden diken, Sümbülün eteğinde miks olur"

Mesnevî

*Ze sermānegûyim ki yeḥ best-i ab
Ki mî best-i yeḥ çeşme-i afitāb
Ze serd-î afitāb ez şubḥ-ı enver
Nehān gerdîd der kākım serāser
Zemîn ez berf por berg semen şod
Nehāl ser û şāḥ-ı neseterān şod
Sefîd ez berf saḥ-ı ‘ālem-i ḥāk
Çû vakt şebḥedem dāmen-î eflāk
Ze berf û ebr ‘ālem reft der tāb
Zemîn kākım felek pûrşîd sencāb
Nebāt rā cāme-i golgûn pāy-ı tā ser
Ze sermā refte der ateş serāser
Şerār-ı kez dem ateş hemî cust
Ze serdî hemçû eşk-i şem ‘i mî bust
Penāh averde ez sermā-ı eyyām
Be ateşgāh-ı gobrān ehl-i islām
Be faşlı in çenîn Şāḥ-ı Cihāngir
Berûn amed be ‘azm ez Belḥ çûn tîz
Fîrûzān ‘arîz çûn aftābeş
Hezārān-ı māḥ pāre der rikābeş
Ez an çā bek sevārān ḥāne-i zîn
Şode hecālet deh bet-i ḥāne-i çîn²⁶⁰*

²⁶⁰ “Güneşin çeşmesini buz kapattığı için, Soğuktan buz kaplayan suyu söylemeyelim, Güneşin soğukluğundan sabahın nurundan, Hazar denizi baştan başa örtündü, Yeryüzü çok yapraklı kardan yasemin çiçeği oldu, Fidanın baş ve dalı yabangülü oldu, Sabah ayazının vaktinde göklerin eteği, Alemin yüzeyinin toprağı kardan beyaz, Kar ve buluttan dünya dünya heyecana kapıldı, Kakım feleğinin toprağını sincap örttü, Gül renkli kumaşların bitkisi baştan ayağa kadar, Soğuktan gitti ateşte baştan başa, Ateşin soluğundan tüm alevler kıvrandı, Soğuktan akan mum gibi kapandı, Zamanın soğuşundan sığınmaya geldi, Zerdüşt’ün ateşgâhına Ehl-

Hemûl keçe Yürek tepede havānning birûdetî ve sermānning şiddetî haddîge yitüşdi kim nevcüvāne-i yigitler cānıdın kõngül özken érdiler ve jalening hadeng-i hārāgzār-ı peykān-ı abdār bile deşt-i peymā-ı pahlivānlarning dil-i cevāhirîni l'al-ı Badaşşāne-i dik yitüşgāne érdi.

Kıt'a

Şubh ki leşkerkeş bîzā 'alem

Zed be ser kal'a-ı nîlî kadem

Şest be hûn çehre-i süvār sipihr

Kerd berûn huncer-i zerrîn mehr²⁶¹

Hāzret-i ribāt-ı yürekdin pāy-ı mübārekni ebrûş-ı tîz-i reftārning rikābıga yétkürüb kozkodek cānibîge yüz kiltürüb olcāydın ötüb Qara tepe mevz'îge nüzûl-ı iclāl buyurdılar ve ol menzildin Nesefge dāhil boldılar ol vaktıda Hādım Biy Ātālîk Nesefning hākimî érdi. Hîzmetkārîlık tarîkîni ilgerî tutub çeşn-i mülûkâne-i taqdîmge yétkürdi ékki üç kün anda tevakkuf körgözüb 'izzet ve celālga (450a) mukārane-i Buḥārāning sākinleri bāşıga sāye-i iclāl sâldılar ve nüzûl-ı ferḥunde ve şavldın ol hıttāning ehlîni müfteḥir ve serfirāz aylānturdılar.

Kıt'a

Çûn der amed afitāb-ı mülk ber burc-ı şeref

Şod sūy-ı eyvān-ı keyvān şāh-ı encām der zemān

Ez vuşûl û be uc-ı rif'at û burc-ı kemāl

Geşt şubh-ı hermî ez maşrîk-ı devlet 'ayān

Ze ab-ı tîg-i û ki bağ dîn û devlet tāze est

Bostān-ı mülk ḥarm şod be ez hār-ı amān²⁶²

Vaktî kim şehryār-ı zafer-i aşār-ı kāmran ve kāmkar-ı taht-ı salṭanatda olturdi.

i İslam, Böyle bir mevsimi cihan şahı kuşattı, Belh'ten hareket etti çıktı ok gibi, Güneşi gibi alev ordusu, Binlerce ay parçası rikabındadır, Süvarilerin o çevikliğinden eyer hanesi, Utandı on Çin puthanesi"

²⁶¹ "Beyaz âleme ordu gönderildiği sabah, Mavi kalenin başına geldi kıdem, Gökyüzü süvarisini kan yüzünü yıkadı, Yaptı derin hançer ayı altın"

²⁶² "Saltanat güneşi şerefburcuna geldiğinde, Zühal eyvanının tarafı şahın yıldızlarının zamanında oldu, Onun kavuşmasından yücelik zirvesi ve maharet burcu, Sabah bahtıyarlığının doğusundan ikbali aşikâr oldu, Din ve devlet bahçesi onun keskin suyundan taze olur, Saltanat bahçesi iman izharına bahtıyar olur"

Kıt'a

Serān-ı Buḥārā haber yāftend

Sûy-ı şāh cem kader beştāftend

Be şükrāne-i cān rā keşîdend pîş

Ki dîdend rûy-ı hüdāvend hevîş²⁶³

Çünkü hân-ı firûz-ı baht-ı devlet ve sa'âdet bile tahtnıñ ucige tekye buyurdılar hâtır-ı 'âtrını mu'ânidlerniñ hubsî gubârıdın 'ināyet-i ilahîniñ zülâlî ve i'ānet-i nāmütenāhîniñ çeşmesi bile pāk kıldılar. Vaktî kim cemşîd-i hûrşîd-i 'inān-ı 'azîmetni sa'd-ı ekber-i hānesidin berc-i hamlğa şeref-i taḥvîl buyurdı ve sipāh-ı giyāhnıñ talî'a-ı envār-ı zāhir bolub sermāniñ şiddetî i'tidāl-i havāğa tebdîl tâpdı.

Kıt'a

Hüsrev mehr çû benemûd roḡ ez burc-ı hemal

'āmal-ı nāmiye rā dād diger bār-ı 'amal

Hîl bā şoddet dey rû be hezîmet kerdend

Leşker lāle çû ber kûh keşîdend yesal²⁶⁴

Ve havā-ı rûh-ı efzāniñ aşārıdın dırahtlar beḳāniñ ḳābāsı ve ḡayātñiñ hîl'atını kiydiler ve şah ve berg-i afitābñiñ feyzî ve seḡābñiñ reşḡātıdın sersebz ve şādāb aylāngan érdiler.

Kıt'a

Ze i'tidāl havā ḡükm-i cānver gîrd

Eger be navek ḳalem şûret-i konend nigār

Meger ki nāmiye-i kuvvet ze rûh-ı mānî yāft

Ki rāst dāire-i gol keşîd bî porgār²⁶⁵

Ve bahārñiñ feyyāzıdın kim ârz ve eşcārga ṭarāvet-i baḡş turur bāğ ve bostānlarnıñ 'arşasını şafaḡāt-ı sipihr-i ḡezrā ve ṭabāḳāt-ı firdevsî ā'la-ı meşellîk-i sebze ve semen ve

²⁶³ "Buhara önderleri haber aldılar, Şah-ı Cem'in fermanına taraf koşarlardı, Canın minnettarlığını öne çeklerinde, Kendi sahiplerinin yüzünü gördüler"

²⁶⁴ "Hüsrev ayı nakil burcundan yüzünü gösterdiğinde, Meşhur âmilini verdi bir daha amele, Lale askeri dağın ordusuna ordu dalgasını çektiğinde, Ordu mülkün şiddetiyle hezimete uğrattılar"

²⁶⁵ "Havanın durgunluğundan yaratıklar emrettiler, Şayet kalem ucunu yüzüne koyup çizerlerse, Madem ki meşhur kuvvet Mani'nin ruhundan aldı, Doğruluk dairesi pergelsiz gül çizdi"

elvân-ı şükûfe-i nesrînnîng ferîşî bile müzeyyen ve mülevvin aylânturdu gol-i bezm arânîng dilrubâ-ı çehresi reyhân ve sünbülîng ‘ıtr-ı sây-ı nâfe-i küşâ-i zülf-î nûrîng leme‘atı ve ‘iyşî ve surûrîng nefeñâtını çeşm-i ‘âlem-i bin ve meşâm-ı cân-ı hâzînge yétkürdî.

Nazm

Resîd müjde-i ‘iyş û vezîd bād-ı bahār

(450b)

Demîd sebze û hendîd gonça-ı der golizār

Besîť hāk besāť-ı ze sebze-i peydā kerd

Be enbesāť harîfân û besāť bâdegēsār

Şikeft gonça der îñ bağ û nergis mahmûr

Keşîd sağar zer ez beğl be def‘-i hemār

Girîft lāle be kef-i cām ve sakî gol şod

Ki mî hoş est be rûy-ı betân lāle ‘uzār²⁶⁶

Ol avānda saltanat-ı Bahāristānînnîng şükûfesi ve haşmet-i nigāristānînnîng nevrestesi ve dūdmān-ı şāhibkırānnîng hūlāşası Hāzret-i Hānga bağ ve bistānnîng arzu-ı temāşās-ı pirāmûn-ı hātırı aylāndı cem‘i mahremeler ve ümerālar bile hemrāh çehārbāğ-ı şehir arāğa bardılar der-i nefsü‘l-emr ol bāğ huceste-i çemenî dur dilāvîz-i ferhunde-i golşenî dur şevk-i engîz ve Hāzret-i kamer-i rikāb ol bostān bir sebze ve seyr-i abdā-ı sâ‘at-î sevāre-i seyr kılur érdiler.

Nazm

Berā-ı an ki herāmed sevāre der gozār

Takāver gol bādem rā keşîde bahār²⁶⁷

Ol künde çemenîng ‘arûsları ol hıredmend-i şāhib-i başîretîng nazırıda özlerige arā bérîb her biri bir rengde cilve körgözür érđi.

Meşnevî

²⁶⁶ “Ulaştı mutluluk müjdesi ve esti bahar rüzgârı, Açıldı çiçekler, güldü goncalar gül bahçesinde, Geniş toprak çiçeklerin bolluğundan ortaya çıktı, Sofra ve arkadaşların ferahına bade içer, Açtı gonca bu bahçede ve mahmur nergis, Şarapçının kucağından altından bardağı boşalttı, Tuttu lale kadehin avucunu ve saki gül oldu, Mayhoştur lalenin yüzüne yüz karanlığı olan”

²⁶⁷ “Gül bahçesinde işveyle uçması için, Badem gülünün savaşıncısını bahar çekti”

Ze zîr-i sebze-i ter lāle reste
Hezārān sebze-i golgûn nişeste
Be şekl-i nev ‘arûsān nergis ter
Nemûde çeşm-i mest ez taraf-ı çadır
Derahtān çûn kad hûbān serāser
Girifte yekdigir rā tenġ der ber
Benefşe geşte ba sünbül hem aġûş
Be ‘aşk-ı zülfi hûbān hālka der gûş
Be rûy-ı berg nesrîn sünbül ter
Çû zülfi üftāde ber rehşār-ı dilber
Şekāyık her taraf der ser mah-ı sâyı
Ki yābed çeşm-i nergis rûşnāyî
Ġanûde çeşm bādem ez ser nāz
Nekerde çeşm rā ez hûb hoş bāz
Gol û nesrîn zerdeş rûh-ı perver
Be hem amîlhte çûn şîr û şîkar
Ze ‘aks sorh bîdeş çeşme-i golgûn
Çû çeşm-i ‘aşk bāzān ez reg hûn
Çenāreş pençe-i der mûy-ı şenûbur
Çû dest-i ‘aşıkān der zülfi dilber²⁶⁸

Ol kün Hâzret-i kemāl-ı ‘azimet ve haşmet bile ol bostāndın kim reşk-i cennet érdi. Süvār bolub devlet ve ikbāl bile taht-ı evrenġ-i pâdişāhıda karar tâpdı.

²⁶⁸ “İslak yeşilliġin altından lale yeşerince, Binlerce kırmızı gül bitkisi oturdu, Yeni gelinlerin şekli nergis ıslıklaġında, Gösterdi sarhoş gözlerini çadır tarafından, Ağaçlar baştan başa güzellerin boyunda olduġunda, Tuttu birbirini dar geçit kapısında, Menekçe dolaştı sümbülle kucak kucaġa, Güzellerin zülfünün aşkı kulaġında küpe, Dilberin yüzünün üzerinden zülfü düştüġünde, Fulya yapraġının yüzü sümbülle ıslanır, Nergisin parlak gözünü gören, Şakayıkın her tarafı sürme sürer, Uyur badem gözü naz başından, Gözünü güzellik uykusundan açmadı, Gül ve Fulyanın sarartısının can ruhu, Birbirine öğretti fazilet ve övgüyü, Söġüdün kırmızılıġının aksinden gül kırmızısı pınarı, Aşk oyunları gibi kan damarından, Aşıkların eli dilberin zülfünde olduġunda, Çınarının pençesi çam fıstıġının saçında”

19) Siyāset-i melik ve adāb-ı mülûknıñ ber-i sebîl-i temşîl zıkrı

Ol mazhar-ı fażl ve kemāl Ahund Molla Celāl Ahlākda kiltürübdürler kim mertebe-i saltanat-ı haq-ı celle ve ‘alanıñ ni‘am-ı ‘uzmālarıdın turur kim hizāne-i eltaf-ı nāmütenāhîdin efrād-ı emcād-ı (451a) ‘ibādñıñ ba‘zılarığa müyesser bolğan ve bu mertebege yétkürgen kim Hazret-i mālîkü’l-mülk öziniñ havāşş-ı ‘ibādıdın birisini mesned-i hilāfet-i hāşse-i mütemekkin ve bir qarār kılıb ‘azimet-i haqıknıñ envārıdın anıñ ahvālîge pertev sālur ve ta‘yîn-i merātib ve hūkûk-ı kaffe-i benî nev‘-i insānnı anıñ re‘y-i münîrî ve hūkm-i lāzımü’l-iz‘ānığa menûţ ve merbûţ kılur tā hemeniñ rûy-ı hācetî ‘ala-ı ihtilāfı’l-merātib anıñ kıble-i bārgāh-ı gerdûne-i esāsığa bolur ve hadîş-i şerîfde kilgen turur kim pâdişāh-ı ‘arşa-ı zemînde-i zıll-i ilahî turur kim her mazlûm-ı havādiş-i zamānıñ tevâtır-ı asîbîdin angā penāh éltur bu ni‘met-i ‘uzma ve bu ‘atıyye-i kibrîniñ şükrî re‘āye-i ‘adālet turur kim ahād-ı re‘āyā ve efrādā-ı berāyāniñ ārālarıda kılur andağ kim ayet-i kerîmede buyurur kim

Kavle te‘āla

“*Yā Dāvud innā ce‘alnā-ke halîfe fîl erz fāhkum beyne ennāsi bilhakı*”²⁶⁹ Bu ma‘na-ı işāret turur bu muqaddimeniñ temhîdîdin song ma‘lûm-ı uluü’l-beşār bolğay bu kim siyāset-i mülk ékki kısım turur birisi siyāset-i fāzıla turur kim angā imāmet dërler ve bu umûr-u ma‘āş ve ma‘āddā-ı meşālîh-i ‘ibādñıñ nazmı turur tā efrād ‘ibāddın her biri özige lāyık ve münāsib bolğan kemāl ve mertebege yitüşse her ayine-i sa‘ādet-i haqîkî anıñ lāzımı bolur ve bu siyāsetniñ şāhibî fîl-hakîka tekmîl-i siyāset ve iktidā-ı şāhib-i şerî‘atde zıllullah ve halife(t)ullah bolur lācerem anıñ meyāmin āşarı ve levāmi‘-i envār-ı kaffe-i ‘ibādğa her bilādda vāşıl bolur bu kısımğa rûşen-i mişāl-i mānend-i afitāb ‘ālemtāb-ı devlet-i şāhib-i zamān-ı süleymān-ı mekân turur kim e‘îmme-i keşf ve tahkîknıñ ekābirleri anıñ te’sîr zuhûrını gālîbā bu rüzgār-ı huceste-i aşārda buyurğan tururlar kim “*Yevme tubles serā’ir*”²⁷⁰ kerîmesiniñ şubh-ı şādıķı érdi. Anıñ üçün kim endek zamānda mülk ve milletge behcetî ve revnak-ı ziyāde kıldı kim anıñ mişlî hiç zamānda müteşavver bolğan érmes érdi ve enāmniñ tevāyif-i havādiş-i zamāndın emānnıñ kenef-i himāyetide āsûde-i bôrî bile kavî bir cāydın süvāsîgen ve şāhin bile derrāc bir aşıyānda ferāgat tāpgān Allah te‘āla anıñ afitāb-ı ma‘deletîni kim eş‘ia-ı ihsān turur. (451b) ‘Ālemniñ şark-ı ğarbığa yétkürüb medāric-i irtifā‘da rûzefzûn kılğay ékkilenci siyāset-i nākışa kim angā tegallüb dërler anıñ

²⁶⁹ “*Ya Davud muhakkak biz seni yeryüzünün halifesi kıldık bunun için insanlar arasında hak ile hükmet*”, Sad 26.

²⁷⁰ “*Bütün gizliliklerin ortaya çıkarıldığı gün.*”, Tarık 9.

āṣḥābının ğaraḫları ḥudānıñ bendelerige hıẓmet buyurmākturur ve alarğa devām ve ṣebāt bolmās endek-i müddetde dünyā-ı dīnıñ nekbetiğe muttaşıl ve ṣekāvet-i ebediğe mübtelā bolurlar anıñ üçün kim pādişāh-ı zālīm-i kārning üstide benā étülgen ‘imāret-i ‘āla-ı meşellik turur her ayine-i ‘adālet-i ilahıñ afitābı ḥarāret-i bile son(g) bolub ol ‘imāret-i vîrān bolur ḥordedān büzürgler bilürler kim ḥorde-i rîze kim bir pirezennîdin zulm ve sitem bile alurlar andın genc-i keyḥüsrevî abād kılib bolmās ve pāy-ı melḥdin kim mûr-ı ḥaḳrning kavlıdin éltürler sofre-i süleymān-ı tertîb bérîb bolmās ve sâz-ı ‘udı kim çûbdın tertîb bérilgen turur anı bînevā-ı mazlûmların mālîdın alsalar anıñ malı nāle ve zârdın başkā nemerse bolmās ve peyāle-i şerābî kim biçārelerning ḥûn-ı dilîdin toldursalar anıñ hendesidin girye-i ḥûnıdın başka ḥāşılı bolmās ve anıñ neşesidin humār-ı alām ve intikāmdın başka nemerse peydā bolmās ve bir faḳrning dürrā‘ası kim anı ğāret bile éltseler andın dır‘-ı Dāvud kılib bolmās ve köhne-i libāsı kim bir muḥtācdın tārāc bile éltseler andın bāliş-î mesned-i şehryār-ı ḥāşıl kılib bolmās ve siperî kim bînevā-ı yetîmlerning mālîdın tokusalar ḳazānıñ okığa māni‘ bolmās ve cevşenî kim yalāngāḥ-ı gedāyların vechîdin kılsalar belānıñ okığa defi‘ bolmās belkim ḥavādiş zamān siḥāmıdın şāhib-i devlet-î emān tāpdıkim zamîr-i pāk bile şāf-ı dil-i dervişlerni penāh kiltürdi ve tāc-ı saltanat ol merdning başıda ḳarār tāpdı kim bîsor-ı pāyların tāc-ı baḥşı ḥātırıdın tāc-ı binālîk taleb kıldı taḥt-ı ḥilāfet-ı pādişāhın müsteḳarrı boldıkim gedāyān-ı tüvānger-i dilning Bātinîdin feyż-i deryüze kıldı.

Kıṭ‘a

Ber der mîkede rendān ḳalender bāşened

Ki sitānened ve dehend efser-i şāhinşāhî

Heşt zîr ser û ber tārik heft eḥter pāy

Dest-i ḳudret neger ve manşib-ı şāhib-i cāhî²⁷¹

Sa‘adet-i ezeli (452a) ning cenîbet-i kişileri golgûn-ı hoş-ı ḥirām ve ṣebdîz-i tîzkām-ı eşheb-i şubḥ ve edhem-i şāmn-ı tavîle-i şāhibḳırānığa cāyıda bende kıllurlar kim bādpāy-ı ‘azîmetiñ rücu‘ı ‘āciz ve şekeste-i bāllerning şalāḥ-ı ḥālî ve ferāğ-ı ḥātırı cānibiğe bolsa ve ‘ināyet-i lemyezl-î kemiyyet-i bādpāy ve semend-i cihān-ı peymāynıñ ‘ivażıda ebreş-i afitāb ve naḳre-i ḥing-i māhn-ı gîṭi sitānining ḥeyyiz-i teşḥîrde kıllur kim ma‘delet ve rāfetning meydānıda ḳaşabü’l-sebkni ‘ālîmiḳdār-ı ḥüsrevlerdin éltigen bolsa ve selātîn-i

²⁷¹ “Meyhane kapısında kalenderin rindlerinden olurlar, Alırlar ve verirler şahanşahların taçlarını, Kerpicin altı yedi gezegen ayağının karanlığının uzunluğunda, Kudret eli gören ve makam sahiplerinin derecesi”

güzeştening aḥvālını tettebbü‘ kılğan bolsa ve Һazret-i şāhibkırānning devlet-i rūzefzūn-ı müşāhedesi bu mudde‘āning taḥkīkī ve bu da‘vaning taşdıķıǵe şāhid-i ‘adl turur eger adem-î dīde-i i‘tibārı küşāde kılğan bolsa ve ğafletning zengīni başarnıǵa ayinesidin devr kılğan bolsa siyāset-i fāzılanıǵ şāhibi ‘adāletning kānūnıǵa temessük kılıb fuḳarā o re‘āyānı ferzendler ve dostlarning cāyīd bilurler ve hırs ve ḥabb-ı mālını maḳhūr ve maǵlūb kuvvet ‘aqlı aylāntururlar ve siyāset-i nāķışşanıǵ şāhibi ḳavā‘id-i zulmǵa temessük körgözür ve re‘āyānı özige nisbeten bendelerning menzileside belkim ḳehār-ı pāylarning mertebeside bilurler ve özi hırş ve havāning bendesi bolur vaḳtī kim “*Ennasu ālā dini mulukihim*”²⁷² muḳtezāsı bile ḥalāyık-ı selāṭn-i zamānning sīretīde tettebbü‘ kılsalar vaḳtī kim zamānning ihtiyār-ı pādīşāh-ı ‘ādilning ḳavlīde bolsa heme merdumning teveccūhı ‘adālet ve kesb-i fażiletǵe bolur ve eger bu emrning ḥilāfı bolsa ademlerning meylī dūrūǵ-ı hırş ve sāyir-i rezāyilǵe bolur bu cihetdin dur kim ḥadīs-i Muştafavīde kilib dur kim eger pādīşāh-ı ‘ādil bolsa her şevb ve ḥasene kim re‘āyādın şādir bolsa angā andın naşībı bolur ve eger zālīm bolsa her günāhı kim andın zāhir bolsa angā şerik bolur ve ḥükemā aytǵan tururlar kim pādīşāhda peş-î ḥaşletning bolmāķı lazım turur ol himmet ‘āla anıǵ bile tehzīb-i āḥlāķ ḥāşıl bolur ékkilenci re‘y-i şevāb ve bu emr-i cevdet-i fıṭrat ve keşret-i tecrübe bile ḥāşıl bolur üçlenci kuvvet-i ‘azimet ol emr-i re‘y-i (452b) şevāb ve kuvvet-i şebāt bile ḥāşıl bolur ve angā ‘azimü’l-mülūk ve ‘azimü’l-ricāl dērler heme ḥayrāt ve cemī‘ fezāyılning iktisābıda āşıl bu turur. Elḥamdülillah kim bizning pādīşāhdın penāhımızǵa bu ḥaşletlerning hemesi ḥāşıl turur ve me‘āric-i übbehet ve celālning nihāyetīǵe ve āşıl ve pādīşāh-ı ‘ālemning ṭabībı turur ve ṭabībǵe emrāz ve anıǵ esbābı ve ‘ilācının keyfiyetini bilmekdin güzırı yóqturur hemḫunānı kim ṭabīb-i bāķı ā‘zānıǵ selāmeti üçün bir ‘uzuvning ḳat‘ını cāiz belkim vācib bilur pādīşāh-ı cihān-ı penāh hem Şıddıķ sultānning ḳatlīǵe rızālıķ bérđi melikning dūrüstliki üçün érđi.

20) Anūşa Һān Ürgencini pādīşāhlıkdın bīkār kılıb közige mīl çekkenlerining zıkrı

Sābıķān-ı ḳalem-i vāsiṭi neǵād anıǵ taḳrırıǵe zebāne-i küşāde kıldı kim Anūşa Һān Һārezmī uruşdın re‘y-i gerdāne bolub Һārezm cānibıǵe kétđi. Һazret-i ‘asākir Belḥı ve Buḥārı bile hemrāh-ı rūy-ı ‘azīmetni Belḥı cānibıǵe ótkerdiler bu ḥaber ol düşmannıǵ sem‘ıǵe yitüşđi. Yine kuvvet-i ṭāmı‘si ḥareketǵe kirīb ḳasd kıldıkim özini müsteḳarr-ı celālǵa yétkürse bir cemā‘a-ı evbāş-ı bīma‘āş kim anıǵ ‘ālem-i nigūnsārı astīde-i cemi‘ bolǵan érdiler. Alar bile hemrāh-ı Dārü’l-İslām-ı Buḥārāǵa yüz kiltürdiler üç oḳaķ mevz‘ıde menzil kıldılar yine bir

²⁷² “İnsanlar kendi yöneticilerinin dinine tabidir.”, Hadis-i Şerif.

cemā‘a-ı hıredmendler ve anıḡ ‘İnāḡları andın yüz gerdān bolub anıḡ oḡlı Hudāydād Sulṡānnı tûre kutārib anıḡ kînîdin kilib pâdişāhlıḡdın bîkār kılib közige mîl çekdiler.

Mıṡra‘

*Hûd ber ser an rûy-ı ki der serdârı*²⁷³

Vaktî kim ol bergeşte-i baḡtnı mezelletniḡ ḡākîḡe tâşlādılar anıḡ ḡarîbleridin bir cemā‘a özleriniḡ necātlarını dergāh-ı ‘ālem penāhda tâpdılar anıḡ devletḡāhları ve cānsiperleriniḡ mîl çekken ḡaberîni yétkürdiler mānend Beg Ḳulu Biy Atālıḡ ve cemā‘a dîḡer kim Kör Hāce Ḳulu Utārcîniḡ raḡmı üçün bu eşige pîş destlik kılgān tururlar ve anıḡ tenîni kim mevād-ı rediyye-i fesād bile taḡmîr tâpḡan érdi tofrāḡḡa berāber kıldılar ve bu ḡaber Ḥazret-i ḡāḡān-ı nikû-ı seyrniḡ sem‘îḡe (453a) yitüşdi. Şādlıḡniḡ lebîni tebessümḡe küşāde kılib bu beyitni okudılar.

Nazm

Raḡneger mülk-i sereḡende be

*Leşker bed ‘ahd-ı perākende be*²⁷⁴

Ḥazret-i ümerālar cānibîḡe yüz kiltürüb aylāndı.

Nazm

Ey keremiş kār-ı cihān sāḡte

*Bî men tev ez heme-i perdāḡte*²⁷⁵

Ümerā-ı mu‘arrız-ı ‘arzḡa yétkürdiler kim ‘āḡıbet-i mazlûmlar ve biçāreleriniḡ cevır ve beydād-ı ‘uḡûbet-i ilahîḡe mû’dî bolur ve sitemkārlıḡniḡ ḡātimesi ‘azāb-ı uḡrevîḡe muncer bolur.

Ḳıṡ‘a

Her ki ayîn-i zulm-ı pîş nihād

Bened ber dest-i pāy-ı ḡîş nihād

Çend rûzî eḡer serfirāzed

²⁷³ “Başında ne varsa kendini oraya koyarsın.”

²⁷⁴ “Mülkün alçak gönüllü kırıcsı, Sözüünü tutmayan askeri dağıtır.”

²⁷⁵ “Ey cihan işlerini keremiyle yaratan, Bensiz ve seniz herkesten süsle.”

*Dihreş aḥir ze pā ber endāzed*²⁷⁶

Ve ateşî kılmāk sar'ay ve andın başkalar kim Ḥazretning hizmetîge kilken érdiler. 'Avâtıf-ı hüsrevānedin serfirāz aylāndılar yine bir kün Ḥazret-i Ḥān fîrûz-ı eşer-i kornişî buyurub mesned-i şāhinşāhıda karar tutğan érđi ve şu'arā-ı şîrîn kelāmdın bir cemā'a Ḥazret-i Ḥānning medhîde ve Anûşa Ḥān Ürgencîning mezzemmetîde her biri kaşîde inşā kılgan érdiler.

Kaşîde

*Ze Ürgenc amed be ḥākān haber
Ki ey şāh zînet zîb fer
Şenîd in haber rā Anûşa ki şāh
Ber feteḥ sūy-ı Belḥ bā 'izz cāh
Fütād ez heves der dileş ḥār ḥār
Gerded be feteḥ-i Buḥārā süvār
Çenîn fırşatı rā ganîmet-i şemürd
Velî gūy-ı maqşad ze meydān-ı neberd
Ne geştend rāzî inākān ū
Şode rûy-ı gerdān-ı ze fermān ū
Ki tā çend katl-i müselmān kenîm
Anûşa sî rûz bergeşte-i baḥt
Soḥenhā be erkān-ı ḥûd-ı gift-i saḥt
Rubûdend tâc-ı kiyān-ı ez serşî
Keşîdend şāhı kabā ez berşî
Ber ḥāhiş devlet-i şāh-ı dîn
Ve rā kör kerdend 'ayene'l-yakîn
Keşîdend der çeşm ū mîl rā*

²⁷⁶ "Her kim zulüm töresini uygularsa, Ellerine ve ayaklarına zincir vurur, Eğer birkaç günlük övünürse, Zamanının sonunda ayaktan düşecek."

Ze kerdār bed yāfet aḥir-i cezā

Be devlet besî kerd û ceset cû

Çenîn kör devlet be û dād rû

Be Hâce Kulu hemdem yār şod

Be in za 'f körî giriftār şod

Hemî ḥāst dāmen devlet-i be zûr

Velî devlet-i şe verā kerd kör

Begoftem be tarîḥ-i āḥvāl-i bed

Anûşa şodî kör ze ef'āl-ı bed (1097)

Be Subḥān Kulu Hān ḥüdāyār şod

Heme düşmenāniş nigûnsār şod

İlahî be mülkiş medārı bedeh

Felek rā be 'ahdiş qarārı bedeh²⁷⁷

(453b)

Hârezmîlerning kilib kêtkenidin ehl-i şehir ve karyelerning bedenleride imân ve sıḥḥat kâlgan êrmes êrdi. Ürgencîlerning zulmı ve 'adâvetîdin ehl-i 'âlem-i derd-i ser ve üstime bolgan êrdi. Lillahil-ḥamd kim ṭabîb-i rahmet-i ilah-î şerbet-i kafûrî bile merdumning mizâc-ı ḥarâretîge teskîn bérdi ve emṭar-ı re'fet-i subḥān-î feyzîdin kêtken abrûy yine kaytıb kildi ve ademîlerning dilleri gönçesi kim Hârezmîlerning sāvuk demleridin üst be üst girih bağlāgan êrdi. Ol Hâzretning nesîm-i mu'adeletî bile açılmāk ağāz kıldı çenānçe-i memālik-i eflākda ḥûrşîd-i mahnning siyâsetîdin gazāle-i esedning kenārıda cāy tutgan ve sevr-i şîr bile bir hırkada müctemi' bolgan êrdi. Elḥamdülillah bu şāh-ı cemcāh-ı melāyik-i sipāhning devleti bile 'arşa-ı ḥāk-ı eflāk-ı mānend aning 'adāletî eṣerîdin ṭabî'at-ı ezdāddın muṭlaqā muḥālefet

²⁷⁷ “Ürgenç’ten haber geldi Hakan’a, Ey Şah, zinet, bezek ve bollukla, Şah’ın Belh tarafına izzet ve şerefle, Gittiği haberini duydu Anuşa, Hevesten düştü gönlünde ıstırap, Buhara fethine atlamıp yürüdü, Böyle bir fırsatı ganimet saydı, Ancak maksadının sözünü meydandan götürmedi, “İnakları” razı olmadılar, Onun fermanından yüz çevirdiler, Birkaç Müslümanı öldürmek için, Kendi ayrılığımıza iman edelim, Anuşa otuz günde tahtına döndü, Erkânına ağır sözler söyledi, Yıldız tacını başından çaldılar, Şahlık cübbesini üzerinden çektiler, Şah-ı dinin devletini üzerlerine aldılar, Kör ettiler onu ayne’l-yakin, Onun gözlerine mil çektiler, Kötü emellerden buldu son ceza, Devlete çok oldu onun arayışı, Böyle kör bir devlet ona verdi yüz, Hoca Ali’ye dost ve arkadaş oldu, Bu zayıf körlüğe giriftar oldu, Daima devlet eteğini zorlukla istedi, Ancak şah-ı devlet onu kör yaptı, Kötü ahvalini tarihi söylersem eğer, Anuşa kötü fiillerinden oldu kör, Subhan Kulu Han’a Allah dost oldu, Tüm düşmanları alaşağı oldu, İlahi mülkünü görüncesine ver, Feleği ahdesinin mevkisine ver.”

bertaraf bolğan bōrî koyğa şebānlık kılğan ve gürāb-ı cüceğe dīdbānlık körgözgen anıñg eyām-ı re' fetūde şabaḥ-ı şādıkdın başka garībān-ı çaknı görüb bolmās ğayr-ı ez-ı şafaḥ-ı ḥūn-ı ağıştan-ı çerāğ bile taleb kılıb bolmās her kişi bu ḥalīfe-i ḥudāyning tavḫ-ı 'ubudiyyetūdin baş çıkārsa iblisī mānend-ı tavḫ-ı la'netni gerdenīde körer ve her ademī kim anıñg cādde-i itā'atıdın ḳademni yitüşḳarı qoysa şeḳāvet-i abdıñg pāy bendī aylānur.

21) Subḥān Ḳulu Ḥānning ékkilenci mertebe Belḥ cānibīge ta'cıl ve ıztırāb bile çıkğanıñg zikrī

Māh-ı Recebning onlāncısı çehārşenbe küni miñg toxsān yéttilenci (1097) senede birinçe vāḳı'alar ḥān-ı firūz-ı nişānning teveccūhıge bā'ış boldı. Vāḳtī kim devlet ve iḳbāl bile müsteḳarr-ı 'izz-i celālga nüzūl-ı iclāl buyurdı re'y-i ā'la-ı Ḥāzret-i cihān-ı muṭā'a-ı tābiş kıldı Hoşıge Biy Atalık 'asākir-i firūz-ı eşer bile hemrāh Tāşkendge barıb Tevke Ḥān Kazāḳga mülākī bolub kilsūn Atalık fermān-ı mūcibīge 'amel kılıb Tāşkend cānibīge yüz koydu andın song ḥükm-i hümāyūn-ı 'āla-ı nāfiz aylāndıkim behrām-ı rezm-i Tavāçiler ve mirrīḥ-i 'azm-i Yasāvullar Belḥ cānibīge barıb cenāb-ı siyādetmāb-ı iṣṣān (454a) Muḥammed Sa'īd Ḥāce Naḳīb 'Umdetü'l-mülk Nizāmüddīn Ḥadim²⁷⁸ Biy Atalık ve başka erkān-ı devletler bile hemrāh-ı dergāh-ı vālācāhga teveccūh buyursunlar Ḥāzretning 'ināyetnāmesi yitüşgendin song fermān-ı mūcibīge 'amel kıldılar ve itā'atning tavḫıdın gerden-i pīçān bolmāyın rūy-ı teveccūhni dergāh-ı 'ālem-i penāh cānibīge koydılar ve Ḥāzret-i Ḥān cihān ve bergüzīde subḥānga kornişi kılıb 'ināyāt-ı pādīşāhāne bile serfirāz aylāndılar yine bir kün ümerā-ı bil-iktidār Ḥāzretning asatānelerige yüz koyub bārgāh-ı gerdūn-ı iştibāhda tarḥ-ı meşveretni ārāga sıldılar. Belḥning ümerāları 'arz kıldılarkim birinçe kün ferr-i devlet bile ḥāzret-i müsteḳarr-ı salṭanat Belḥge 'āzim aylānsalar bu kelāmnı eşitgendin song Ḥāzret-i ā'lanıñ re'y-i mübārekī angā ḳarār tāpdı birinçe kün yol esbābıñg tehiyyesi üçün tevaḳḳuf buyurub andın song Belḥge 'āzim aylāndılar çünkim dāimā Ḥāzretning teveccūh-i ḥātırı angā érdikim ehl-i Allahning Bāṭınī ve erbāb-ı intibāhning ervāḥlarıdın himmet-i deryūze kılur érdiler. Bināberīn türbet-i mukaddese-i Ḥāzret-i Ḳuṭbü'l-vāşılīn Gavşü'l-islām-ı vel-müslim'in Sultānū'l-evliyā-ı Burhānū'l-etḳiyā-ı

Nāzm

Be 'ilm-i ledennī münevver dileş

Sirişte ze ab-ı ḥaḳīḳat goleş²⁷⁹

²⁷⁸ TN.: خادم, PN.: جازم, SN.: جاوم.

²⁷⁹ "Kalbinin aydınlanmış bedenini, Hakikat gülünün suyundan yoğrulmuş."

Merhum dil-i derdmend ya'nî Hâzret Hâce Bahâü'l-hak Ve'ddîn Muhammed Nakşibende²⁸⁰ kaddesallah-ı sirruhning ziyâretîge teşrîf kiltürdiler ve ol maķâmning fuķarâlarını nuzûrâtın bîniyâz kılıb andın song ol menzil-i behişt-i ayîndin raķş-ı tûz-i refîrning rikâbıǵa pây-ı mübârekni yétkürüb olcâyдын leb-i ab-ı kurâķǵa nüzûl-ı iclâl buyurdılar ve ol mekândın livâ-ı zafer-i eşerni felek-i hezrânıń uci ve sidretü'l-mentehîning firâzıǵa yétkürüb ğâyet-i 'izzet ve nihâyet-i şeref bile rûy-ı teveccühni Nesef cānibîge ötkerdiler. Vaktî kim olcāynıń havâsı mevkib-i 'arş-ı fersāning ğubārıdın ğayret-i efzâ-ı 'anber-i sār aylandı ve ol avānda Muhammed Cān Biy Atalık Nesefning hākimî érdi. Bāşını ķadem kılıb Kāsān mevzi'ide rikāb-ı boslıķ sa'âdetîge müşerref aylandı yine bir kün Hâzret-i kamer-i rikāb-ı ķadem-i mübârekni rikābdın hālî kılıb Nesefning harem-i sarâyıǵa nüzûl-ı iclâl buyurdılar ékki üç kün Muhammed Cān Atalık envā'ı hizmetkārılıķnı (454b) becā kiltürdi. Andın song şehryār-ı ğitî firûz-ı rûy-ı teveccühni Belh cānibîge kılıb olţarafǵa 'āzim aylāndılar.

Nazm

Çû me menzil rāh mî refî

Be ķaşd-ı Belh-i an cemcāh mî refî

Revān ber girdgerd û mevākib

Çû ber eţrāf-ı me ğayl-ı kevākib²⁸¹

Ve Eyzān

Çû hûrşîd çetr-i hümayûn be ser

Nümāyān ez û hemçû me ğûy zer

Çû şubh ez felek çetr û behremend

Zede ğayme ber afitāb-ı bülend

Ze çetreş hümay şeref sāye ğāh

Be an sāye averde devlet-i penāh

Be ser çûn me nev-i nümāyān pereş

²⁸⁰ Hâce Bahâeddin Nakşibend, Nakşibendî tarikatının kurucusudur.

²⁸¹ "Ay menzilden menzile gittiğinde, O şahlığın arzu ettiği Belh'e gidiyordu, Ayın etrafında süvari maiyetleri toplandığında, Onun maiyetleri yolunun etrafında toplandılar."

Be hûrşîd-i sâyân ze kadr-ı efsereş²⁸²

El-Kıssa

Mâh-ı Recebning yégirmi birlencisi yekşenbe küni livâ-i zafer-i eşerni Kelîfde berpâ kıldı henüz afitâb-ı cihântâb-ı serhad-ı istivâğa yitüşgen érmes érdikim leb-i abğa nüzûl-ı iclâl buyurdılar.

Mesnevî

Ze bes hayme kâfirâht ber taraf-ı ab

Ze deryâ megr ber leb-i amed hebâb

Cihân der cihân hayme berpây şod

Çû şubh-ı sa'âdet felek sây şod

Ze hargâh-ı golgûn ki der ker şod

Doşad hermen-i gol numûdâr şod²⁸³

Vaktî kim Hâzret-i Hân leb-i ab-ı şişârğa nüzûl-ı iclâl buyurdılar hûkm-i cihân-ı muţâ'a hân-ı şeref-i şudûr tâpdı kim heme 'asâkir-i nuşret-i mâ'aşir-i deryâdın 'ubûr kılsunlar sipâh-ı huçeste-i mab-ı deryâğa müteveccih boldılar heme leşker-i sür'at tamâm bile ba'zı kemege süvâr bolub berhî sâl bağlâb merkez-i hâkdın deryâğa qadem koyub berķ (ve) bād-ı meşellîk-i deryâning oltarafığa ötdiler.

Kıta

Migûsâl kez ab-ı her sû numûd

Ki her sû revân-ı kıta eber bûd

Ze destâr-ı bisyâr ber rûy-ı ab

Nemâyân şod ez rûy-ı deryâ-ı hebâb

Ne her sû şotor bûd benmûde fevc

²⁸² "Padişahlık çetrinin güneşi başına geçtiğinde, Altın gibi ay küresi ondan aşikâr oldu, Felekten bir sabah onun çetrinden faydalandığında, Güneş yüce otağının üzerine vurdu, Onun çetrinden soylu anka gölge ister, O gölgeye getirdi devlet penah, Tacının kudretinden güneş gölgeleri, Sıçrayan ay müjdesi başına aşikâr oldu."

²⁸³ "Suyun tarafına yücelen otağının kifayetinden, Denizden başka dudaklarına perde geldi, Sabah saadeti göğün gölgesinde olduğunda, Dünya, cihan otağında ayaklandı, İşlenen kırmızı renkli otağından, İki yüz gül yığını aşikâr oldu."

*Şotor korre mî zed şiter-i hây mevc*²⁸⁴

Evvel-i rûz-ı cum‘a kim muhîtt-i sipihriñg mellâh-î zevrak-ı zerîn-i mehrni sûniñg yüzige revâne kıldı Hâzret-i Hân gitî firûz-ı kemîde kim felek-i dolâbniñg muhîtt-î yüzidegi sefine-i şehâb-ı andın numûne érdi maķâm kıldılar.

Nazm

Der an keştî der amed hân pordil

*Çû me der burc ab-ı kerd menzil*²⁸⁵

Hemûl sâ‘at-ı şihhat ve selâmet-i deryâdın ötüb kal‘a-ı urûy-ı abda sâ‘at-ı tevaķķuf kılib ol mevzi‘din hân-ı abâdgâ ‘âzim bolub olcâyga nüzûl-ı iclâl buyurdılar ve ol mekândın yekşenbe küni mâh-ı Recebniñg ahîrî eblaķ-ı tîzkem ve edhem-i hoş-ı hîrâmnıñg rikâbıga kadem koyub râyet-i manşûr-ı eser-i mânend-i hümâ-î hümâyûn-ı fâl-ı bâl-ı iķbâlnı fuķarâ ve ra‘iyyetniñg başıga küşâde kıldı heme ekâbir-i (455a) muhâdem-i tâlib-i abğaça istiķbâl körgözdiler ve ol cemâ‘atleri kim piyâde érdiler. Bir cevânlardın Adîne mescidgeçe kilib Hâzretniñg rikâbını bûse kılib kemâl-i zevķ ve serûrdın heme fuķarâ-ı hân-ı manşûrniñg rikâbıda niçe câylerde halka-ı zıkr kılgan érdiler ve behrâm-ı şavlet-i Yasāvulları yétlediler kim fuķarâlarını bu hareketlerdin men‘ kılsalar Hâzret-i Hân dervîş-î perver Yasāvullarnı men‘ kıldılar hemûl kün vaķt-ı peşîn Hâcî Biy Pervâneçiniñg çehârbâğıga kim dervâze-i dîhe şeyhniñg yitüşkarısıda vâķi‘ turur tecdîd ve vuzû üçün nüzûl buyurdılar va Hâcî Biy Hâzretniñg kudûm-ı mübârekîni iftihâr-ı dâreyn-i i‘tikâd kılib ékki ğulâmıni hudâ yolıga azâd kıldı bir sâ‘atdın sonġ Hâzret-i süvâr bolub Belh şehriġe dâhil aylândılar merdumniñg dîde-i remed-i dîdesiġe rûşenlik yétkürdiler güyâ çıķan cân-ı bedenge kâytıb kildi Hâzret-i pây-ı mübârekni rikâbdın hâlî kılib taht-ı ‘izzetde qarâr tutdılar müddet üç ay on bir kün hân-ı firûz-ı nişân-ı ‘izzet ve devlet bile süleymân-ı mânend-i tahtgâh-ı keyânîde qarâr tutub bahâr-ı tûre-i mâhniñg meyveleridin tenâvül kılib heme Ümerâ-ı Belhni ‘amel bile serfirâz aylânturub düşenbe küni Zılķa‘deniñg onlâncısı miñg toķsân toķķuzlâncı (1096) senede Belhdin Buķarâ cânibîge yüz kiltürüb deryâdın ‘ubûr kılib Kûsbe yolu bile Buķarâga dâhil boldılar.

²⁸⁴ “Sudan her tarafa giden yılı söyleme, Her taraf bulut parçalarına giderdi, Suyun üzerinde birçok sarıktan, Deniz yüzünden örtüler aşikâr oldu, Her taraf deve olmasa da göründü bir alay, Defalarca paraladı deve dalgalarını.”

²⁸⁵ “Ay mavi burçta konakladığında, O gemide geldi cesaretli han.”

22) Ğayib Nazar Dîvānbeġiñing Herāt ve Bālāmurgāb cānibîġe leşker çekgeniniñ zikrî

Bu senede ümerā-ı şāhib-i ‘izzetdin bir cemā’a Ĥazret-i kamer-i rikābniñ ‘arzıġa yétkürdiler kim müddet-i medîd ve ‘ahd-ı ba’îd turur kim Ĥazret-i cülûs-ı körgözgen turur mişl-i eş’ia-ı meş’ale-i afitāb-ı rûşen ve mānend-i leme’ān-ı şabah-ı şādık-ı müberhen turur kim Ĥazret-i aferîdgarniñ kelām-ı mu’ciz-i aşar-ı muktezāsı bile kim buyurubturur.

Qavle-i te’āla

“*Inni cā’ilün fil arzı halîfeh*”²⁸⁶ ĥilāfetniñ ĥil’at-ı bā kıymetini Ĥazretniñ kâmet-i istikâmetiġe çost ve rāst kıldı ve Qubbetü’l-İslām Buġārā ve Darü’l-İslām Belġni Ĥazretniñ qabza-ı ihtiyār-ı baĥtiyārîde koydı tā taht-ı salţanat-ı selāţîn-i māz-î ferr-i tal’at-ı hümâyûn Ĥazret bile münevver ve müzeyyen aylāndı. (455b) Ĥûşîdî bu nev’-i sa’âdet bile serîr-i ĥilāfetniñ ucige pertev sālġan érmes érdi ve ĥutbe-i Ĥazretniñ devlet-i kâhiresi du’āsı bile bülend-i avāze bolġan direm ve (d)înārniñ yüzi elqāb-ı hümâyûn Ĥüsrev Cem Ĥaşimniñ sikkesi bile tāze aylāġan vācib ve lāzım érdikim Şāh Süleymān nāmüselmān-ı mübarekbādlik üçün Ĥazret-i Ĥān ĥilāfet-i mekānniñ dergāh-ı sidre-i aşiyāniġa élçî revāne kılsa çünkim tāt-ı tekebbürni başıġa koyub Kemāl Biy Dîn ve bî’aqlıkdın élçî yibermekde ihmālnı verziş kıldı. Ğayib Nazar Biy Divānbeġi ‘arzġa yétkürdi kim eger Ĥazretniñ ‘ināyet-i bîġāyetleri bu du’āġûy(?) cānibîġe bolsa bende Herāt ve Mergûcāk(?) cānibîġe barıb zaleme ve feseķa-ı ferîkasınıñ rüzġarîdın demār çıkar ve mene şāyed-i te’yîd-i ilahî ve kuvvet-i devlet-i subĥānî bile ol vilāyetler-i qabza-ı ihtiyārġa kerekey(?) çünkim Divānbeġiñing ‘arızası Ĥazretniñ muvāfiķ-ı ĥāhiş érdi. Rızā-ı sem’î bile buyurdı ve mezkûr Divānbeġi rûy-ı teveccühni Herî cānibîġe kılib ĥān-ı kişvergîrdin fātiĥa taleb kıldı Muĥarremü’l-harāmniñ béşlencisi miñ bir yüzlāncı (1100) senede rûy-ı teveccühni Endĥû²⁸⁷ cānibîġe kiltürdi ve mundın birinçe kün evvel-i ĥān-ı zafer-i nişān Belġ cānibîġe Muĥammed Sa’îd Ĥāce Naķîbniñ atıġa ‘ināyetnāme yibergen érdikim Belġ leşkerî bile hemrāh Endĥûġa kilib Ğayib Nazar Biy bile ittifaķ kılib ‘Irāķ cānibîġe revāne bolsunlar ve Sa’îd Ĥāce Naķîb Endĥûda Ğayib Nazar Biyġe mülākāt kıldı ve ‘azm-i intikāmġa cezm kılib ‘inān-ı ‘azîmetni Bālāmurgāb cānibîġe tāb bérîb olţarafġa revāne boldılar evvel mertebe Murgābniñ deryāsıdın ötüb qal’a-ı Bālāmurgābniñ devrîde ‘ālem-i nuşretni berpā kılib qal’aġa müteveccih aylāndılar ve ol qal’anı çun noķta ve merkez-i pergār ortāġa alıb

²⁸⁶ “*Şüphesiz ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.*”, Bakara 30.

²⁸⁷ Andhuy şehri.

beğāyet-i teng kıldılar ve al'a birdenni m sah hir kıldılar vaqt  kim ol al'anıng h kim  'Abdullah Sult n Veled Suf  ulu H n h kim Merg c k k rdikim mu avemetge t b k lt r alm s cen b-ı siy det-i mab Nak b H ce ve Emir Kir m G yib Nazar Biy Div nbe  din iltim s k lıb al'anıng i idin  l   rev ne kıld  kim menıng ferzendlerim ve ehl-i 'iy l mge em n birsunlar anıng bu iltic sını mebz l tutub 'ahd ve peym n bile m ekkid k lıb yibergen (456a)  l  sini ayt rdılar hem l k n 'Abdullah Sult n  ık b al'an   mer -ı ' l c h g  t p urd  emm  cem 'a o b   kim le ker-i isl m  hemr h  rdiler. G ret ve t r c g  dest-i der zlık k lıb 'Abdullah Sult nning ferzendlerini es r kıldılar ve sult nnı hem bir cem 'a ızılbaşlar bile hemr h tutub Meymene c nib ge y z k lt rdiler adını Mu ammed Biy Ming bir der  Y r Mu ammed Perv ne   ve cem 'a Mingiyyeni B l mur  b al'asıda  oyub  mer -ı Bel   ve Bu  r  v tanlar  a y z  oydılar Bel  le ker  Meymenedin c d  bolub Div nbe   Bu  r  le ker  bile 'Abdullah Sult nnı alıb gere i yolıdn mevkib-i h m y ng  m teveccih ayl ndılar d  enbe k ni  afer ayının  on b  lencisi kilib H zretge kornı  k lıb bir  okk z ızılbaşını hediye ve tu fe d  erler bile hemr h-ı h n-ı sikender-i ni  nning n zar-ı enver din  tkerdiler ve G yib Nazar Biy Div nbe   hil'at-ı f  ire ve en' m ve v fer bile serfir z ayl nd .

23) Ho ige Biy At lı nning le ker-i nu ret-i ni  n bile Merv   h Cih n  araf  a y r    ıl  nının  zikr 

Zilhiccenıng y girmi tok uzl ncısı cum'a k ni le ker-i z fer-i e er bile hemr h kim em rning  atar tıdn ziy de  rdi. Merv c nib ge ol g r h-ı g mr hning fitne ve fes dını def'i  ılm k    n y r   kıldılar. Vaqt  kim Ho ige Biy Bah dır-ı sip h-ı z fer-i  i'ar ve le ker-i nu ret-i a  r bile hemr h Mervning tesh r   a dı a b zu-ı 'az metni b lend kıld  sip h  bile kim alarının  su'b n-ı ni  n-ı n zelerinin  havfıdn m hning ciger  t re ve ehl-i le kerning na'resıdn z hrening zehiresi ab bolur  rdi ve t  -i h n-ı ef  nları ve hemedin gerd nning   r-i s v rlarının  r  s re-i goln r  bih nning  ehresi me ell k-i zerd bolur  rdi. M stek r-ı 'izzet ve merkez-i devletdin f ti a iltim s k lıb Merv c nib ge g   b rev ne bold . Ceyh ndın  t b   rc ynıng ken rını ser perde-i  ec 'atning  aymeg h  ayl nturd     t rt k n ol c yda tev   uf k rg zdiler. Ol va tda   rc ynıng h k met   ec 'at-ı a  r Mu ammed 'Al  Biy H cının   avl de  rdi. Esb b-ı ziy fet ve mihm nd rlı nı am de k lıb anda  ziy fetni ta   mge y tk rdi kim t  felekning (456b) h ns lar kim hem  e-i bezm-i ar lıkda  rdi. Munda  ar ste-i  e n i k rgen  rme  ve gerd nening  ul  ı   itken  rme  Mu arremning onl ncısı d  enbe k ni Mervge ' zim ayl ndılar   him Biy Yurg  nning serd besıdn  ap vul urub Merv   h Cih nning al'asını '  de-  perv n-i me ell k ort  a

alıb tārācğa dest-i ekserderāzlık kılib eṭrāf-ı ƙal‘anınġ ekṣerīlerini ƙatlğa yétkürüb ba‘zılarını esir ƙıldılar.

El-Ƙıṣṣa

İslāmning leṣker-i nuṣret-i penāhī ol ƙal‘a-ı rif‘at-ı destgāhnı merkezvār ortāğa alıb Hoṣıge Biyning fermānı bile ƙal‘agırlikning esbāblarığa tertīb bėrdiler. Ékki ƙarafdın ok ve tüfenk atmāƙğa meṣġul boldılar muḥāşara ve muḥārebening levāzımını becā kiltürüb kemān-ı şest yazılarını gurrişge körgözdiler dilīr ve bahādırlarning ħırmenīge öt tāşālādılar ve ‘ikāb-ı tırni kemānning aşıyānesidin pervāz ƙıldurub pehlivānlarning dimāġı kāḫ-ı dānişmen ƙıldılar emmā Hācı Timūr Hān Ƙızılbaş kim Şāh Süleymānning ƙarafdın Merv Şāh Cihānning ħükümeti bile serfirāz érdi. Ƙal‘adārlık esbābını āmāde kılib ħiṣārning burc ve bārelerini muḥkem kılib mürcellerni bir cemā‘a Ƙızılbaşığa takṣım kılib cidd-u ceḥd yüzidin ƙal‘adārlık emriġe iştiġāl körgözdiler der vāġi‘ Merv ħiṣāri dur kim rif‘at ve istiḥkāmda ƙal‘a-ı ḫayber ve sedd-i sikenderning şebīhi turur ve ħendeġining çukur ve kīngliki erbāb-ı keremning ‘arşa-ı himmeti meşellik-i ‘arız ve pehnāver

Ƙıṭ‘a

Ƙazā kengereş rā ze burc-ı zuḫal

Be belā ber averde çendīn maḫl

Te ħendekeş ez zemīn tā meġāk

Dū çendān ki ez çerḫ tā rūy-ı ḫāk²⁸⁸

Ve islām mübārızlarıdın bir cemā‘at Mervning muzāfātıda tāht ve tārācğa muḫayyed bolub ƙal‘a-ı mīr-i abādnı alıb bir cemā‘anı ƙatlğa yétkürüb za‘ıf ve güdüklerni esir kılib bīdādılıkning ateşini andaġ bülend ƙıldılar kim behrām-ı ḫancer-i güzārning dilī ƙal‘a-ı mīr abādnı küşteleriġe koymāk aġāz ƙıldı ol künde afitāb-ı nūr-ı baḫşning ḫaşmes-i bād-ı pāylarning toyāġı ġubārıdın tīre bolub kevākib-i şevāķibning ayīneleri bahādırlarning tīġ ve nīzeleri şa‘şa‘asıdın (457a) ħīre aylāndı. Heme sipāh-ı nuṣret-i nişān yaġmādn dest-i kūtāh kılib ƙāytıb Mervning eṭrāfıġa ol fārsi meydān-ı tefāḫūr Hoṣıge Biy Bahādırnı ħizmetiġe yitüşdiler def‘a dīġer ƙal‘aġa müteveccih aylāndılar ve şadā-ı nefir ve sūrūnnı tāk-ı nīlgün-i gerdūnġa yétkürüb ḫamle kiltürdiler ƙal‘anınġ içidin Merviler vesāir Ƙızılbaşlar leṣker-i islāmning def‘ide küşiş kılib müdāfa‘a körgözür érdiler. Çünkim fevcī meydān-ı celādetning

²⁸⁸ “Satürn burcundan şerefesinin kaderi, Birkaç bölgeyi yükseġe çıkardı, Yerden çukura kadar ħendeġinin derinliġi, Gökyüzünden toprak üzerine kadar iki kattır.”

mübârizlarıdın māl ğanîmetni köb alğan érdiler. Bildiler kim bu ħal‘a-ı asmân-ı kirdârni asānlık bile alıb bolmâsı ‘inân-ı mürâca‘atğa ini‘tâf bérîb teyy-i menâhil ve menâzil kılıb şihhat ve selâmet-i mevkib-i Ĥazret-i Ĥānga koşuldılar. Hoşige Biy Bahâdır sipâh-ı nuşret-i nişân bile hemrâh Şafer ayında düşenbe küni kilib Ĥazretge korniş kıldılar hemûl senede Rûm cānibîdin hân ve vâlâcâhning dergâhıĝa élçî kilgen érdi ve Kâşgar cānibîdin hem élçî kilgen érdi. Ékkileri bir künde Ĥazretge korniş kıldılar evvel Rûmning élçisi zānu-ı edeb bile oloturub Sultān Muḥammed ḥûnkārning du‘āsını yétkürdi ve ol peşkeşiler ve hedâyaları kim kiltürgen érdi nazardın ötkerdi. Andın song Kâşgarning élçisi Muḥammed Emîn Ḥān Vālî Kâşgarning bendelikini yétkürüb peşkeşi kim kiltürgen érdi nazardın ötkerdi. Ĥazret-i kamer-i rikâb ékki élçini hem in‘ām-ı vafir ve ḥil‘at-ı fâhire bile serfirâz aylânturdi karîb biriyle Dārū‘l-İslām Buḥārâda istikâmet kıldılar andın song Mümîn Biy Yabûnı élçî kılıb Rûmning élçisi bile hemrâh-ı pâre-i tensûkât Buḥārâdın Sultān Rûm üçün revâne kıldılar.

24) Ĥazret-i ḥilâfet-i mekân Seyyid Subḥān Ḳulu Muḥammed Bahâdır Ḥān üçlenci mertebe Belḥ cānibîge yürüş kılğanının zikrî

Bu eyyām-ı ferḥunde-i encāmda ḥāme-i ḥuceste-i zebān-ı raqm kıldı kim māh-ı Cemādîü‘l-evvelning törtlencisi yekşenbe küni ming yüz törtlenci (1104) senede muvafıķ tâvuk yılı érdikim Ĥazret Seyyid Subḥān Ḳulu Ḥān Belḥ cānibîge ‘āzim boldılar emmâ vaķtîde érdi kim eber-i ā‘dâ-ı devlet-i ḥākānının dîdesi meşellîk-i bārān-ı eşkni tüker érdi. Belkim kefi deryā-ı nevāl-i sultān-ı (457b)(124) yānglıĝ in‘ām-ı āmmning feyzîni her diyâr ve her aķtârĝa yétkürür yâ meger-i havāĝa ğubâr-ı ḥâkdın derdel bar érdi. Eberning kilib kétkenni bile bertaraf boldı aşifte ve herzegirlikning abını élkerî tutĝan ve âfitâb-ı delvni kûşının sertârıdın tîr-i bārān kılĝan ve nebâtâtning etfâlîĝe zühre yok érdikim zāviye-i ârzdın başını çıkârsa ve havān-ı qahramāndının ḥavfidın tep ve lerze tutĝan érdi ve bahārning hicrāmıdın nergisî ve nesrîning dîdesi sefid aylāngan érdi ve çemenĝe çendin etfâl reyâhındın ĝayr-ı ez-i nergisîĝe dîde qalĝan érmes érdi. Ol târîḥdin kim müdebber-i âfitâb-ı şimāl cānibîdin cenûb-ı cānibîge meyl körgözüb havā-ı ḥonok-ı ḥareketler bünyād kılıb ve ḥāk-ı terdāmenlik aĝāz kılıb sermāning şiddetî mertebede boldikim yılānning nefsî aĝzıda füsürde aylāndı berfu kārning ĝalebesi dereceĝe yitüşdi kim şirdiller sermāning ĝaretîdin rûbāh ve semûrning şekmîde pinhān bolĝan ve dilāverler qalb-i şitāning şûletûdin qalb-i şitānı özige penāh kılĝan asmān havāning teĝayyürîdin semûr-ı sincābnı aĝuşıĝa alĝan zeyrekler ‘itidāl-i mizācning ḥıfzıda kânûn-ı kânûnning iltizāmını lâzım bilgen yine bir kün Ĥazret-i kamer-i rikâb-ı Qarāvul ribâtıdın eblâķ-ı tüzĝāmnıng rikābıĝa qadem qoyub ‘inân-ı ‘azîmetni Ḥāce Mübārek cānibîge ma‘tûf kıldı emmâ eber-i tîre-i serāperde siyāhnı ‘ālem-i ‘ulvî fezāsıda eber pâ

kılğan ve birde nîlgûn bile afitâb-ı nûr-ı bahşınınġ çehresini pûşîde kılğan érdi. Sermānıġ ġāyet-i şiddetîdin felek-i serme-i pûsî sincāb-ı seġābnı ékkinige kéygen ve kûh-ı bā şükûh bāşını pûstîn-i kākumning astîġe sālğan

Nazm

Keşîd kûh ze serdî be zîr dāmen-i pāy

Ze berf hem nemd eber rā keşîde be ser

Nişeste end melā'ik ze şodet sermā

Der asmān hem şeb gird ateş-i āġter²⁸⁹

Yok yoknı aytāyın tā Ĥazret-i Ĥān şāhibkırānning bāsî 'adāletî pîr ve cevānning ġakkıda cārî turur kîmke yārā ve kuvvet bar kim ġad-i 'itidāldın tecāvüz kılsa ve inġirāf-ı mizācdın dem ursa inġiyād ve bendelik **(458a)** ning astānıdın ġademplerni yitüşġarı koysa berr-i buġar-ı mesālikining sālîklerini ġûrşîd ve māh-ı salţanatning rāh-ı nemālîkî bile bādiye-i sermāning mûhlekesidin çıkārıb Nesefġe yétkürdi. Miġnet-i riyāzeti 'iyşî ve neşātġa mübdel aylānıb leşker-i zafer-i eşer bu makālġa müterennim bolur érdiler.

Nazm

İmrûz men ez bādiye renc-i elem

Vāreste nişeste der golistān-ı irem²⁹⁰

Cum'a küni mezkûr aynıġ tokġuzlāncısıda érdikim ġacû'l-ġarameyn Ĥorrem Biy Pervāneġî havāġāhlık ve cānsiperlik maġāmıda mişl-i şabh-ı şānî şādık-ı dem ve mānend-i ġutb-ı sipihr-i şābit-i ġadem-i pîşî kendning köprüġî başıdın bāşını ġadem kılıb közning perdesidin pāy-ı endāz-ı tûşekān kim serāġe-i felekning ferrāşî kim bu bisātġa arāyişî perver érdi. Bu tarîġa yahşî bisātnı körġen érmes ve gerdûning sem'î bu nev'-i ceşnni éşitġen érmes ve Ĥazret-i ġilāfet-i mekān-ı pāy-ı mübārekni cenîbetning rikābıdın ġālî kılıb ġarem-i sāray-ı Nesefde ġarār tutdı ve her cānıbdın ġoş ġaberler yitüşüb 'iyşî ve devlet bile ġorremlîġ bisātıda olturdı tört künden sonġ sorādikāt-ı devletni Ĥarā tebeġe berpā kıldılar Ĥazret-i Ĥān nuşret-i nişān-ı Nesefning dervāzesidin çıkıb Belġ cānibġe müteveccih boldılar hemûl kün Şāh Ĥāce ve Ĥācem Yār Müneġġid Ĥazret-i Ĥānning ġizmetî ve rikāb-ı sa'adetdin kākıb Şehr-i Sebzġe kitdiler bu ġaber ġümāyûn-ı 'ālanıġ sem'îġe yitüşüb ġahramān-ı salţanatning

²⁸⁹ "Daġ çekti soġuktan eteġinin altından ayaklarını, Kardan da aşikâr oldu buluta çekti başını, Melekler oturdular soġuġun şiddetinden, Gökyüzünde her gece dolaştı ateş yıldızı."

²⁹⁰ "Bugün ben çölün elem ve zorluġundan, Huzurla oturdum huzurun gül bahçesinde."

nihâdığa gâzab-ı müstevlî bolub ol bâgîlerni tutmāk üçün Tu‘me Biy Yâbûnı ta‘yîn kılıb
özleri Belhge ‘âzim aylândılar mezkûr aynıng on yéttilencisi Kelîfge dâhil boldılar ve heme
‘asâkir-i nuşret-i ma‘eşir-i deryâ ve kîmelerge mütveccih boldılar.

Kıt‘a

Çe deryâ sâye kahr-ı ilahî

Ez û der re‘şe ez me tâ be mâhî

Numûn ‘umkeş in ne kûh-ı sîmâb

Be reng-i dâne hây reyek der ab²⁹¹

Ve Eyzân

Güzistend rûyîn tenân hayl-ı hayl

Be fermân-ı hâkân gorrende seyl²⁹²

Üç kündin song Hâzret-i kamer-i rikâb-ı deryâdın ‘ubûr kılmāk üçün hâne-i çûbînge kadem
koydı kim sakfî pâyân ve sûtûnı bālâ érđi. ‘Înân-ı ‘azîmetni bād-ı sebk-i reftârning kavlıge
bérîb kîmeni deryâning yüzide cârî kıldılar.

Naẓm

Çe keştî peşt (458b) çeşmî der perîden

Çû ebrûy-ı betân şekl-i remîden

Sebok rû keşt-î pîşeş keşîden

Kî ez ramhây-ı mûçeş aferîden

Sebok rûhî edây-ı hâne-i zâdeş

Nige yek kervân bād-ı murādeş

Be te‘şîr-i işāret-i rāh mî reft

Nefs tâ berzedî çûn ah mî reft

Mu‘aṭṭal dest-i mellāh ez ‘ināneş

Ze cenbeş hây-ı müjgân bād-ı bāneş

²⁹¹ Ne ilahi bir gazap denizinin gölgesidir, Sis kabından ay ondan titredi, Gösterdi derinliğini bu cıva olmayan
dağ, Suda olan kum tanelerinin rengini.

²⁹² Böylece; Göveren tenler sürü sürü geçtiler, Kükreyen sel gibi hakanın fermanına.

Çe sāmān armîden der berş bûd

Kez û dil-i ber girîften lengereş bûd

Ez an vālā gevher-i deryā-ı dūrre şod

*Helālî bûd ez hûrşîd per şod*²⁹³

Vaktî kim Hâzret-i Hân berr-i Ceyhûndın ötdiler Belhning heme ademleri tâleb-i deryâğaça pişvâz çıkıb Hâzretning rikâbını bûse kılıb medh-i şenâ-ı zebân-ı derâzlık kılıb aydılar.

Nazm

Zihî ze ‘adl-ı tev rûşen serîr-i hākānî

Ze şu‘le dem tîgat zamâne-i nûrânî

Tev an refî‘ cenâb ki hüsrevân-ı cihân

Be der ge tev berend arzûy-ı derbânî

Temâm ‘arşa ‘âlem terâ müsaḥḥir bād

*Tev bā cihân ve cihân bā tev bād-ı erzânî*²⁹⁴

Mezkûr aynîng on sékkizlencisi çehârşenbe küni hân-ı mansûr-ı deryāning kenārıdın semend-i cihân-ı neverdning ‘inānnı hân-ı abād-ı cānibîge ma‘tuf kıldılar yine bir kün ol cāydın Adîne mescid cānibîge andın cum‘a küni mezkûr aynîng yégirmi üçlencisi Hâzret-i hākān-ı mevkib-i hümâyûnnîng heme mülâzımları bile hemrâh-ı ser‘at tamâm bile müstekarr-ı cāh-ı celâl-i cānibîge müteveccih bolub Belh dāḥil boldılar ‘izzet ve kāmgarlık taḥtıda oturub etrâf ve cevāniblerge ‘ināyetnāmeler yiberdiler ve Maḥmûd Biy Pervāneçîning talebî üçün Kun(du)zğa ‘ināyetnāme revāne kıldılar ol cāydın Maḥmûd Biy ‘arîza yazdı kim Hâzret-i kamer-i rikâb Tarmaṭây Biy Mîrābnı yibersunlar ba‘zı ‘arzlarım bar andın song Hâzretning bendelikige barûr mene Hâzret-i Tarmaṭây Biy revāne kıldılar orta cevdān Kun(du)zda mîr abğa mülākāt vāḳi‘ boldı ‘ināyet-i bîḡayet Hâzretin olça kim Maḥmûd Biyning ḥaḳkıda bolğan érdi. Mîrāb Biy, Maḥmûd Biyge ḥatır-ı nişān kıldı ve

²⁹³ “Onun bulutu tan şeklinde korktuğunda, Gözlerin ardından ne gemiler uçtu, Çevik yüzlü bir gemiyi önünden çektiler, Dalgalarının sürüsünden yarattılar, Çevik bir ruh naz hanesinden doğdu, Bir rüzgâr kervanı arzusuna baktı, Öğüt tesirine yol gitti, Nefesini verene kadar sızısı gitti, Yelkeninin kirpiğinin hareketlerinden, Geminin dizgininden eli boş kaldı, Ne yurtlar uyutuldu kesildiğinde, Ondan gönül alanlar gemisinin demiri oldu, O yüce deniz mücevherinden inci oldu, Hilal oldu güneşten dolgun oldu.”

²⁹⁴ “Senin adaletinden aydınlanan saltanat hakanlığı ne hoş, Kılıç nefesinin parıltısından zaman nurlanır, Sen o cihan Hüsrevlerinin saygın yücesi, Senin dergâhına götürdüler arzu gardiyanını, Âlemin tüm bölgesi sana itaatkâr olsun, Sen dünyayla ve dünya seninle değerli olsun.”

ékkileri hem ol cāydın Hāzret-i Hān-ı huceste-i şîfāt-ı cānibîge meyl körgözdiler tā bāş-ı cevdān-ı Kūn(du)zğaça kilgen érdiler kim Maḥmūd Biyning kīnīdin Kātağannıñ āksağālları kilib Maḥmūd Biy bu re'ydin kāytārīb Kūn(du)z cānibîge éltidiler mīrāb-ı mevķib-i hūmāyūnğa kilib bolğan vāķı'anı 'arzğa yétkürdi def'a şāniye Hāzret-i (459a) Tirmizī Begni Maḥmūd Biyning talebîge revāne kıldılar mülākātdın Hāzretning 'ināyet ve merḥametleridin olça kim Maḥmūd Biyning ḥaḳķıda bolğan érđi beyān kıldı. Emmā Maḥmūd Biy dergāh-ı vālācāhğa yine 'arıza yāzdıkim eger Muḥammed Cān Atālık ve Muḥammed Sa'īd Hāce Naķīb kılsalar bendening suḥanları bar turur andın song mezkūr ümerālar bile hemrāh-ı bendelikge barur mene vaķtī kim Hāzret-i ḥilāfet-i maşīr-i keyvān-ı serīr çeḥārşenbe kūni şāh-ı evliyā-ı 'umde-i eşfiyā-ı mehbiṭ-i envār-ı 'avāṭif ve mevāhib-i esedāllahū'l-ğālib-i emīrū'l-mümīn 'Alī İbn Ebī Tālib rażıyallahu anhnıñ merķad-ı şerīfleri tavāfiğa 'āzim aylāndılar ve heme ümerā-ı rikāb-ı sa'ādetde érdiler. Ol Hāzretning asatāne muḳaddeseleri ziyāretini taķdīmge yétkürgendin song Muḥammed Sa'īd Hāce naķīb ve Muḥammed Cān Atālık ve İz-Timūr Pervāneçī ve Ümerā-ı Belḥī ve Buḥārīdin bir cemā'anı Kūn(du)z cānibîge revāne kıldılar mezkūr ümerālar Maḥmūd Biyge ortā cevedānda mülākāt kıldılar mülknıñ ḥayretīde suḥanlar ārāğa tüşđi emmā Maḥmūd Biyge ḥavf-ı 'ināngīr bolğan érđi. Bendelikge kilmekge rızālık bir mād-ı dergāh-ı vālācāhğa 'arıza yāzıp yiberdikim "Kūn(du)z bende andın kemrāķ dur mene kim hān-ı maşūrning ḥuddāmları bile ma'rez-i mülkābeleğe kılsām ve körünmeklīķ kılsām cürret ve cesāret-i bīnihāyet kim ḥükm-i girāminıñ ḥilāfiğa vāķi' bolğan érđi. Cān-ı ḥavfıdın ve helāknıñ ve hemīdin érđi eger Hāzret-i eltāf-ı ḥüsrevāne bile biçārenıñ zellātī defterlerini 'afvning ab-ı zülālī yobmāk kılsalar her ayine çākerlik ve inķıyādnıñ ḥaḳķasını ḳulāķımğa ötkerib mādāmū'l-ḥayāt ḥizmetķarlıķning cāddesidin ḳademni yitüşķarı ḳoymās mene vaķtī kim mevķib-i hūmāyūn Belḥīdin mūrāca'at körgözüb Fāḥire-i Buḥārāğa nüzül-ı iclāl vāķi' bolsa bende asatāne-i 'ālem-i penāhğa barıp dīde-i remed-i dīdege bārgāh-ı sipihr-i iştibāhnıñ ḥāķīdin celā birur mene Hāzret-i ḳamer-i rikāb-ı ḡāyet-i merḥamet-i cibillī ve nihāyet-i 'āṭufet aşlıdın terāḥḥum körgözüb yibergen ademlerini ḥil'at-ı fāḥire bile serfirāz kıldılar ve 'ināyet-i amīz-i peygām buyurdılar. Andın song Yār Muḥammed Pervāneçī Ming (459b) ning talebī üçün Meymenege 'ināyetnāme revāne kıldılar ve Yār Muḥammedni kiltürüb Belḥīning divān begīlik bile serfirāz aylānturdılar heme 'āsāķir Belḥī ve Buḥārī kim pāye-i serīr-i ḥilāfetde muḳīm érdiler. İn'ām-ı ḥüsrevāne bile serfirāz kıldılar hemül zemistānnı Belḥīde ötkerdiler. Vaķtī kim ḥürşīd-i 'ālem-i tāb-ı berc-i şeref-i ḥamlğa yüz kiltürdi sermāning leşkerī sipāh-ı rebī'ning ṭali'asıdın hezīmet tāpdı bād-ı sebk-i pāy-ı ferrāşılıķning meydānığa

qādem ve sehāb çābük dest-i naqqāşılıqke qavl yétkürdi ve eber-i nîsānî bāğ ve bostān
‘arûsınıñ meşşātalıqığa iştiğāl körgözdi ve çemen ‘arûslarınıñ gûş ve gerdenerige abdār
lu’lu’lar bile zînet bérdi bergdin hulle-i vekldin berhen kıldı. Hâzret-i nevrüz-ı sulţânını
Belhde kılıb ‘alaü’l-şabāh kim fetḥ ve fîrûzlıq leşkerîniñ envār-ı etrāf-ı cevānibdin ol
dergâh-ı ‘asākîr-i müvākibge yüz koydılar. Hâzret-i qamer-i rikāb-ı bād-ı pāy-ı qamer-i
seyrniñ rikābığa qādem koyub mānend-i felekü’l-eflāk-ı Buḥārāğa ‘āzim aylandı.

Bu ma'nîge mu'eyyed ve bu davānıñ vukûğa müşaddık olkim Hâzret-i kamer-i rikâbning bendelikide Yeblâk Koşbegige gâyet-i 'inâyetî bar érdi ve hiç kişige Hâzretning nazarıda suhanga yol bérmes ér(di) ol cihetdin Êşik Âkâbâşığa gayret-i hased-i gâlib bolub nehvét ve gurûrning Buhârini dimâğı kâhığa yol bérîb esbâb-ı hilâf ve 'inâdnı cemi' kılıb Şehr-i Sebzde cemâ'a oñg ve sol bile ittifaq kılıb 'alem-i muhâlefetni bülend kutardı. Vaktî kim bu haber-i vahşet-i eser hân-ı hilafet-i mekânning sem'îge yitüşüb etrâf ve cevâ nibge 'inâyetnâmeler revâne kıldılar ve Kubbetü'l-İslâm Belhning ümerâlarını taleb kıldılar ve heme 'asâkir-i nuşret-i ma'esir Belhî ve Buhârî qarşıda cemi' boldılar ol vaktde Belhning ümerâları birbirleri bile muhâlefet kıldılar ve Yâr Muhammed Divânbegîni yétlediler kim katlğa yétkürseler ol cemâ'atning muqâvemetiğe tâb kiltür alma-ı firârı qarârğa ihtiyâr kılıb Semerkand cânibige Fâzıl Biy Yüzning yanığa revâne boldı emmâ ol avânede Maḥmûd Biy Qatağan adamlarının bir cemâ'a bile ittifaq (460a) kılıb Kun(du)zdın berq-ı bād yānglıg müsâre'at körgözdi. Deryâ-ı Amûyadın ötüb leşker-i müvâkib-i kevâkib-i gerdûn-ı meratibge müte'âkib bolub naḥşebde Ümerâ-ı Belhige mülâkât vâkı' boldı kengeş ve meşveretdin song Maḥmûd Biy ve Muhammed Sa'îd Hâce Nakîb ve Gâyib Nazar Biy Atalık şecâ'at ve celâdet-i nihâdların bir cemâ'a bile hemrâh Begî Muhammed Êşik Âkâbâşını tutmâk üçün Qarşidin Şehr-i Sebzge müteveccih aylandılar ve qal'a kişining mütevatınlarından bir cemâ'at kim oñg ve sol boldılar kilib mezkûr ümerâlarını körüb Hâzret-i kamer-i rikâbning halka-ı itâ'atlerini kulâklarığa sâlib gâşiye-i mütâba'atnı êkînlerige keydiler ve heme Ümerâ-ı Belhî ve Buhârî at üstidin Beg Muhammed Êşik Âkâbâşığa mülâkât kıldılar şulhdın suhan başlâb aydılar kim serkeşilikning hayâl ve endîşesini başıngdın çıkârgıl tâ'at ve inkıyâdning pîşânesini ihlâş ve fermân berdârlıq hattı bile yerde koyub dîger bâre-i hilâfning pîrâmenîdin aylânmağıl ve bu cemâ'at bile hemrâh sâye-i serîr-i hilâfetge revâne bolub sâyir-i bende-i devlethâhlarning silkide-i intizâm tâpgıl emmâ havf ve hirâsı Beg Muhammedge gâlib bolğan érdi. Ol sebebdin hâtırığa firârı qarâr bérîb Kubâdiyân cânibige revâne boldı. Mezkûr ümerâ heme oñg ve solning âksakâllarını alıb

‘inān-ı yekrānnı dergāh-ı ‘ālem-i penāh-ı cānibîge tāb bérîb Qarşîge kildiler ve heme ümerā yekdil bolub Hāzretge ‘arıza yāzdılar kim bu hādişe kim vāqı‘ bolubturur ve mundın song hem vāqı‘ bolur bināsı Yeblāq Qoşbegîning cenāb-ı Hāzretge qurbetî ve mahremlikîge érken Hāzret-i hilāfet-i mekān Yeblāq Qoşbegîni rikāb-ı sa‘ādetdin devr kılib çehār-ı cevîni angā kerāmet kılsalar Hāzret-i alarning mültemisîni mebzûl tutdılar. Rebî‘ü’l-evvelning āhîrî şenbe küni ming bir yüz bēşlenci (1105) senede Ümerā-ı Belhî ve Buḥārî kilib Hāzretge kornişî kıldılar ve Maḥmûd Biy Pîşkeşîleri kim asatāne-i saltanat-ı aşıyānga lāyık érdi. Hāzretning nazarıdın ötkerdi cevāhir-i ihlāşını ‘arızasıga muvāfık (460b) koyub itā‘at ve inqıyādnıng ğaşıyesini dil-i cānının ketfîge tāşlādı ve ‘arıza kim Kun(du)zdın mu‘riż-ı ‘arzga yétkürgen érdi vefā kıldı. Hāzret-i kerem-i bahşı zebāne-i porsişni beyānga küşāde kılib ümerā-ı ‘izāmdın her birini porsiş bile serfirāz aylānturdılar. Rebî‘ü’l-şānının altılāncısı cum‘a küni Maḥmûd Biy Pervāneni Belhge Atalık kılib serfirāz kıldılar mezkûr aynıng on sékkizlencisi çehārşenbe küni Atalık bolğanı üçün at çekti ve heme ‘ameldārlarga ser-i pāy bérdi ve Hāzret-i hem Maḥmûd Biyge hil‘at-ı fāhire ve in‘ām-ı vāfir bérîb merāhim-i şāhāne bile nevāzişî kıldılar manzûr-ı nazar-ı ‘ināyet aylānıb anıng fark-ı tefāhür ve mübāhātı eyvān-ı keyvāndın ötdi. Birinçe kün rikāb-ı sa‘ādetde bolub Belhning divānbeğîgırlîgîni Hācem Bérđi Kilecî üçün cevāb alıb andın song Hāzretin fātiḥa iltimās kılib Belh cānibîge revāne boldılar.

26) Dārü’l-İslām Buḥārāning ümerāları bir birleri bile muḥālefet qılğanlarının zikrî ol cihetdin Hāzret-i ā‘lanıng ḥātır-ı girift bolğanının beyānı

Bu vāqı‘anın ḥudûsı andağ érdikim māh-ı Şevvālning yégirmi yéttilencisi yekşenbe küni ming yüz bēşlenci (1105) senede ümerā-ı Māverāü’nnehirdin cemi‘ keşîr Fāzıl Divānbeğî Yüz ve İz Timûr Pervāneçî Qaṭağan ve Tuğme Pervāneçî Yābû ve Hoşḥāl Biy Dîhî Āksakāllı ve cemi‘ keşîr kete Hāce Naḳîbning üyige cem‘ bolub manşıbdār boldılarda istiklāl ve serkeşlik ağāz kılib aydılar kim Hāzret-i Hācem Bérđi Dādḥāhnı Ka‘be-i mu‘azzama cānibîge revāne kılsunlar. Bu ḥaber Hāzret-i hilāfet mekānnıng mesāmîge yitüşdi. Evvel mertebe Naḳîb Hāce ve Muhammed ‘Alî Hācını revāne kılib alarning ḥaqqıda köb ‘ināyetleri mebzûl tutub buyurdılar kim bu ‘işyānnıng başıdın ötsünler Naḳîb Hāce ve Muhammed ‘Alî Hācıga iltifāt kılmadılar. Bu ékki cenāb vaqtı kim bu ḥālnı müşāhede kıldılar ümerāning küfrān-ı ni‘metûdin te‘accübge qaldılar kilib Hāzretge ‘arz kıldılar andın song Hāzret-i hilāfet mekān ol ékki kevkeb-i şeref-i necābet ve iftiḥār (461a) ve merci‘-i ekābir-i sığār ve kibārıgı Cûybārî ḥācelerdin Muhammed Mûsa Hāce ve Muhammed ‘Abid Hācege kişî yiberib taleb kıldılar. Hāzret-i Hān dervîşî perver-i zebāne-i mu‘ciz beyānnı küşāde kılib

aydılar kim hâceler barı ol bergeşte-i bahtlarığa étsunlar kim Hâzret bururlar kim alarnıñ her birini eyâlet ve kâmgârlık çemeniniñ cûybârıda nihâl-i iqbâl ve kişveristânlık golşeni bile terbiyet kılğan turur mene bu taħm-ı ma‘şiyetni kim zemîn-i dilde ékîb tururlar anı köngülleridin çıkârsunlar kim nedâmet-i pişmânlıkdın başka hâsılı bolmâs hâceler fermân-ı mûcibîge ‘amel-i erg ‘âladın süvâr bolub ol fitne-i engîzlerige yüz kiltürdiler ol ékki necâbet-i penâh-ı lafz-ı gevher bar Hâzretidin neşâyihge zebân-ı küşâde kıldılar her çend-i sa‘ynı ziyâde kılur érdiler. Emmâ muhâliflerniñ köngülleri sahtırâk bolur érdi ve pâdişahnıñ suhanı kim gevher-i girân bahâ turur şekest kılıb hâk idbârı başlarığa sâhib-i tarîk ‘işyânı élkerî tutdılar nâ ‘ilâc ol ékki necâbet-i penâh-ı mevkib hân-ı nuşret-i destgâhğa kilib şûret-i vâkı‘anı takrîr kıldılar. Bu suhandın Hâzret-i cemşîd-i şevketniñ ayîne hâtırı kim cām-ı cihânnümâ turur ğubâr-ı melâl tutub kaşd kıldılar kim dilâverlerdin bir cemâğa buyursalar kim ol bağılarnı tutub bend-i zindân kılğanlar emmâ ‘inâyet-i bîğâyet Hâzret-i kim cibillî érdi. Ol cihetdin te’emmül buyurdılar ümerâ-ı muhâlif pîşekte Hâcenıñ hav(â)lîsidin süvâr bolub Hoşige Biy Atalıkniñ üyige tüşdiler yine hemül künniñ vaqt-ı peşînide Hâzret-i sikender-i nişân ‘ulemâ ve dervişlerge kişi yiberdiler cenâb-ı ‘âla-ı nişâb-ı müte‘âl-î intisâb-ı zübdetü’l-‘ulemâ-ı el-mütebahhîrîn ve kıdvetü’l-‘urefâ-ı el-muhiddîn seyyidü’l-muhaddesîn ve senedü’l-muhakkaķîn Ahûnd Mollâ Muhammed Şerîf ol sâlik-i mesâlik-i râh-ı tarîkat-ı kâşif-i mükâşefât-ı hakîkat-ı bende-î ber güzîde ale Hâzret-i Şeyh Habîbullah ve ol ‘âlicâh necâbet-i penâh-ı şeri‘at-ı destgâh Kâzı Mîr Nâsır bu üçlerini ol zalâlet pîşeler **(461b)** niñ neşâyihge nâmzed kıldılar bu üç ‘azîz kilib delâyil-i ayet ve hadîs bile alarnı râh-ı râstğa terğîb kıldılar tekebbür ve ‘inâdnıñ câddesidin kıytmâdılar ahîrî’l-emr tahayyülât-ı nefsanî ve tesvîlât-ı şeytânıniñ vâsıtası bile ‘işyân ve nâfermânlıkniñ ‘işâbesini pîşânelerige bağlâb bîşermlikniñ kulu bile fitne ve fesâdnıñ ebvâblarını güşâde kılıb dervâze Şeyh Celâldin çıkıb namâzgâhğa tüşdiler şabâh-ı rûz düşenbe kim hüsrev-i firûze-i reng-i çehâm-ı evreng-i ceng ve muharebe kaşdı bile ‘ilm-i yed-i beyzân-ı sipihr-i ahzarnıñ meydânıda bülend kutardı ve tîg-i ‘âlem-i tâbniñ şü‘âdın mevâkib-i kevâkibge inhizâm bérdi ve feth ve firûzlık avâzesini basît-i ğabrâda münteşir aylânturdı.

Naẓm

Sehergâhân ki şâh taht-ı eflâk

*Girift ez tîg-i sûzân kişver-i hâk*²⁹⁵

²⁹⁵ “Feleklerin şahlık tahtı olan sehergâhlar, Yanan kılıçtan ülkenin toprağını tuttu.”

Hzret-i Hân manşûr-ı korniş ‘āmm buyurub heme hâceler ve ekâbir ve muhâdem ve ‘asâkir-i nuşret-i ma’eşir kim rikâb-ı hümayûnda bolur érdiler erg-i ‘ālağa cem‘ boldılar. Hzret-i ‘ināyet-i bînihāyetni alarnıñ haqqıda mebzûl tutub qarârgârni āngâ kıldılar kim ol muhâliflerniñ rezmî kaşdı bile süvâr aylanıb alarnıñ nihâdın demâr çıkârsalar.

Nazm

Her çend ki nihocîr bûd ve dilîr

Fî el-hâl gorîzân şivid ez hamle şîr²⁹⁶

Hzret-i rüstem fa‘âl tahtnıñ üstidin turub yétlediler kim özlerige cevşen-i himāyet-i ilahî bile arā bérseles ümerā-ı ‘izām ve hâcegân-ı zü’l-ihtirām Hzretniñ süvâr bolmakığa re’y kılmādılar özleri fâtiha iltimâs kılıb umûr-ı muşafnıñ tertîbî kaşdığa cezm kıldılar ve libâs-ı bezmdin çıkıb libâs-ı rezm kiddiler her birleri afitâb-ı cihântâb-ı meşellîk tîğ-i zerendûdnı kemerlerige hamayil kılıb ‘arzğa yétkürdiler kim nîm-i cānı kim bu bendelerde bar turur fark-ı ferqadsası Hzretge nişâr kılurmız Hzret-i Hân-ı süleymân-ı mekân ümerâlarğa fâtiha bérîb ılgâr başılıknı şecâ‘at-ı nişâne-i muqarreb Hzret-i Hân, Ğāyib Nazar Biy Atālîğğa muqarrer kıldı. Dilāverlik bişesiniñ şîrleri Ma‘şûm Biy Hâcî ve Hoşhâl Biy Dādḥāh ve Sultān (462a) Hâce Nakşibendî ve Muhammed ‘Alî Biy Hâcî ve cemî‘ bahâdırlar heme ittifaq kılıb ‘azm-ı teveccüh-i meydân-ı rezmni cezm kılıb dervāze Şeyḥ Celâldin çıkdılar ve ümerā-ı muhâlif bişe namāzgāhdın çıkıb heme ğarq-ı fûlād ve ahen aylanıb namāzgāhğa arka bérîb uruşğa amāde bolub turdılar emmā bahâdırlar ékki tarafdın şebdîz-i ‘azmnı mihmîz bile rezmge tîz kılıb qahr ve sitîznıñ meydânığa tâht kiltürür érdiler. Ümerā mağzûb kim kudret ve kuvvetde özlerini rüstem-i destândın ziyāde kemân kılur érdiler. Cürret ve celâdetde İsfendiyâr-ı rûyîn tenni özleriniñ ğāşiye berdârı hayâl kılur érdiler mânend bişe-i za‘îf kim tünd-i bâddın perhîz kılur ve mişâl-i kevâkib kim afitâbnıñ nûrı şa‘şa’sıdın gürîzân bolur. Hân-ı nuşret-i eşerniñ leşkerîdin rûy-ı gerdân bolub sepülânıñ kıtar bîsûtîde şaf-ı arāste kıldılar ol ékki leşker kıyâmet-i eşer bir birniñ berâberide turdılar.

Meşnevî

Dû leşker ez dû cānib şaf keşidend

Be yek dîger ze her cānib resîdend

Nefîr ez şûr-ı mahşer yād-ı mîdād

²⁹⁶ “Her ne kadar cesaretili ve öfkeli olsa da ceylan idi, Aniden firar etti aslanın hamlesinden.”

Be yek dem ‘ālem-i ber bād-ı mîdād

Senān ve tîr û peykân tîg ve huncer

Çû müjgân tîz hûn-ı yer sitemger

Zehr gûşe kemānihā-ı kiyānî

Çû ebrûy-ı betān der cān-ı sitānî²⁹⁷

Leşker-i manşûrning sol tarafıda Ma’sûm Biy Hâcı ve Hoşhâl Biy Dâdhâh ve Tirmizî Êşîk Akâbâşî ve Sultân Hâce Mezârî ve leşker-i hân-ı zafer-i eşerning ong tarafıda Muḥammed Biy Hâcı ve heme Topçibâşılar begbâr bahâdırlar bülend-i avâz bile Allahuekber deyib êkki tarafdın ateşî kıtâlning işti’âlîge fermâne bérđiler. Peykân dü zebānga zehir-i kahr bile ab bérîb ḥadeng çehâr birni kemān-ı geyānining zihîge koyub ve kernâining fiğanını temâşâkârlarning kulâkığa yétkürüb sutûr(d)ân bād-ı refâtning sommı ğubârını afitâb-ı ‘ālem-i tâbning yüziğe niķâb köhlî kıldılar ve nâyire-i ḥarb ve ateşî fenân-ı cānlarning ḥarmanığa tâşlâb érdiler ve ecelning tünd-i bād-ı beķāning nihālîni vücûdnıng cûybârdın çıkâr érđi.

Mesnevî

Dilîrân çûme râyet efrâhtend

Be kaşd-ı ser yek diger tâhtend

Çenān riht-i hûn tîg-i ḥārā şikāf

Ki şod lâle-i ğûn ḥāk deşt muşāf

Ez her cenāb ḥadeng-i tîz refât

(462b)

Girifte cāy-ı der cānihā elfuvār

Yilān rā şod ez tîr merdum-ı efken

Hezārān rûzen ender ḥāne-i ten

Ze rûz nihā ki dil-i rā ğarķ-ı hûn kerd

Pî nazẓāre cānihā ser berûn kerd

²⁹⁷ “İki ordu iki taraftan saflarını düzdüler, Birbirlerine her taraftan ulaştılar, Boru mahşer surunu hatırlattı, Bir nefeste cihanı havaya uçurdu, Mızrak, ok ve temren, kılıç ve hançer, Keskin bir kirpik gibi kan dökücü ve zalim, Yıldız yaylarının her köşesinden, Onun kara bulutları can alır gibiydi.”

*Kemān-ı her gûşe ez tîr-i sitemkîş
Ecel rā dāde cā der hāne-i hîş
Zirh rā dīde hā ger dīde-i pîr-i hûn
Çû çeşm ‘aşk bāzān ġarkā-ı der-ı hûn
Tüfek hūned yod ‘ālem şod pür ez dūd
Ve ez an çeşm-i zirih şod girye-i alūde
Tüfek zed ber reg-i cānihā girih hā
Beden sūret ki pîken ber zirih hā
Ze bes ‘ālem zed ez bāng dūhûl-ı cûş
Felek kerd ez kevākib-i penbe der gûş
Tüfekhā ez dem germ-i ateş-i efrûz
Çû ah derd manden hān û mān-ı sûz
Ze peykān noql mestān dāde-i eyām
Be cāy-ı bāde hûn-ı zîn ser nigûn-ı cām
Şitāb-ı behr cān berden senānrā
Ecel nāamede mîberd cānrā
Çû müjgān-ı betān māh-ı peyker
Senān rā her taraf şad-ı fitne der ser
Çû cān-ı ‘āşıkān ez her kerāne
Siper tîr melāmet rā nişāne
Ecel ez kār māned ez şuġl-ı bisyār
Velikin hem çenān-ı şemşîr der kār²⁹⁸*

²⁹⁸ “Sözü geçen bahadırlar sancağı yücelttiler, Birbirlerinin üzerine saldırıya geçtiler, Dikenleri yaran keskin kılıç böyle döktü kan, Toprak sahrasının savaşı lale rengi oldu, Her taraftan hadeng mızraklı davranışlar, Elif gibi canlarda yer tuttu, Pehlivanlar serilen insanların oklarından vuruldu, Binlerce baca hayat hanesinin içinde, Kalbi kanda boğan bacalardan, Gören canların ardından başlarını çıkardı, Sitem çeken oktan her köşede bir yay, Kendi hanesinde ecele bir yer verdi, Zırhları görenler alt üst oldu çok kandan, Aşk oyunu oynayan gözler gibi boğuldu kanda, Gülen tüfeklerden âlem oldu çok dumanlı, O gözlerden zırh oldu gözyaşları, Zırh üzerinde bir temren olarak, Tüfek grupların can damarlarına vurdu, Âlemin kifayetinden vurdu, davul sesinden coştı, Gökyüzü kulakta pamuktan yıldızlar yaptı, Ateş sıcaklığının nefesinden yanan

El-Kıssa

Diğer bâre ümerâ-ı muhâlif-i destgâh-ı leşker-i nuşret-i penâhdın rûy-ı gerdân bolub vâdî firârğa müteveccih boldılar tedbir-i ilahîning mübeşşirleri ve taqdîr-i şahinşâhîning kârsâzları feth-i rûh-ı efzâ ve zafer-i dilgüşâning beşâretini avâze kıldılar emmâ şecâ‘at-i penâh-ı cânsiperler kim asatâne-i saltanat-ı aşiyânening mahşûslarından érdiler mânend Ğâyib Nazar Biy Atalık ve Ma‘şûm Biy Hâcî ve Hoşhâl Biy Dâdhâh piyâde ve süvâreni muhâliflerning kînîdin barmâkdin men‘ kılur érdiler fâyda kılmâs érdi. Benâgâh-ı tâ‘îfe kim şekâvetning perdesi alarning başîret közini pûşide kılğan érdi. Feth-i abâdnıng muķâbelîdin karîb ilik süvâr hamle kiltürdiler mânend Tu‘me Yâbu ve Serhad Yüz, Ötken Yüz ve Hamid Hâce ve cemâ‘a dîger kim müctemi‘ érdiler ve leşker-i manşûr-ı cānibîdin meydān-ı tehevvrüning fārisleridin fevcî mânend Muhammed Rahîm Kûrçibāşı birāderî bile hemrāh güyyā şîr-i jiyān kim kelle-i ahûğa yüz kiltürür ta‘n-ı nîze-i hār-ı işkâf bile muhâliflerning sînesini şikâf kılur érdiler. Ol kün andağ ceng mağlûbe boldı kim sinān-ı ateşî fişānnıng leme‘atıdın şā‘îka mânend ol ékki (463a) nevcüvānnıng harman hayatını koydurdılar.

Kıt‘a

Çenān şu‘le zed ateş-i kārzār

Ki dil-i sūht mirrîh rāz an şîrār

Çenān riht-i hûn tîg-i elmās gûn

Ki rûy-ı zemîn geşt deryā-ı hûn²⁹⁹

Ol kulle celâdet ve merdānelikning pelengleri ve lücce-i siyâlet ve ferzānelikning nehengleri Muhammed Rahîm Kûrçibāşı birāderî bile hemrāh ol ma‘rekede olça kim imkân-ı kûşîş érdi kiltürdiler. Emmâ kazāning kāydı ol ékki nevcüvānnıng dest-i müdāfa‘asını bağlāb at üstidin rûy-ı zemînge yétkürdi. Ol kâfir ni‘met-i muhâlifler Kûrçibāşının birāderîge şerbet-i şehâdet nûş kıldurdılar Kûrçibāşığa hem köb-i zahımları yitüşüb şehрге kergözdiler. Ékki kündin song golistān-ı hayatının bülbülî kafesi kâlındın pervāz kıldı ve köb piyādeler derece-i şehâdetge yitüşdiler şenbe küni mezkûr ayda ol tâ‘îfe-i kûtāh-ı endîşî kim mevkib-

tüfekler, Dert sahiplerinin feryadı gibi barkları yaktı, Taşınan temrenlerden sarhoşlara verdi zaman, Kan badesi yerine bundan tepe takla oldu kadehi, Bir çeviklik canın bir parçasına götürdü mızrağı, Gelmeyen ecel götürdü camı, Beyaz tenler karanlık kirpik gibi olduğunda, Mızrağın her tarafı başlarda çıkardı yüz fitne, Her köşeden âşıkların canı, Kınayan ok kalkınının âlametiydi, Ecel işinden durdu çok çalışmaktan, Fakat aynı şekilde kılıç işindeydi.”

²⁹⁹ “Muharebe ateşini öyle bir alevlendirdi ki, O alevlerden yanan gönlü yaktı, Elmas gibi keskin kılıçla öyle bir kan döktü ki, Yeryüzü kan denizine döndü.”

i hümayûn hân-ı ma‘delet kişidin tehallûf körgözürgen érdiler barıb Qal‘a-ı Bâbâhoş tîrni alıb zulm ve te‘addîge dest-i dirâz kılıb ateşî bîdâd bile ol mevzi‘ning mazlûmları sînesidin dûd çıkârdılar re‘âyânıñ kârî ve fuqarânıñ mühimmî câyîge yitüşdi kim ol zalâlet bîşelerniñ te‘addîsidin eşk-i evrenîge dîdeleridin qatarât-ı kevâkib töker érdiler ve ol hâdişeniñ mehabetîdin feryâd-ı fiğannı asmânning ucige yétkürür érdiler. Fevvâre ‘uyûnlarıdın seylâb-ı hûn revâne kılur érdiler. Gâyet-i bîtâkatlıkdın hâk-ı hûndâ gâlağan érdiler. Ol gürûh-ı muhâlif bîşe-i bîendîşe Hazret-i kamer-i rikâbnıñ hûkûk-ı terbiyetî defterîni tāk-ı nisyānda koyub kirbāsı gerdûn-ı esāsıdın yüz urub Qal‘a Debbûs Şāhnı alıb Hazretning düşmānlarıda menîge qavlı urub Hārezmge Areng Hān Ürgencīning aldıga kişi yiberdiler bu haber-i vahşet-i eşer mesāmi‘-i celālga yitüşdi. Hān-ı sikender-i mişālning hātırı ol gerdûndın rencîde bolub etrāf-ı cevānibge ‘ināyetnāmeler yiberdiler ehl-i ihlāsdın cemi‘ keşir Maḥmûd Biy Atālîk bile Belḥdin kildiler ve Hazret-i mekārîm āhlāk-ı hüsrevāne bile hemeni müzeyyid-i merḥamet ve ihtisās bile (463b) serfirāz aylānturdılar.

27) Maḥmûd Biy Atālîk Ümerā-ı Buḥārāning fitnesi def‘i üçün leşker-i nuşret-i eşer bile Belḥdin kilgenining zikrî

Her vakt kim sâbıka ‘ināyet-i subḥānî pâdişāhıning neyyir iqbālîni fetḥ ve fîrûzlık maṭlā‘ıdın tālî‘ aylāntursa ḡamām-ı havādişning terākîmî anıñ hûrşîd-i devletî çehresi envārıga hicāb bolā almās ve hergāh kim irādet-i lemyezelî şāhib-i sa‘ādetiñing ‘ilmî māhçesini nuşret ve bihrûzlıkning ucige yétkürse ‘asākîr-i zafer-i ma‘esirîge ‘ālem-i ḡaybdın mededîyār.

Kıt‘a

Ze luṭf-ı ezel her ki yābid siper

Ze bîm havādiş niyābid zarar

Biyābid ez faẓl-ı ilahî meded

Niyendişod ez leşker bî ‘aded

Be vakt-ı zarûret ez uc sipihr

Resed behr-i imdād û māh ve mehr

Çû nî berdmed ez zemîn nîzevār

Hikāyetî kim qalem-i müşkîn-i şemāme anıñg taqrîrîge zebān-ı güşāde kıılır kim Zilhicce ayınıñg sékkizlencisi şenbe küni leşker-i nuşret-i eşer Belh cānibîdin kamer-i seyr-i bād-ı pāylarğa süvār bolub özlerini Hāzret-i Hānnıñg leşker kāhîge yétkürdiler. Düşenbe küni kéngiş kıılıb Qal‘a-ı Debbûsğa ümerā-ı muhālîf bîşeniñg aldığa kişi yiberdiler kim dergāh-ı hāne-i ‘ālîcāhğa kilib devlethāh bendeler ve bārgāhniñg muqarrebleri kıtārıda bolsunlar emmā mezkûr ayınıñg yégirmilencisi pençşenbe küni sipāh-ı nuşret-i destgāhniñg Qarāvulları Qaraköldin haber yétkürdiler kim Areñg Hān Hārezmî Yāñçîdin ötüb Qarāköl Qal‘asınıñg muhāşarasığa müteveccih turur hemûl kün Hāzret-i a‘la-ı hāqān-ı Ürgencîniñg élçîsini tutmākğa fermān kıldılar. Ehl-i leşkerdin bir cemā‘a ol gümrāhlarnı tutmāk üçün élçîhānege müteveccih boldılar. Hārezmîler müttefik bolub élçîhāneniñg dervāzesini merdumniñg yüzige çıkıp harb ağāz kıldılar. Birinçe kişini multıkdın uçurdılar bilāhîr Maḥmûd Biy Atalık kilib qarîb otuz kişini élçîhānedin tutub hemeni bend kıılıb Hāzretniñg nazar-ı envārlarığa kıltürüb kıtlığa yétkürdiler hemûl kün sevdāger merdumlarıdın seksen neferni kim Ürgencîler sarāyıda bolur érdiler tutub tārāc kıılıb dört beş ay müddetî zindānda **(464a)** maḥbûs boldılar. Ol vaktıda kim haber kilgen érdikim Areñg Hān Yāñçide(?) turur tevāturgā encām tāpdı. Hāzret-i Hānnıñg re‘y-i şevāb-ı nemāsı andağ tekāzā kıldı kim şecā‘a ve cānsiperlerdin birinçe kişini Qarāköl Qal‘asını saqlāmāklık üçün revāne kılsalar hemûl sâ‘at ol ékki celādet bîşesiniñg şîrî Muḥammed ‘Alî Biy Hācı ve Şükür Biy Hācı Türkmen ve Arslān Bakāvul veled-i Hācı Şükür Biy dilāverlerdin bir cemā‘a bile hemrāh Hāzret-i ḥilāfet mekāndın fātiḥa alıb isti‘cālınıñ qanātığa süvār bolub Qarāköl cānibîge ılğār kıldılar. Hemûl keçe mezkûr qal‘ağa dāḥil bolub fuqarā ve re‘āyāğa dildārlik kıılıb qal‘anıñg burc bāreleriğe istiḥkām bértiler. Cevşen-i kesl-i mübārızlar heme yekdil bolub ve Hāzretniñg devletîge tekye kıılıb ve Hāzret bārî te‘āladın imdād taleb kıılıb sābit-i kadem ve rāsiḥ-i dem érdiler kim Zilhicce ayınıñg yégirmi beşlencisi yekşenbe küni Areñg Hān Hārezmî leşker-i şeyātın-ı eşer bile kilib Qarāköl Qal‘asını muhāşara kıldı hemûl keçe serkûblar kutārıb cedd-i cehd körgözür értil. Emmā şecā‘at-ı nişānlar Muḥammed ‘Alî Hācı ve Şükür Biy Hācı Türkmen birāderleri ve ferzendeleri bile hemrāh qal‘adın çıkıp merdāne-i cengleri kıılıb tarîk-i ‘işyān-ı sālîkleriniñg serkûbı bünyādını kıldılar ve hān-ı ‘ālîcāhniñg dergāh-ı nuşret-i penāhığa ‘arıza revāne kıldılar kim ‘āsākîr-i felek-i destgāhniñg mübārızlarıdın birinçini

³⁰⁰ “Sonsuz lütuftan her kim kalkan elde ederse, Olayların korkusundan zarar gelmez, İlahi ihsandan yardım isteyin, Sayısız ordudan kaygılanmayın, Gökyüzünün zirvesinden ihtiyaç zamanına, Yetiştirdi onun imdadının bir parçasına ay ve güneş, Yerden mızrak gibi ney kısmını götürdüğünde, Kullar gibi hizmet kemerini bağladı.”

revâne kılsalar bu düşmannı ārādın kutārsa bolur yine bir kün kim ‘arşa-ı sipihnrning̃ shehsüvārıdır’-ı muşaffā-ı şubhni ékkinige kéydi ve ‘ilm-i huṭūṭ-ı şu‘ān-ı bülend kutārib̃ hişār-ı nîlgûn-ı gerdûnnı müsaḥḥir kıldı ol celādet-i bîşesining̃ hizberleri ve şecā‘at-ı meydānınıñ şîrleri Hāzret-i hilāfet-i ‘āfiyetdin fātiḥa alıb ‘inān-ı yekrānnı muḥālifler cānibîge tāb bérîb cāndār mevzî‘de kim Buḥārāğa üç fersahlık cāy turur qarār tutdılar müddet dört kün ā‘dāğa muntazır érdiler. Tevātur bile ḥaber yitüşdikim Areng̃ Hān Hārezmî **(464b)** ‘alem-i nigûnsārnı Qarāköl Qal‘asınıñ etrāfida berpā kılğan qal‘a-ı şerāitning̃ teshîrîge sa‘y-ı kûşış bar turur ümerā-ı nuşret-i nişān-ı düşman-ı şiken Belḥî ve Buḥārî heme yekdil bolub ‘alem-i zafer bir cemni Qarāköl cānibîge tāb bérîb ilgār körgözür érdiler. Ol qarānggu keçede közning̃ nûrı eşyānı körmekdin ‘atıl érdi. Yolını ğalaṭ kılıb dilāverlerdin ba‘zınıñ ‘ubûrı deryāğa tüşken érdi. Ab-ı golning̃ vāfirlik̃idin alarğa renc ve ta‘ab ve envā‘-ı miḥnetler yitüşken érdi. Vaḳtî kim qazā ve qaderning̃ mellāḥları keştî zerendûd-ı afitābnı felek-i āḥzarning̃ deryāsığa saldı leşker-i zafer-i nişānnıng̃ qarāvûlları ḥaber kiltürdiler kim dîvsîret ve ‘ifrît-i dîdār-ı muḥālifler ‘alem-i nigûnsārnı tārāb-ı cānibîge tāb bérîb ol vilāyetge yüz koydılar dîger bāre Maḥmûd Biy Atalık ve Hācem Bêrdî Dîvānbegî ve Kûçek Biy Pervāneçî ve Buḥārilerdin Ma‘şûm Biy Hācı ve Hoşḥāl Biy Dādḥāḥ leşker-i kıyāmet-i eşer bile hemrāh-ı ‘inān-ı mürāca‘atnı cānibîge ma‘ṭûf kılıb püşt-i bündārnı qal‘a tārābğa bérîb rûy-ı sitîznı ā‘dāğa müteveccih kılıb “*Ve men yetevekkel ‘alallāhi fehüve ḥasbüh*”³⁰¹ dāmen ve vüşkasığa qavl urub köngülünı kavî tutub ve qadem-i şebātnı muḥkem kılğan érdiler. Muḥarremü’l-ḥarāmning̃ üçlencisi şenbe küni mîng̃ bir yüz altılāncı (1106) senede érdikim benāgāḥ Areng̃ Hān mā ḥānnıng̃ deştîdin leşker-i şeyātnı-ı eşer Hārezmîler bile deşt-i şahrān-ı ğubār alur kılıb ve rezmni cezm-i tārābning̃ kıble tarafıdñ ötüb ‘alem-i nigûnsārnı ḥayr-ı abādning̃ Aḳkölîde berpā kılıb leşker-i nuşret-i eşerning̃ muḳābeleside şaf-ı arāste kıldı emmā ol kün ol şîr-i bîşe-i şecā‘at Maḥmûd Biy Atalık meymene ve meysere leşkerni arāste kılıb leşkerning̃ onğ̃ tarafını Buḥārā ümerālarıdñ bir cemā‘atğa tāpşurdı ve leşkerning̃ sol tarafını Belḥî ümerālardıñ bir tā‘ifege ta‘yîn kıldı. Özi leşkerning̃ ortāsıda qarār tutdı vaḳtî kim bahādırlar düşmannıng̃ leşkerîge kırıp yitüşdiler mānend-i **(465a)** şîr-î jiyān kim gile-i ahûlardıñ endîşe kılmās ve mişāl-i bāz-ı bülend-i pervāz kim keşret-i teyhûrnı nazar-ı himmetîge kiltürmes alarğa ḥamle kıldılar ve mübārızlar tîg-i mināreng̃ni Areng̃ Hānnıng̃ leşkerî ḳanıdñ gûne-i yāḳûṭ-ı rummānı kılor érdiler ve kemāl-i merdānelik̃ni becā kiltürdiler ve semend-i berḳ-i mānendni semender-i mişāl-i ma‘reke ateşbārnıng̃ şu‘leleri ārāsıda cevelāng̃a kergözdiler. Her biri şemsîr-i ejdehā-ı ahenğni nehenğ mānend-i deryā-ı cenğde

³⁰¹ “Kim Allah’a dayanırsa, O, ona yeter.”, Talak 3.

şināver kılıb Hārezmîlerniṅ hayātı kimesini fenāniṅ girdābgā ğark kılur érdiler ve peykān-ı hūn-ı fişāniṅ nūkı bile muhāliflerniṅ dīde-i dilni la'l-ı Badaḥşān meşellīk kılur érdiler ve senān-ı cān-ı sitāniṅ ta'nıdın ā'dāniṅ hayātı bünyād-ı berhem urār érdiler. Lācerem ol künde serdārlarıniṅ başları ve Hārezmîlerniṅ tenleri ḥāk-ı rāhga berāber aylāndı ol ma'rekede mevkib-i hümāyūnniṅ heme ümerāları levāzım-ı celādetni taqdīmge yétkürdiler ve ā'dāniṅ cem'ıyyetü bisātıni yıǵnādılar ve ümerā-ı nuşret-i nişān hemül kün tā ol vaqtga yétkür ve kim hūrşid-i 'ālemgır-i 'alem-i feth-i firūznı ā'dāniṅ kānı bile reṅgīn kılıb başını ḥāk-ı kīr-i gūnga çıkdı henüz mübārızlar ḥarb kılur érdiler. Vaqtı kim Hārezmîler Ümerā-ı Belḥı ve Buḥāriniṅ celādet ve merdāneliklerini kurdılar müdāfa'adın qavillerini kūtāh kıldılar. Vaqtı kim eyyāmniṅ zengārı reṅ-i şafḥasıniṅ muşkfām-ı perdesiğe hūbān-ı gol-ı endāmniṅ ruḥsāre-i ḥālī meşellīk qarā reṅni erzānı tutdı. Ürgenciler ol rezmdin Hārezm cānibige yüz kiltürdiler ve cānlarını selāmet éldiler.

El-Kışsa

Nazm

Rûz-ı dîger ki bezmegāh sipihr

*Geşt-i rûşen ze nûr tal'at mihr*³⁰²

Hūrşid-i beyzā 'ilm ya'nî cemşid-i encüm-i ḥaşem-i rezmi kılmāk üçün cevşen-i zengār-ı zafer-i aşārnı ékkinige kéyib ma'reke sipihriṅ meydānıga qadem koydı ve leşker-i zulmet-i şebni maǵlûb ve münhezim aylānturdı.

Nazm

Be meydān rāned nevrān-ı merākib

*Be tîğ-i efşāned ser hāy-ı kevākib*³⁰³

(465b)

Qarāvullar ḥaber yétkürdiler kim muḥālifler inhizām körgözdiler hemül kün Maḥmūd Biy sipāh-ı düşman-ı şiken bile hemrāh-ı ümerā-ı muḥālif bişe-i bîendîşe cānibige yüz kiltürüb ılǵār kıldı mezḳūr ayniṅ altılāncısı cum'a küni ab-ı colovānniṅ lebīde ecel-i mānend-i benāgāh ol bergeşte-i baḥtlarıniṅ başıga yitüşdiler ümerā-ı maǵzûb kim buḥār-ı naḥvet ve ğurûrnı dimāğları kāḥıga yol bérîb esbāb-ı ḥilāf ve nifākıni amāde kılıb Hārezmge qāşıdılar

³⁰² "Gökyüzünün savaş meydanında diğer gün, Güneşin doğuş nurundan aydınlık oldu."

³⁰³ "Nurlu bineklerini meydana sürdü, Kılıcını savurdu yıldızların başına."

bile hemrâh-ı ‘arîza yibeyib Areng Hânı yüz nîreng bile kiltürgen érdiler ve hemîşe-i mekr ve tezvîrning şûretîni zamîrleri levhîge nakşî kılur érdiler. Dûd-ı meşellîk dimâğlarında çıkdı kılğan eşleridin pişmân boldılar şecâ‘at-ı nişân Maḥmûd Biy Atalık ol küfrân-ı ni‘metler ve fâsık-ı bîtarîkler bile yüz körşüb ‘işyân ve tuğyânning caddesidin ḥân-ı ḥilâfet-ı mekânning iṭâ‘atî şâh-ı rāhıga kiltürdi ékki tarafdın ‘ahd-ı peymân ārağa kildi ve cemâ‘atı kim bu sözge i‘timād kılğan érmes érdiler. Firârı qarârğa ihtiyâr kıldılar mânend Fâzıl Divānbeğî ve Tu‘me Pervāneçî ve Serḥad Yüz ve Ḥāmid Ḥāce ve Muḥammed Bābā Qarāvulbeğî ‘inān-ı ıztırârı tarîk-i firārning kāydı kavliḡe bérîb firārğa yüz koydılar hemûl keçe leşker-i ḡāret ve tārācğa dest-i dirāz kılıb alarning îl ulûslarını tutub köb māl ḡanîmet aldılar emmā Maḥmûd Biy cemâ‘anı tutğan érdi kim Ḥân-ı kişverküşâ-ıning ‘ilmî sāyesidin kaçib Areng Hānga koşulmākçı érdiler mânend İz-Tîmûr Pervāneçî ve Hoşḡāl Mîrahûr ve Nesef Biy Qatāḡan alarning rişte-i müvāşalat ve muvāfaqatını munkaṭı‘ ve güsüste kılıb merāḡim-i şāḡāne ve ‘avāṭıf-ı ḡüsrevānedin umîd vār kılıb isti‘cālning kanātıga süvār bolub ikbāl-i mânend-i sipāḡ-ı cerrār-ı nuşret-i şî‘ār bile hemrâḡ ılgār tarîkasıda sāye-i serîr-i saltanatga müteveccih aylāndılar. Mezkûr aynıḡ on beşlencisi çehārşenbe küni kilib Ḥazretge korniş kıldılar ḡāyib Nazar Atalık ve Maḥmûd Biy Atalık (466a) ol nāyire sedādınınḡ sūhteleri nāmurādlık vādîsining ḡāk-ı alûdelerini Ḥazret-i kerîm şıfatdın şefâ‘at kıldılar Yāsası Çingîzî tarîkasıda İz-Tîmûrning kerdênge terkeş sālîb evreng-i şāḡinşāḡınınḡ etrafıdın aylānturdılar. Ümerāyı kim ḡalka-ı iṭâ‘at kulāklarıda ve tavḡ-ı şecâ‘at-ı gerdanlarında érdi. Ḥil‘at-ı fāḡire-i in‘ām-ı vāfir bile serfirāz aylāndılar birinçe vaḡt-ı Ümerā-ı Belḡ rikāb-ı sa‘ādetde boldılar Maḥmûd Biy her birini Ḥazret-i melik(ü’l)-mülk baḡşdın ‘aml ve serḡad bile serfirāz aylānturdu andın sonḡ Ḥazret-i ḡûrşîd-i sîmādın fātiḡa alıb Belḡ cānibîge yüz koydılar ve fitnening ateşige tîḡ-i tîzning bile teskîn bértiler.

28) Areng Hân bin Anûşa Hānning vefatı zikrî

Andaḡ kim sābiḡān ḡāme-i ḡuceste-i şemîm bile merḡûm aylāndı kim Areng Hân ma‘reke-i cenḡdin yüz nîreng bile ḡürîzān bolub özini Ḥārezm tevābîge Ürgencning ā‘yān ve eşrāfları anıḡ istikbālîge çıkdılar anı ol şekestdin begāyet-i perîşān ve endûḡḡın tāpdılar aşār-ı idbār anıḡ rûzgārı şafāḡātıda zāḡir ve ‘alāmāt-ı ḡizlān-ı ahvāl-i idbārıda bahr-ı devletününḡ afitāb-ı münkesif ve sa‘ādetining kamer-î münḡasif ve şe‘amet-i ef‘āl-i nikābet-i āḡvāldın andaḡ nādîm ve pişmân bolḡan turur kim ‘ademni vücûdga memātnı ḡayātga tercîḡ kılğan turur. ‘Āḡıbet ol ḡareket-i nālāyıkı kim Ḥazret-i kamer-i rikābning ḡulf-ı ‘ahdîde kılğan érdi. Rûzgār-ı nāsāzgārdın emrāz-ı muhtelif ve ikḡām-ı mütezādde anıḡ bedenîge tarî aylāndı ve ḡahramān-ı ṭabî‘at kim memleket-i ḡalibning müdebbir érdi. İslāḡ-ı mizāc-ı ta‘dîl-i

mevāddın ‘āciz boldı ve rûh-ı hayvānı kim kûvā-ı cismānının hāmīlî turur fûtûr tâpdı henüz eyyām-ı hayātı yégirmi yılını tamām kılgan érmes érdikim ecel ‘ömrîning rûznāmçesini pāyānga yétkürdi. Endek-i müddet ve zamānda Hārezmîlerning hûrsendeliğ-i hālî ülfetîlerning şāmil aylāndı.

Mışra‘

*Hûd ber ser an rûy-ı ki der serdārı*³⁰⁴

Vaktî kim umûr-ı devlet-i selāfın Hārezmge fûtûr ve fesād yol tâpdı ékki yüz éllik esās saltanat kim alarning hāndānıda érdi. (466b) Tezelzül-i pezîr aylāndı fitne ve aşûbning ebvābını özlerining yüzlerige küşāde kıldılar. Vaktî kim kaffe-i re‘āyā ve ‘amme-i berāyā kim Buḥārā muzāfātıda bolur érdiler. Keçede kim bister-i rāhatnı yāysālar Hārezmîlerning şalābetidin zebāne-i şem‘-i meşellîk-i şu‘le-i hayātlarığa lertzān bolur érdiler. Künide kim aning zirā‘at-ı hayāt-ı memātning evrākı bile mahşûd aylāndı fuqarālarıning hırmen-i hayātı havādişning afetûdin ḥelāş aylāndı.

Nazm

Be eyyām û rûz-ı merdum çû şām

*Şeb ez bîm û ḥāb merdum-ı herām*³⁰⁵

Evvel mertebe kim bivefālîk tarîkîge qadēm koyub muḥālefet kılgan érdiler. Ḥazret-i Ḥān-ı ‘ālicāh-ı şîr-i çehreakāsını Hārezmge revāne kıldılar peygām bérîb dest-i ḥattı-ı yāzğan érdiler kim éşitüldikim dergāh-ı sid(r)e-i aşıyānning bâğî ve muḥālifleridin bir cemā‘at-ı tehāllûf körgözüb sening aldینگğa kişi yibergen tururlar alarning mekrîge firîfte bolub ol bâğîlerning nîreng bile yāğî aylānmağıl ve rişte-i dostlık kim arada bar turur güsiste aylānmansun eger dostlık ve aşınalık aralaymızda bâkî ve pāyidār bolsun déseng ol bâğî ve ‘āşîlerning yibergen kişilerice serābîl-i ḥabsîge kergözüb bizning dergāhımızğa revāne kılgıl ḥulāşa suḥan olkim ḥudāyı te‘āla-ı bezni özining meziyed-i lutf ve ‘ināyetîge ḥāş kılgan turur ve her kişi ‘işyān ve tuğyānning yolını ilgerü tutğan bolsa ḥān-ı māmî belkim mülk-i cāmî mühnedim aylānğan elḥamdülillah bizning qaşr-ı devletîmiz andağ rāsuhtü‘l-bünyād turur kim mencenîk havādişning asîbî bile tezelzül-i pezîr bolmās emmā Areng Ḥān bu suḥan merāḥim ve naşîḥat-ı şāhānege iltifāt kılmāyın muḥāliflerning i‘lāmığa firîfte aylānıb ve şāh-ı rāh-ı itā‘atdın rûy-ı gerdān bolub ve gümrāhlık vādisiğe tüşüb Ḥazretning elçîlerini

³⁰⁴ “Başında ne varsa kendini oraya koyarsın.”

³⁰⁵ “Onun zamanlarında halkın günü akşam gibiydi, Akşam onun korkusundan halkın uykusu oldu haram.”

zindānda maḥbûs kılıb Hârezm leşkerî bile hemrâh muḥālefetni cezm kılıb Buḥārā cānibîge yüz koydı.

Nazm

Hilâf-ı rāy-ı sulṭān rāy-ı custen

*Be ḥûn-ı ḥîş bā şod dest şesten*³⁰⁶

Rebî'ü'l-evvel ayınınḡ yéttilencisi seşenbe küni muvāfık **(467a)** tenḡ'izül Areṅg Hân cānın kâbız-ı ervāḡa tâbşurdı ve şîr-i çehre-i aḡası Ürgencningḡ ḡabsîdin necât tâbîb dergāh-ı 'ālem-i penāḡa revāne boldı mezkûr aynınḡ yégirmi sékkizlencisi seşenbe küni kilib ol ḡaber manşûrnı Ḥazretningḡ sem'îge yétkürdi.

El-Ḳışşa

Ḳahrāmān-ı devletî Buḡārāningḡ mütevaṭṭınlarını Hârezmîlerningḡ zulm-ı zulümâtıdın hulāş kıldı ve cunne-i 'ināyetî fuḡarā ve re'āyānı ḡadeng-i ḡavādişningḡ asîbîdin necât bérđi ve zılāl-ı 'āṭufetî āvvāre-i mazlûmlarını afitāb-ı bîdādningḡ tâbîdin hulāş kılıb ebvāb-ı raḡmetni alarnıḡ yüzlerige küşāde kıldı.

Ḳıṭ'a

Ze inşāf-ı 'adliş ra'ıyyet mer fe

Be çûd ve 'eṭāyiş sipāh-ı mebāhî

Çû ayîne mer at ṭab 'iş münevver

*Muşşavver der û şûret-i ḡayr-ı ḡāvāhî*³⁰⁷

Riyāset ve serfirāzlıḡnıḡ golizārı ol ḡışidin peydā ve arāste bolur kim merḡamet ve dilnüvāzlıḡnıḡ destî bile sitem-i dîdeleriningḡ ayākıdın yétkenni çıkārıp alur.

29) Belḡningḡ ümerāları bir birleri bile muḡālefet ḡılḡanlarınıḡ zıkrî ve Ḳurme serdārlarınıḡ hemesi pāye-i serîr-i ḡilāfetge kilgeniningḡ beyānı

Ve bu vāḡı'a kim ol diyārda yüz körgözdi anıḡ şerḡını müsevved evrāḡ aytur. Bu eyyāmda kim mınḡ bir yüz yéttilenci (1107) senede érđi. Kumeyt-i ḡoş-ı ḡarām-ı ḡalemningḡ beyān-ı 'inānını suḡanrānlık meydānıda süvār érđim ve ḡāme-i müşḡn-i şemāmeningḡ destiyārılıḡı bile varaḡnıḡ yüzini feşāḡat yāzārınıḡ cevāhir-i furûşları meşellîk-i müzeyyen kılrır érđim

³⁰⁶ "Sultanın fikrine karşı fikir aramak, Ellerini kendi kanıyla yıkamak gibidir."

³⁰⁷ "Adalet ve merhametinden halk müreffeh, Cömertlik ve armağanına ordusu iftihar eder, Ayna gözgüsünün huyu parladığından, O yüzde şekil hayırseverdir."

kim benāgāh-ı haberî yitüşdikim Qubbetü'l-İslām Belhning heme ümerāları ahdı ya'nî bir birige 'inād kılıb istiqlāl da'vasın kılmāk bolub. Hāzret-i şehriyār-ı zemîn-i zamān ve hüsrev-i zafer-i qarîn-i şahibkırān Seyyid Subhān Qulu Muhammed Bahādır Hānga 'arıza yazıb revāne kıldılar kim törelerdin birisini Belhning qal'a hānlıķı bile serfirāz kılıb yibersunlar ékkilenci yine Belhning ümerāları bir birige muhālefet körgözüb cemî' Qurme dergāh-ı vālācāhğa 'arıza revāne kıldılar kim biz bendeler biğayr-ı ez Hāzret-i saltanat-ı nişān-ı töre dīgerni qabul kılmāsmız ve bu fitne-i belīg Maḥmūd Atālıķnıng sem'î ve kûşış bile bolğan bu 'arıza nazar-ı envārga yitüşdi. Mîrzā Toksābenî, Seyyid Mîr Ahûr bile hemrāh Ümerā-ı Belhning talebî (467b) üçün revāne kıldılar. Bu ékki ümerā olcāygā yitüşkendin song her nemerse kim 'ināyetnāmelerde yazğan érdiler. Heme qabûl kılıb muqarreb-i dergāh-ı Hāzret-i ala-ı Hāce Naşrullahning hāneqāhıga cem' bolub birbirleri bile yārāş kılıb dergāh-ı hilāfet-i destgāhğa 'āzim aylāndılar ve Muhammed Sa'îd Hāce Naķīb cemî' Qurme bile hemrāh Kelîf yolıdın ve Maḥmūd Biy Tirmiz yolıdın bendelikge 'āzim boldılar emmā Maḥmūd Biy devlet abāddın kim Belhge tört fersahlıķ yol turur keçe kāytıb hışār-ı Belhge dāhil aylāndı ve Qurme cemā'ası özlerini pāye-i serîr-i hilāfetge yétkürdiler. Hāzret-i kamer-i rikāb-ı Maḥmūd Biy Atālıķğa 'ināyetnāme yiberdiler kim Qun(du)z ve Hāzret-i imāmning hükümetini āngā merḥamet kılduk bu 'ināyetnāme yitümesidin evvel mäh-ı Şevvālning yégirmi törtlencisi şenbe küni mezkûre senede Qal'a-ı Derûn şehri Tarmaţāy Biy Mîrab Quludın alıb qal'anıng fuqarālarını gāret ve tārāc kılıb Sālîh Hāce veled-i pā(di)şāh Hāce Pārsāini töre kutārdılar bu haber-i vahşet-i eşer hān-ı nîkû-ı seyrning sem'îge yitüşdi. Ol düşman-ı bed-i aḥterdin rencîde-i ḥāţır boldılar. Bā-vücûd ol kim Hāzret-i hilāfet-i mekân Maḥmūd Biyni yāşlıķ ve küçiklikdin büzürglik mertebesige ve mezelletning ḥazîzîdin 'izzet ve şöhretning ucige yétkürgen érdiler ve Qubbetü'l-İslām Belh kim Ümmü'l-bilād Ḥorāsān turur anıng hükümetini kefi ihtiyār ve qabza-ı iktidārıda qoyğan rûz-ı berûz anıng ikbālî nihālîning kâmeti terbiyetning cûybārıda bülend bolur érdi. Bilāḥîr-i taḥayyülāt-ı nefsanî ve tesvîlāt-ı şeytânîning vāsıtası bile Hāzret-i ḥāķānıning hukûķ-ı terbiyetini tāk-ı nisyānda koyub temerrüd ve 'işyānnıngda menîge ceñg urub tãi'fe Qıbçāķya bile muvāfaķat kılgan ve Sulţān Türkmen hem cem'i Terākime bile hemrāh-ı Qatnāmning³⁰⁸ etrāfıdın tarîķ-i bağı ve tuğyāngā sālîk bolub Belhge barıb Maḥmūd Biyge qoşulub Derûn şehri müsaḥḥir kılmākda anga imdād körgözgen.

El-Qıssa

³⁰⁸ PN.: قطغان.

Hân-ı düşman-ı şiken-i etrâf-ı cevānibge ‘ināyetnāmeler revāne kıldı. Rahîm Biyning talebî (468a) üçün hem ināyetnāme revāne kıldılar. ‘Ankarîb-i dergāh-ı ‘ālem-i penāh ve sāye-i serîr-i ā‘lağa şitāb körgözsün. Ol suhanlarıkim ehl-i fitne ve fesāddın mesāmi‘ celālga yitüşgen érdi. Bitafşîl-i ‘ināyetnāmege yāzıb revāne kıldı.

30) Hocend vilāyetîdin Rahîm Biy leşker-i ferdān bile Hân-ı ‘ālem-i pesendning dergāhıga kilgenining zikrî

Ming bir yüz yéttilenci (1107) senede Muḥarremü’l-ḥaramning törtlencisi düşenbe küni Hân-ı manşûr birinçe kün çeşm-i intizārnı yolga kılgan érdiler. Rahîm Biy kilgendin song kéngeş kılıb. Hâtır-ı ‘āla-ı Ḥazret āngā qarār tâpdı kim rāyāt-ı zafer-i āyātnı Qubbetü’l-İslām Belḥ cānibîge bülend kutārsalar mezkûre senede Şafer ayının on törtlencisi şenbe küni pâdişāh ‘ālicāh Belḥning teshîrîge müteveccih boldılar. Mezkûr aynın yégirmi tokkuzlāncısı pençşenbe küni Nesefge dāhil boldılar müddet on bés kün ol mevzi‘de ikāmet kıldılar. Rebî‘ü’l-evvelning on altılāncısı şenbe küni sorādikāt-ı devletni Qarā Tebege berpā kılıb Belḥge ‘āzim aylāndılar. Rebî‘ü’l-sānīning gurrei yekşenbe küni deryādın ötüb mezkûr aynın yéttilencisi ‘ilm-i nuşret-i şemîm-i ḥānının mähçesi Şeyḥ Hasannın ḥudûddını münevver aylānturdı. Vaktî kim islāmning rāyet-i afitāb-ı dirāyetî ve savlīning haberî Belḥ neşîmenîde bolgan muḳîmlerning sem‘îge yitüşdi. Dûd-ı telḥ alarning dimāğlarıdın şu‘ûd kıldı. Ol cemā‘at hem Belḥ leşkerî bile dervāze-i ḥıyābāndın çıkıb kuşḥānening muḳābilide leşker-i devlet-i eşer-i ḥilāfetge müteveccih boldılar. Ol tā‘ife-i mekkār-ı ḡaddār kim şeqāvet yüzidin zağning biri meşellîk-i ruḥsāreler bile metā‘-ı ḥayātga közlerini sorḥ kılgan érdiler ve ḥûn-ı fāsîd alarning bedenleride cevş urub dimāğlarıda sevdā-ı bâtılları bar érdi. Devlet-i ḥüsrevīning kuvvetîdin alarning esās-ı tedbirî irāde-i taḳdîrge muḥālîf boldı. Leşker-i nuşret-i eşer cānibîdin şecā‘at-ı bîşesining hünerberleri ve celādet-i deryāsının nihengleri Ğāyib Nazar Biy Atālîk ve Rahîm Biy ve ‘Adil Biy ve Hoşḥāl Biy (468b)(110) Ḥazretdin fātiḥa alıb bî (ye)kbār ḥamle kiltürdiler. Vaktî kim muḥālîflerge qarîb yitüşdiler bîendîşe kārzārnıng kavā‘îdî terbiyetîge iştiğāl körgözüb mānend-i seyl kim tāğning bülendîdî pāyānga revāne bolur. Ā‘dānı mānend-i ḥār-ı ḥāşāk aldılarıga sālīb sürüb leb-i nehr-i Abdullahdın tā ceybî nehr-i Maḥmûd Biygeçe alıb bardılar. Ehl-i naḥvet ve gurûrnı tîğ ve nîze bile rişte-i ḥayātını kaṭ‘ kılrur érdiler ve ḥāk-ı rāḥga berāber kılrur érdiler. Ol künde Belḥ leşkerîdin toksān yétti kişi mübārızlarınıng kavlıde ḳatlgā yitüşdiler ve ol ademleri kim tûrîk érdiler. Ḥazretning nazar-ı enverleriḡe kiltürüb hemeni ḳatlgā yétkürdiler bu rezm tā vaḳtîge yétkür ve érdikim tāyir-i zerîn-i cenāḥ-ı afitāb-ı mağrib-i aşıyānsıga meyl ḳatlgan érdi. Leşker-i zafer-i qarîn bir birining muḳābelide érdiler.

Nazm

Rûz-ı dîger ez ser kahr-ı afitâb

*Ber girift ez çehre-i zîbâ niķāb*³⁰⁹

Vaqtî kim Maḥmûd Kaṭağan ve Yâr Muḥammed Mîng ve Nadir Türkmennîng keyfiyet-i ‘inād ve temerrüdî ḥākān-ı zafer-i nişānga ma‘lûm aylāndı andağ ğazabnāk boldı kim alāt-ı muḥāşara-ı tertîbî ve edevāt-ı muḥārebennîng tensîkîge fermān kılıb şehrnîng etrāf ve dervāzelerini ümerālarğa taķsîm kılıb sāyir-i ümerā ve erkān-ı devlet ve ‘asākîr-i mirrîḥ-i şavlet ol ḥişār-ı sipîhr-i kirdārni merkez-i mānend ārāğa aldılar emmā Maḥmûd Atalık Ḥazretnîng teveccühîdin ḥaber-i tābib Belḥnîng burc ve bārelerini mażbût ve müstahkem kıldı. Qal‘anınîng istihkāmığa ḥatırni qarār bérîb ḥilāf ve nifāknnîng vādîside qadem-i muḥālefetni üstüvār kıldılar irtengdin keçegeçe naḥvet ve ğurûrnîng bādı bile ceng ve cidālning ateşini bülend kılıb nihāyet-i şecā‘atnı zuḥûrğa yétkürür érdiler. Emmā her şabāḥ afitābnîng şehsüvār-ı nîze-i ğüzārı sipîhr-i mināreng ḥişārınınîng teshîrge kemend-i himmetni taşlar érdi. Ḥazret-i ḥilāfet-i mekān ol qal‘a-ı asmān-ı kirdārnnîng fethîni ilgerü tutub ḥatır-ı iķbāl-i ma‘esirni angā müteveccih kıılır érdiler. Naķķāre ve nefernîng şadāsını kere eşîrnîng zirvesiğe yétkürüb kernā-ı ve surnā-ınınîng ğarîv bile erkān-ı (469a) ‘ālemni mütezelsil kıılır érdi. Mevkib-i ḥümāyûnnîng bahādırları ketiflerige siper çıkıp başlarığa dobulğa keygen muķātelenîng meydānığa qadem koyub dest-i celādet bile tîr-i merg-i ma‘esirnnîng iķābını kemānnîng aşıyānıdın pervāzğa kiltürüb düşmanlarnîng mağz-ı serîdin tu‘me-i perver érdiler. Ol vaqtdın kim ḥüsrev-i ḥāver-i ‘ilm-i ejdehā-ı peykerni ufuk-ı maşrıķdın bülend kutardı tā ol zamānga yetkür ve kim behrām-ı ḥûnaşām-ı kaşr-ı sipîhr-i minārengde menzil kıldı. Ékki tarafdın muķātelenîng şu‘lesini bülend kılgan érdiler.

31) Maḥmûd Biy bile Raḥîm Biy yüz körüşgeninîng zikrî

Rebî‘ü’l-sānînnîng on birlencisi çehārşenbe küni mezkûre senede Ümerā-ı Belḥ özlerinin ğünāhlarını Ḥazret-i cerem-i baḥş-ı ḥatāpûşdın derḥāst kıldılar. Maḥmûd Biy ol ‘inād ve istikbārdın beğāyet-i nādîm ve pişmān érdi. Raḥîm Biyni taleb kıldı kim ‘ahd-ı peymānnîng qā‘idesini ārāğa kiltürüb şulḥ ve ceng bābıda ārālarıdın suḥanlar ötüb bilāḥîr esās-ı müşāleḥa-ı taķdîmge yétkürdiler. Maḥmûd Biy, Raḥîm Biyge aydı kim “Bende özimnnîng ḥarekāt-ı nāpesendîdelerimdın beğāyet-i şermisār turur men eger Ḥazret-i zafer-i aşār-ı kerem-i baḥşlık kılıb Belḥge dāḥîl bolmāķdın ötüb ‘inān-ı mürāca‘atnı Māverāü’nnehir

³⁰⁹ “Diğer gün güneşin azap başından, Güzel yüzden kaldırdı örtüyü.”

cānibîge ma‘tûf kılsalar ve şāhib-i zādelerdin birisini ƙal‘a-ı hānlık ƙıl‘atı bile serfirāz kılsalar bendeniḡ günāhını ve ehl-i şehriḡ günāhı ötseler eger ƙızmeti yüz körgözse bende astān-ı ƙilāfet-i āşiyāḡa barıb rûy-ı niyāznı hāk-ı pāylarıḡa ƙoyār. Men hacālet ve infi‘ālî kim meniḡ çehremḡe oltuḡan turur.” Hāzret-i luṭf ve merḡametniḡ ab-ı zülālî bile yuvsalar vesāyir bendelerniḡ ƙatārıda bolsām āndın sonḡ ékki dilāver atdın tüşüb şehrdin enār ve nāşbātı kiltürüb tenāvül ƙıldılar andın sonḡ Raḡîm Biy, Maḡmûd Biyge vedā‘ ƙılıb Hāzret-i ‘ālîcāhniḡ dergāhıḡa kilib. Ol suḡanları kim ékkilerininiḡ aralarında ḡüft-i şunûd bolḡan érdi. Hāzret-i ākdesniḡ ‘arzıḡa yétkürdi ve ƙarārger angā boldıkim ferdā **(469b)** heme ümerā barıb Maḡmûd bile yüz körüşüb anı Ƙun(du)z cānibîge revāne ƙılsunlar ve Sālîḡ Hācenî Hindüstāḡā bedrḡe ƙılıb yibersunlar. Mezḡûr ayniḡ on ékkilencisi pençşenbe küni heme ümerā Hāzretidin fātiḡa alıb leşker-i nuşret-i eşer bile hemrāh-ı revāne boldılar. Dervāze-i ƙıyābānniḡ muḡābilide İsfahān nehrîniḡ lebîde ümerā-ı rüstem-i teve‘mān-ı merkebleridin tüşdiler. Belḡ Ƙal‘asınıḡ içidin Maḡmûd Ƙataḡan, Yār Muḡammed Miḡ ve Nadir Türkmen bir cemā‘a bile hemrāh-ı leşker-i zafer-i eşerniḡ muḡābilide çıkıp şaf-ı arāste ƙıldı. Evvel mertebe ümerā-ı nuşret-i nişān cānibîdin Semender Hāce ve ‘Abdü’l-Cebbār Yüz, Ġayib Nazār Biy Atālîḡniḡ nezdîdin ve Raḡîm Biy barıb Maḡmûd Biy bile sözleşib ƙaytdı. Sā‘atîdin sonḡ Maḡmûd Biyniḡ taraḡıdın bir piyāde kilib aydı kim Maḡmûd Biy aytur kim Ate Biy bile hemrāh Raḡîm Biy ilgerü kilseler yüz körüşür irdük. Atālîḡ āḡā aytdıkim yüz körüşmekge hacet yok Maḡmûd Biyge barıb aytḡıl eger dergāh-ı vālā-ı esāsḡa kemānîbgî iḡlāşı bolsa Sālîḡ Hācenîḡ bāşını kēsib dergāh-ı ‘ālaḡa revāne ƙılsun mundın ziyāde ƙilāf ve şekāvetniḡ yolıda ƙadem urmāsın vifāk ve ittifākniḡ cāddesiḡe kilsun. Mezḡûr piyāde barıb bu sözni aytḡandın sonḡ bikbār heme ƙilāfḡa yüz kiltürdiler. Buḡārāniḡ ümerāları kördiler kim muḡālîflerine ƙilāfniḡ bāşını bülend ƙıldılar. Şehr ve ƙal‘anıḡ kemāl-ı ḡaşānet ve metānetiḡe zahîreniḡ bisyārlıḡıḡa i‘timād ƙılıb ƙal‘aḡa ārḡa bérîb irtedin tā keçe ve keçedin tā irtenḡgeçe ḡāzır-ı bāş vāḡıf- bāşınıḡ avāzını eyvān-ı keyvāndın ötkerdiler. Her keçe ƙal‘anıḡ burc bāreleride devletḡāne-i ḡümāyûnniḡ berāberide çerāḡanlık ƙıldılar.

El-Ƙışşa

Mezḡûr ümerālar ol ḡareketleri kim Maḡmûd Biydin kördiler. Hāzretḡe taḡrîr ƙıldılar rûz-ı cum‘anıḡ şabāḡ-ı mezḡûr ayniḡ on üçlencisi érdi. Pādişāh-ı rûz-ı keçeniḡ leşkeriḡe at çābdı ve kevākib-i leşkerini maḡlûb ve münhezim aylānturđı. Pehlivān-ı şaf-ı şiken-i mānend Ġayib Nazār Biy Atālîḡ ve Raḡîm Biy ve ‘Adil Biy ve ḡoşḡāl Biy ve Ma‘şûm Biy **(470a)** Hācı ve heme leşker-i manşûr Hāzretidin fātiḡa alıb dervāze-i ƙıyābānda ve

üştürhärning mukābeleside şaf-ı arāste kıldılar āmā muhālifler cānibîdin Maḥmûd Kātağan ve Yār Muḥammed Mîng ve Nadir Türkmen heme Kıbçâklar bile hemrâh çıkıb şekāvetning merkebîni zalāletning meydānıda sürüb şaf-ı arāste kıldılar.

Nazm

Dû leşker be hem ber küşide ned kûs

*Dû şatırançı ez ‘āc ve ez abenûs*³¹⁰

Ėkki taraıdın bahādırlar ve dilîrler kûh-ı meşellîk-i pāyidār ve şābit-i kadem-i gerdûn-ı şükûh-ı merkeblerige süvār tururlar kim hengām-ı cevelānda kure-i felekge t̄abekü’l-na’l bil-na’l bolur érdiler ve kûh-ı peyker-i merkeblerning na’lı zehmîdin felekning sākinleri zemînniing astıdāğ gāvıdın “yā leyteni küntü turābā”³¹¹ şadāsını eşitur érdiler ve Hāzret-i Hān-ı süleymān-ı mekān ol kün ümerāning kînîdin tobhāne revāne kıldılar.

Nazm

Der amed dû leşker be conbiş çû kûh

Kez an conbiş amed cihān rā sûtûh

Ze ġariyyeden nāle-i kernāy

Der üftād-ı teb lerze ber dest-i pāy

Hurûşiden kûs-ı rûyîne kās

Niyûşende rā dāde ber cān-ı hirās

Ze pûlāde pûşān leşker şekn

Ten kûh lertzide ber hîşten

Sitîzende ez tîğ-i sîmāb-ı rîz

*Çû sîmāb kerde girîze-i girîz*³¹²

Ol künde cenğ-i azmāy-ı müredā-ı figen-i dilîler şaf-ı dārā ve sikender-i şiken-i bahādırlar her biri celādetning meydānıda şafderî ve şecā‘atning bîşeside ġazanferî érdiler. Heme

³¹⁰ “Abanoz ve fildişinden bir satranç gibi, İki ordu birbirini davulla cezbettiler.”

³¹¹ “Keşke toprak olsaydım.”, Nebe 40.

³¹² “İki ordu dağ gibi coşkuya geldi, O coşkudan dünyaya gam geldi, Zurna iniltisi ve kükremekten, El ve ayağa ateş ve titreme düştü, Kâse gibi sağlam davul kükredi, İçenlere kadehte verdi korku, Orduları yaran çelik zırhlılardan, Kendi üzerinde titredi dağ gibi ten, Savaşçılar cıva vurulmuş kılıçtan, Kaçırıldı kaçanlardan kaçanları.”

dilâverlik ve bahâdırılık deryâsıda ğark-ı ahen aylāngan érdiler. Tîğ-i abdârning eşi‘aü’leme‘atı ‘aksîdin sipihr-i duvârını lerzân ve herâsân kılğan érdiler.

Kıt‘a

Astîn efşân ‘alem der raķş ber avâz-ı kûs

Pây-ı kûbân ez tezelzül hemçû esbâb-ı kûh der

Rumh-ı hûnın kerde kûte ber ecel rāh-ı derāz

Nây-ı rûyîn geşte ber bālîn-i küşte nevheger

Der dil-i rezm az mâyân nûk pîken ve senân

Çûn moje ber çeşm-i ‘âşık-ı ğarka der hûn-ı çogor³¹³

Feyz-i ilahîning imdâdı ve fażl-ı nāmütenāhîning isa‘dîdın nûk-ı şemşîr-i honrîz ve zehm-i sinân-ı fitne-i engîz bile muhāliflerning leşkerîdin köb kişilerni mecrûh ve bîrûh kılıb hāk-ı idbārga taşlādılar. **(470b)** Şemşîr-i âbdârning cevāhirî kiştelnring hûn-ı ‘aksîdin yāqût-ı rummānı aylāndı hemûl kûn taşāmğaça ateşî kıtāl-ı işti‘āl tâpdı.

32) Hazret-i kamer-i rikāb üçlenci mertebe Belhîler bile muhārebe kılğanlarının zikrî (Beyit)

Şabāhî ki afitāb-ı ‘ālem efrûz

Ser şeb rā cüdā kerd ez ten-i rûz³¹⁴

Şabāh-ı rûz-ı şenbe kim mezkûr aynıng on törtlencisi érdi. ‘Înāyet-i bigāyet-i ilahîning afitābı maţla‘-ı amāl-ı zîbendedin serîr-i pâdişāhıga tulû‘ körgözdi. Hazret-i Hân-ı kamer-i rikāb-ı ümerā-ı rüstem-i şalābetlerge fātiha bérîb tobhāneni alarğa hemrāh kıldılar ve heme tobçılar ve tobçibāşılarnı leşkerning ta‘biyesiğe buyurdılar ve cevşen ve dobulğa keymekge kıyām körgözür érdiler. Tobhānening ārābālarını kiltürüb dervāze-i hıyābānnıng mukābeleside tobçılar bile hemrāh-ı şaf-ı arāste kıldılar. Mukābele ve mukātelening mukaddemātını amāde kılıb cidāl ve kıtālning ebvābını baţţāl-ı ricālning yüzlerige küşāde kıldılar.

Nazm

³¹³ “Āleme yayılan kıyafetinin kolu davul sesinin ritminden dans eder, Ayak dövenler inci dağının atları gibi titrer, Kısa ecelin uzun yolunda yüzünü kanlı yaptı, Ayrılık sağlamaştı ölen yastıkta oldu mersiyeçi, Savaşçıların yüreğinde mızrak ve ok ucu, Aşığın gözündeki kirpik gibi ciğer kanında boğulur.”

³¹⁴ “Güneşin āleme parladığı sabah vaktinde, Gecenin başını teninden ayırdı gündüz.”

Ġubār an çenān der havā şod hicāb

Ki ra best ber da‘vet-i müstecāb

Ze vālā-ı golgûn-ı senān-ı behremend

Şafak ez zemîn nîzevārî bülend

Yelān ğark-ı ahen ze ser tā be pāy

Çû şûret ki ğîrd der ayîne-i cāy³¹⁵

Vaktî kim şaflar arāste aylāndı ma‘lûm boldı kim Hāzretning leşker-i zafer-i eşerleri keşretde evrāk-ı eşcār ve kaţarāt-ı emtārdın ziyāde érdiler ve kuvvetde Rüstem ve İsfendiyārdın kûy-ı tefavvûknı éltigen érdiler. Birbirlerinin berāberide sûren-i sālīb ateş-i kıtālnı bülend kıldılar. Şecā‘at-ı nişān-ı bahādırlar afitāb-ı cihān-ı tāb-ı meşellîk-i tîĝ-i zerendûdnı tehevvrning niyāmıdn çıkārıp behrām-ı hûn-ı aşām-ı mānend-i intikāmning maķāmıĝa kiltürdiler.

Nazm

Nihān der zirih mehveşān-ı zamān

Çû der helke dîde hā mer-i demān

Yelān ez teberzîn fütāde-i nigûn

Çû ez tîşe kûhken-i bîstûn

Süvār ve piyāde der an ‘arşagāh

Çû şafhā-ı şatranc der pîş-i şāh

Siperhā lebāleb be hûn-ı müşteĝıl

Çû dāmān ‘uşşāk ez hûn-ı dil

Kemend ez kemîn fitne cûyān şode

Çû ğîsû-ı yār-ı afet-i cān şode

Furûmānde esbāb ze cevelān-ı heme

³¹⁵ “Havada öyle bir toz oldu ki örtüye büründü, Davasında kabul buldu kapandı yol, Yüce gül renkli mızrak başından faydalandı, Şafak mızrak gibi zeminden yüksektir, Başından ayaklarına kadar demir gibi bahadırlar, Öyle bir yüz ki aynanın yerini alır.”

Bā-vücûd tîr-i dil-i düz-i mültek kim қаатарāt-ı **(471a)** bārāndın ziyāde kilur érdi ve fenāning ateşini cānlarning hırmenîge taşlar érdi ve ecelning tünd-i bādı beķāning nihālîni vücûdning cûybārıdın çeker érdi. Ol künde asatāne-i saltanat-ı aşiyāning maḥşûşlarıdın Ğāyib Nazar Biy Atālîk ve Ma'sûm Biy Hācı, Hüdāyār Biy ve 'Adil Biy ve İz-Timûr Biy dervāze-i hıyābāning muķābilide leşker-i zafer-i eşerning onğ tarafıda turğan érdiler. Emmā Rahîm Biy Fāzıl Biy ve 'Abdullah Mîr Ahûr bir cemā'a nevcüvānlar bile hemrāh-ı dervāze-i üştürhāning muķābilide leşker-i celādet-i eşerning sol tarafıda turğan érdiler. Her birleri tehevvrningde dînî şecā'at ve celādetning şerîfini becā kiltürdiler hemûl kün tā şamğaça ateşî fenā ve kıtālnı bülend kıldılar. Hışār-ı Belhning fatiḥa müyesser bolmadı.

El-Kıssa

Yine bir kün kim 'arşa-ı gerdūnning şehsüvārı 'ilm-i huṭûṭ-ı şî'ā'nı bülend kutārib. Hışār-ı nilgûn-ı felekni müseḥḥer kıldı. Tûṭ-î şîrîn-i maķāl-ı kalem-i keyfiyet-i ḥālnı bu nev'ide-i raķam kıldı kim meşāyih ve muḥādem ve re'āyā ve fuķarā kim Belhning ķāl'asında érdiler. Mevkib-i gîṭi neverdning vuşûlıdın tenglikge yitüşken érdiler. Vilāyetning ā'yān ve eşrāfları levāzım-ı 'acz ve niyāzğa kıyām körgözüb izhār-ı ihlāş ve devlethāhlıķğa zebān-ı küşāde kılıb Maḥmûd Biyning aldığa kilib aydılarıı tarîķa kılursız kim Hāzret-i ķamer-i rikāb-ı bez-i bendelerning günāhlarını ötüb 'inān-ı 'azîmetni Māverāü'nehir cānibîge mün'atıf kıılurlar. Maḥmûd Biy bişāt-ı müsāliḥāning temhîdî bābıda kûşış kılıb. Evvel mertebe Hoşḥāl Biy Pervāneçi ģe ķişi yiberib taleb kıldı. Hoşḥāl Biy, Hāzret-i ḥilāfet-i meķāndın ruḥşat alıb Maḥmûd Biyning mülāķātığa 'āzim aylāndı. Rebî'ü'l-şānining yégirmi birlencisi şenbe küni Hoşḥāl Biy, Maḥmûd Biyge dervāze-i hıyābānda mülāķāt kılıb şulḥning bābıda suḥanlar ārāğa sāldılar bilāḥîr-i karārgārını angā kıldılar ferdā-ı heme Ümerā-ı Buḥārā birbirleri bile yüz körüşürler ve her nemerse kim ḥān-ı maṣûrning re'y-i 'ālası angā te'allik tāpğan bolsa **(471b)** taķdîmge yétkürürmîz. Hoşḥāl Biy Pervāneçi kilib ötken sözlerning hemesini Hāzretning ḥizmetleriģe 'arz kıldı. Hāzret-i iķbāl körgözüb aydılar irteng heme barıb yüz körüşsünler.

³¹⁶ "Göz halkalarındaki cesurlar gibi, Ay gibi güzel zaman zırhta gizlidir, Sütunsuz demir dağının baltasından, Bahadırlar teberzinden düştü baş aşağı, O meydanda süvari ve piyade, Şahın önünde dizildiler satranç gibi, Aşıkların eteğinin gönül kanından, Kalkanlar dopdolu kanla meşgul, Kement fitnecilerin tuzağından oldu, Yârin saçları gibi can ziyan oldu, Herkes meydan okuyan atlar geri kaldı, Satranç atları gibi herkes cansız kaldı."

33) H  zet-i hil  fet-i mek  nning   mer  ları Ma  m  d Biy ve H  celer bile y  zk  r  şgenlerinin zikr  

Subh  de kim ‘ilim-i beyz  -ı afit  b-ı sipihr-i ha  zr  nning fe  s  da m  rtef  i ayl  ndı. M  h  e-i r  y  t-ı zafer-i t  bn   derv  ze-i h  y  b  nnning mu  k  bil  de berp   k  lıb. Cumh  r-ı   mer   ve mecm  ‘a-ı sip  h-i enc  m-i c  h-ı merkebleridin t  ş  b intiz  rl  k   eker   rdiler kim Hi  ş  r-ı Bel  nning i  d  n Ma  m  d Biy At  lık ve Y  r Mu  ammed At  lık ve Nadir Div  nbe  i cem  ‘i le  sker bile hemr  h   ı  kdılar. Ma  m  d Biy tenh     zi alar  a seb  kat k  lıb me  zk  r   mer  nning   ar  b  ge k  lıb. Evvel mertebe Ho  ş  l Biy t  leb k  ldı and  n song    ay  b Nazar Biy At  lık  nı t  leb k  ldı and  n song heme   mer  -ı r  stem-i tev  m  n Ra   m Biy ve F  z  l Biy ve ‘Adil Biyni t  leb k  lıb birbirleri bile k  r  şdiler and  n song h  ce  g  n-ı ‘iz  m ve k  z  t-ı isl  m ve ‘ulem  -ı kir  amlar  a k   i yiberdiler. Ol hab  b-i ilah H  ce Na  rullah H  ce Zekeriy   ve K  z   ‘  v  z ve K  z   M  rz   c  nn   k  lt  rdiler. Dil  verlik me  d  n  nning m  b  r  zları ve cen  g-i aver(i)lik b   esinin  g    rleri bile y  z k  r  şdiler.   mer   ve Bel  nning h  celeri   zlerinin  g ‘acz ve   kesteliklerini   r  ga k  lt  rdiler. E  -  ul  -ı hayr kelimesini me  ma  -ı nazarları ayl  nturdılar. Ma  m  d Biy, H  zet-i hil  fet-i mek  nning   mer  ları  a ‘arz k  ldı kim e  er H  zet-i cerem-i ba  ş-ı ha   p  ş bu bendelerin  g g  n  h  n   ‘  z  v  nning ab-ı z  l  l   bile yuvsalar ve bu fu  kar  nning cer  melerige ra  am-ı ‘afv  n     ık  b Bu    r   c  nib  ge ‘in  yet k  lsalar bende hem t  r  k-ı it  ‘at ve ferm  n-ı bir  derlik  n   mesl  k tutub       ye-i m  t  ba‘at  n     kkinige s  l  b s  ye-i ser  r-ı hil  fet  ge rev  ne bolur men s  y  r bendeler ve devle  h  klar silk  de intiz  m-ı t  p  r men   mer   k  lıb h  celernin  g m  ltemesini Ma  m  d Biy   mer  -ı Bel  nning ‘ar  za d   t  n     eref-i ‘arz  a y  tk  rdiler kim Ma  m  d Biy ‘arz bende  k   k  lır kim H  zet-i   ey  h Hasand  n m  r  ca‘at buyurub Bu    r   c  nib  ge k    b (472a) rev  ne bolsalar ve       b-i z  delerd  n birisini Bel   de koysalar bu su  han va    et-i e  erni     tkend  n song H  zet-i   amer-i rik  b  nning h  at  r   kim ay  ne-i cih  nn  m   turur.    b  r-ı mel  l tutub bu t  r   ka   aytm  k  lık  a r  z   bolm  dılar d   er b  re h  n-ı ‘  l  c  h d    enbe k  n   m  h-ı Reb  ‘  l-  s  n  nning    lencisi   rdikim felek-i     zar-ı ‘ar  sasının  g   ehs  v  r   ebl  k-ı t  z-ı g  mn   asm  nnin  g me  d  n  da cilve  er k  ldı ve sip  h-ı Zeng  b  r  a hezimet b  r  b ‘ilm-i zere     neni b  l  nd kut  rdı. H  zet-i hil  fet-i mek  n heme le  sker-i hayriyyet-i e  erni tobh  ne bile hemr  h ve cem  ‘   al  m    yyeni mu    tele ve mu    bele     n derv  ze-i h  y  b  n  ga rev  ne k  ldılar ve Bel   le  sker   c  nib  d  n Ma  m  d Biy cem  ‘a d   er bile hemr  h-ı mu    reb  n     a  d k  lıb   ehrd  n   ık  b le  sker-i nu  ret-i e  ernin  g mu    bel  de   af-ı ar  ste k  ldılar.   k  i t  raf  d  n   ur  r-ı me  v  r bile rezm ve pe  ker  ge muntaz  r   rdiler. H  n-ı mel  ‘ik-ı sip  h-ı le  sker   c  nib  d  n     y  b Nazar Biy At  lık le  skernin  g ort  s  da t  r   an   rdi ve o  n  g t  raf  da   mer  -ı b   ‘izz-ı c  hd  n Ma  ‘  m Biy H  c   ve H  d  y  r Biy ve

begî Muhammed Êşîk Akābāşî cemî' Kālîmākîyye bile hemrāh-ı dād-ı şecā'atnı becā kiltürüb dervāze-i üştürhārning muķābeleside turğan érdiler ve tã'ife-i ümerā-ı şecā'at-ı aşār-ı zafer-i qarîn Rahîm Biy ve Fāzıl Biy ve 'Abdullah Mîr Ahûr ve cemā'a pelengîne pûş yüzler kim ā'dānı mānend-i rūbāh-ı hayāl kıılır érdiler. Leşkerning meymene ve meyseresini şîr-i şîfat-ı yigitler bile arāste kııldılar ve özlerini müretteb kıılıb nāyire-i kıtāl ve cidālning işti'ālîge kōngül koydılar ve Maḥmûd Biy cānibîdin hem āteşî kıtāl-ı efrûhte bolub sipāhning ta'biye ve tertîbîge iştiğāl kōrgözdiler. Ékki leşker hem rezmgāhğa yüz kiltürdiler ve ékki tãyife hem ok ve nîzege kol urub rezmgāhning bahādırları bî (ye)kbār birbirlerige yitüşdiler emmā bu birinçe künde zafer-i fîrûz-ı cevānlar kim Belhning fethî üçün cemā'a cām-ı nāhoşgüvār-ı mergni tecerru' kıılğanları sebebîdin cānlarıning kāmî-i telh aylāngan érdi. Tîr-i dîde-i düzning peykenî bile ā'dā (472b) ning dil-i dîdeleri fevvāresidin çeşme-i hûn-ı revāne kııldılar ve sinānesine söznîng şu'lesi bile düşmanlarıning cānlarını ihtirākning hāķķ-ı veseŋge taşlādılar. Ol kün Maḥmûd Atālîkning tūmturākığa cumhûr-ı Kıbçāk bî (ye)kbār hamle kiltürüb bir cemā'atnı aldılarığa sālīb sürüb endek-i leşker ve gurûr-ı bisyār ve sināne-i cānsitānnîng zarbî bile tā İşfahānnîng nehrî lebîgece alıb bardılar. Ol vaktde Ma'sûm Biy Hācı tekāverîge mihmîz bérîb kārzārning saŋığa at çāpdı. Benāgāh-ı atı ser-i mu'allāk yıķılıb ol şecā'at-ı aşār-ı égernîng üstidin yerge yitüşdi. Leşker-i zafer qarînnîng ong ve solidın qarîb ming yigit at çābıb ol mübārıznı meydāndın çıkārdılar. Maḥmûdnı sürüb leşkerîge yétkürdiler emmā dervāze-i şütürhārdın qarîb dört yüz beş yüz kışı tebeh-i rûzgār bāğılardın çıkııb Rahîm Biynîng muķābelîde saf-ı arāste kıılğan érdiler benāgāh-ı hamle kiltürdiler. Evvel mertebe galebe-i izhār kııldılar bilāhîr-i leşker-i nuşret-i aşār-ı cānibîdin Rāhîm Biy bî (ye)kbār tehevvr kōrgözüb ā'dānı aldığa sālīb sürüb Şîr Hācı bile tā dervāze-i üştürhārgaça alıb bardılar ve hem ümerā-ı nuşret-i nişān hemûl künnîng keçeside kilib Hāzretge korniş kııldılar. Ol hadîşeleri kim yüz kōrgözgen érdi 'arz-ı āķdesîge yétkürdiler.

34) Hāce Zekeriyā Sadr ehl-i hişārning şefā'atı üçün Hān-ı cem-i iktidārning bārgāhığa kilgenining zikrî

Hame-i cād ve tîrāz ve kill-i sihirsāz mundağ raķam kıılır kim birinçe kün hāl bu minvāde ötdi ve her taraŋdın tã'ife-i maķtûl aylāndı. Şehrning fuķarā ve re'āyālarıning āhvālleri ıztırārğa yitüşdi. Maḥmûd Biy ümerā hāceler bile hemrāh-ı kēngēş kıılıb. Ol cenāb-ı 'irfān-ı şî'ār Hāce Zekeriyā Sadr kim zübde-i meşāyih-i mükerrerem ve mu'azzam-ı hāzret-i maḥdûm-ı ā'zamning evlādıardın érdiler. Semerķanddın Belhge barıb müsned-i hidāyet ve irşādda olturğan érdiler. Ol kışını Hāzret-i Hān-ı cerem-i baḥşınıning hizmetîge yiberdiler. (473a) Ve iltimās kııldılar kim vaktî kim sāye-i serîr-i hilāfetge yitüşseler zebān-ı ilhām-ı beyānı ehl-i

Belhning cerāyim-î şefā‘atığa küşāde kılsunlar. Mezkûr hâce-i fuqarāning hālīga terahhum kılıb hemûl künning namāz-ı ‘aşrıda Hân-ı ‘ālicāhning pāye-i evrengge kildiler ve meclis-î ā‘lağa yol tābīb Hazretge korniş kılıb ehl-i Belhning günāhlarını derhāst kıldılar. Hazret-i Hân-ı manşûr-ı Hācening mültemisini Hasan kabûlğa makrûn kılıb in‘ām ve āfer ve hîl‘at-ı fāhire bile serfirāz aylānturdılar. Dest-i merāhîm-i şānenî sāyir-i Belhîlarning bāşığa koyub hîl‘at-ı bahşîşî ve bahşāyiş bile günāhlarını pûşide kıldılar. Hemûl sâ‘at-ı mezkûr-ı hâce kaytmāk ruşsatın-ı tābīb şehrge dāhil boldılar ve ehl-i hîşārga emin ve emān-ı ‘afv ve ihsānning müjdesini yétkürdiler. Bu suhandın Belhning mütevaţţınları mesrûr ve hûrsend bolub itā‘at ve inkıyād-ı izhār kıldılar. Hazret-i hîlāfet-i mekân ol fırkaning cerîmeler ğubārını zülāl-ı hüsrevāne bile pest kıldılar şulh ve şafāning kavā‘idini mü’ekkid aylānturdılar.

Nazm

Çerh-î ikbāl derîn köhne dîr

Galgale endāht keşşalaĥu ĥayr³¹⁷

Hemûl kün Cînetkal atlıĥ bir kişi kim Maĥmûd Biyning bendeleridin érdi. Evvelĥi kün kavlgā tüşken érdi. At ve serpā bérîb Hâce Zekeriyā bile hemrāh-ı revāne kıldılar. Maĥmûd Atalık bu cihetdin hoşnûd bolub mezkûr ayning yégirmi yéttilencisi cum‘a keçesinde ‘arıza birinçe ĥarvār-ı enār ve nāşebātı bile Cînetkalning kavlıĥe bérîb müstekarr-ı serîr-i ĥaşmetge revāne kıldı. ‘Arızasıda Hân-ı manşûrdın tevehhümîĥe bā‘iş bolĥan nemerseler ‘arz kıldı ve Hazret-i kamer-i rikābnı özining māfîzzamîrîdin agāh kıldı. Hazret-i hem Cî(n)etkalğa Evrezkildi³¹⁸(?) Qalimāknı hemrāh kıldılar. ‘Înāyet ve iltifātnı aning çıķıbda mebzûl tutub kalem-i ‘afvnı aning cerîmelerige çıkdılar. Mezkûr ayning yégirmi yéttilencisi cum‘a küning şabāhda kim қаза ve қader-i şarşarınınĥ ihtizāzıdın cemşîd-i hûrşîde Şaferning ‘ilm-i kişver-i ğuşāy-î fetĥ ve firûzlıķ ufķuĥa yitüşdi. **(473b)** Hazret-i Hân-ı kamer-i rikāb müddet yégirmi kün ‘ilm-i nuşretni Belhning muĥāşarasıda bülend kutārgān érdiler. Afitāb-ı mānend-i leb-i ab cānibîĥe tāb bérîb leşker-i manşûr bile hemrāh-ı ‘inān-ı ‘izzetni müstekarr-ı kerāmetge in‘itāf bérîb sorādikāt-ı devletni Hân-ı abādning ĥehārbāĥıda berpā kıldılar. Yine bir kün ol mevzi‘din pāy-ı mübārekni merkeb-i felek-i refţārning rikābıĥa ötkerib ĥargāh-ı devlet ve serāperde-i saltānatnı leb-i abĥa berpā kıldılar. Yekşenbe küni Hazret-i deryādın ‘ubûr kıldılar ve havāning savuķlıķı mertebede érdikim ademlerning kuvā-

³¹⁷ “Bu köhne dünyada ikbal feleĥi, Ĥayır barışına attı ĥürültü.”

³¹⁸ PN.: اورزگلدی.

ı nefsanîleri hareketdin kaldı. Ol hengâmda elemânning hemesi yılân-ı meşellîk postlarından çıktılar. Kûh-ı ğalatânning cânverleri gipî imrân-ı pûş ve sek-i abı yānglıg şâl-ı furûş hemeler kim havşala ve nâçâk bir cemâ'a Kōngrâtdın ba'zıları Kıbçâkdın ademlerini sallargâ kerâ kılib deryâdın 'ubûr kıldılar ve Hâzret-i Hân-ı berr-i baħr-ı Cemâdîü'l-evvelning altılâncısı şenbe küni 'inân-ı yekrânı müsteħarr-i serîr-i 'izzet ve kerâmetgı mün'atıf kılib. Mesâfet-i ba'îdni ğâyet-i isti'câl ve ser'at bile teyy kılib andağ kim müddet bês künde Dârü'l-İslâm Buhârâğa nüzûl körgözdiler. Hizmetkârlık zevâyâsının muntazırları ümîdvârlık me'âbidîning mu'tekifler dîde-i intizâr-ı küşadeni merâkib-i sipihr-i peykerning ğubârıdın rûşen kıldılar ve levâzım-ı şûkr ve şenâ-ı îzed-i subhâne ve te'âlanı becâ kiltürdiler. Hâzret-i zill-i 'âţufet ve ra'fetni Buhârâ Qal'asının mütevatınları mefârikêge pehn kıldılar.

35) 'Ulemâ ve meşâyih kim Hâzret-i hilâfet-i mekân Seyyid Subhân Kulu Bahâdır Hânning zamânında érdiler alarning zikrî

Bu eyyâm-ı huçeste-i fercâmda hâme-i ferhunde-i ercâm-ı³¹⁹ meşâyihdin ba'zının zikrîge fâyiz aylāngandı. Bu tabâka-ı 'âlîşānning pişvâsı Hân-ı manşûrning 'ahdîde kayd-ı hayâtda bar érdiler ve bu mecmû'a berâ'at-ı nişānning rākımı ol Hâzretni körgen ve mülâzemet kılgan érdi. Bu tayıfe-i sa'âdet-i bârgâh-ı merc'îning levh-i hâtır-ı 'âtır-ı hâkâyık-ı (474a) mevcûdât-ı ilâhîning maħal-ı nuķûşı ve zamîr-i ferhunde-i ma'âsirîning safhası envâr-ı fuyûzât-ı nāmütenâhîning mehbiî gencîne-i sînesi cevâhir-i zevâhir-i 'ulûmdın meşhûn ve envâi' feżâyil-i bâtın-ı huçeste-i meyâmını maħzenîde maħzûn.

Kıt'a

Her çe dehr-i naķş-ı dānāist

Dil-i û rā bedān-ı tevāneist

De işāret der her engeşteş

Şad çû manzûme der yekî meşteş³²⁰

Kelâm-ı mu'ciz-i nizâmının envârı ehl-i 'irfân-ı encümenîning meşkuvetî ve âklâm-ı saħrâ-ı neccâmının aşârı hâķikat-ı esrâr-ı eymānning mübeyyinî anıing fikr şâyibî hilâl-ı müşkilât-ı telvîh ve re'y-i şākıbı keşşâf-ı mu'azzâlât-ı tavîh-i sâlik-i mesâlik-i şerî'at-ı mazhar-ı eltâf-

³¹⁹ PN.: انعام : encam.

³²⁰ "Her yaratılışın derdinde bilginlik her ne ise, Gönül onu kuvvetli bilir, Bir avucunda yüz şiir gibi, Her parmakta on öğüt."

ı rabbānî muḳarreb-i ḥazret-i subḥānî a‘lem-i ‘ulemā-ı zarîf ve efzāl-ı fuẕālā-ı redîf Ahûnd Mollâ Muḥammed Şerîf kim niçe yıllar özlerinin ḥānḳāhıda oturub ders-i tefsîr-i mişkâtğa kıyām ve iḳdām körgözgen érdiler ve ekşer ‘ulemā ve müderrisler ve Buḥārāning ṭālib-i ‘ilmleri olkişige şākird érdiler. Ekşer ol meclis-i şerîfge ḥāzır bolub ‘ilm-i istifāde kıılır érdiler ve ekşer-i ṭālibler herkün ol Ḥazretning ḥavẓa-ı dersîde oturub leṭāyif-i kelimâtıdın behre alur érdiler ve hengām-ı kayl-ı ḳālda muḥaddeşāne-i kelāmlar ve dānişmendāne-i suḥanlarını andağ ve ol miḳdār zebān-ı feşāḥat-ı beyānga ötkerür érdiler kim ḳalem dü zebān anıng taḥrîrî pir-i emnîdin aylanā almās. Āḳsām-ı ‘ulûm-ı diniyye ve eşnāf-ı funûn-ı yaḳînîyyede mahāret-i kāmîl-i ḥāşıl ḳılğan bu evkātde Māverāü’nnehir diyārıda ol kişi dîk bîteklif-i muḥaddeş-i peydā érmes tururnı üçün kim zebān-ı feşāḥat-ı beyānları kâşif-i ḥakāyık-ı kelām-ı ilahî turur ve ḳalem dü zebān-ı mu‘ciz-i nişān ol kişining me‘ānı daḳîḳalarını taḥrîrning reştesige çıkā almās.

Ḳıṭ‘a

Zih-î nakûş ‘uḳûl ez zamîr-i rûşen tev

‘Ulûm-ı küllî ve cüz-î nemûde istiḥrâc

Fevâid-i tev me‘ānnî keşf rā meftāḥ

‘İbāret-i tev uşûlu furû’ rā minhāc³²¹

Ol ser-i (a)med-i ‘ulemā-ı zamān ve muḳtedā-ı devrān mîng bir yüz tokḳuzlāncı (1109) senede māh-ı Şaferning ğurresi düşenbe küni namāz-ı şāmîde ol ‘ālem-i ferḥunde-i şıfātning morğ-ı rûḥı “*Ya eyyetühen nefsu’l-muṭma’inneḥ irci’î ila rabbiki*”³²² nidāsını rızā (474b) ism’î bile eşitib ḳafesi ḳalıbdın cenāb ḳudsga pervāz ḳıldı. Arî āy-ı ‘azîz bu golşen-i sebz-i nāpāyidār-ı ‘ahdda golî kimning ḳavlgā tüşdi kim anıng kînîdin nākāmlıḳning ḥārî anıng kāmıda şekest bolmādı ve bu ṭarab-ı sarāy nāüstüvār-ı peymānda faẓl-ı kemālnıng feyẓî neşāfî bile kimning kõnglîge yitüşdi kim nedāmet ve pişîmānlıḳning derd-i serîge giriftār aylanmādı vaḳāyesi şāḥib-i sa‘ādetning afitāb-ı devlet-î şarḳ-ı iḳbāl-ı ufukıdın ṭulû‘ ḳılmadı kim miḥnet-i kusûfge giriftār aylanmādı.

Ḳıṭ‘a

Niyāyed kes der in firûze-i munẓur

³²¹ “Akıl nakışları senin yüzünün aşikâr parlaklığından, Tüm ve cuz’i ilimler sonuçlanmıştır, Senin faydaların keşfin manasını açtı, Senin ifaden dal ve kökleri doğruluğa götürür.”

³²² “Ey mutmain nefis rızasını kazanarak, razı olarak Rabb’ine dön.”, Fecr 27.

Ki nenehed Mergeş ahîr-i raht-ı ber der

Ze rif‘at ger nehî ber asmân-ı pây

Bûd zîr zemînet-i ‘âkıbet-i cāy³²³

Ol kişining müddet-i hayâtları seksen êkki yıl vilâdet-i bâsa‘âdetlerini 1026 senede déb tururlar.

36) Muḳarreb-i Ḥazret-i ilah-i îşân Şeyḥ Habîbullah Ḳuddise-i Sirruhning zikrî

Nazm

Ey târek erbâb-ı hidāyet rā tāc

Û ez baḥr-ı tev yek kaṭre-i muḥîṭ mevvāc

Çün leme‘a nûr-ı şubḥ der zulmet-i dāc

‘Ālem be furûḡ şem‘ rūyet-i muḥtāc³²⁴

Şahāyif-i hidāyet-i ezelîning noḳtası ve muşāḥif-i ‘ināyet-i lemyezelîning meftaḥ-ı sultān-ı vilāyet-i şî‘ār-ı pişvā-î meşāyîḥ-i ‘āla-ı miḳdār-ı nāşih-i zümre-i mülûk-ı mürşid-i erbâb-ı tarîk ve sülûk-ı rüzgār-ı ḥuceste-i aşārning evrākı tabākātining müzeyyenî ‘āla Ḥazret-i ḥaḳāyık-ı şî‘ār-ı ma‘ārif-i dişār-ı şerī‘at-ı aşār-ı hidāyet-i menḳabet-i vilāyet-i mertebet-i taḳvā-ı māb-ı mekārım-i ayāb-ı mürşid-i irşād-ı penāh-ı maḳbûl-ı dergāh-ı ḥazret-i alih-i îşân Şeyḥ Habîbullah kim köb yıllar muḥliş-i şādık ve mu‘teḳid-i muṭābıqlarını rāh-ı selîm ve cadde-i müstaḳimge da‘vet kılğan érdiler. Astān-ı melā’ik-i şıfāt-ı mecāmi‘ cāh-ı celâlde şadr-ı nişînlerning merc‘î ve dergāh-ı mekrumet-i penāhî ḥordeyînlerning mellāzî ve melce’-i faẓl ve kemāl-i zebānîning erāyizî zıkr-i ḳalbî ekāşı ve edānı bile Ḥazret-i îşānnıñ şoḥbetî feyzîdin cār-î eṭrāf ve eknāf-ı ‘ālemdin aşḥāb-ı zühd ve taḳva ol Ḥazretning südde-i seniyyesi cānibîge sārî ve Ḥazret îşān-ı ulûm-ı Zāhir ve Batnîge cāmi‘ érdiler ve evvel ‘ömrđin tevḳik-i tā‘at-ı tā aḥîr-i ‘ömrgeçe cadde-i şerī‘at-ı gerrā ve mutāba‘at-ı **(475a)** sünnet-i beyzāda müstekîm bolğan érdiler kim ḥaḳ-ı te‘āla cānibîdin bendege kerāmet-i ‘azmî turur yine Ḥazret-i îşān-ı zebān-ı dürrerbār-ı gevher-i nişār bile buyurur érdiler kim faḳîrning sem‘î kelām-ı ilahî ve ihbārāt-ı nebevî ve aḥlāk ve sūnen-i enbiyā-ı ‘aleyhimü’s-selām ve mevā‘iz ve ma‘ārif-i tenbîhāt-ı şer‘îning istimā‘ıga turur. Melāhî ve mukāzebe ve ḡybet ve fuḥuşı ve

³²³ “Bu firuze manzaraya gelmedi kimse, Ölümü bırakmadı son kıyafetlerini kapısında, Yüce güneş gökyüzünün üzerine ayağını koymazsa, Toprağın altı akabetinin yeri oldu.”

³²⁴ “Ey hidayet büyüklerine zahid olan tac, Senin denizinden bir damla dalgaları kapsar, Sabah nurunun parıltısında zulümler karardığında, Âlem yüzünün mum parıltısına muhtaç.”

nemîme ve mundın başka münkerâtning istimâ'ıdın pâklığıga turur. Pesî her 'uzûvıga tâ'at-ı hâş bar turur çenânçe zebännıng tâ'atı devâm zıkr ve tilâvet-i Kur'an ve *emr-i ma'rûf* ve *nehyî münker*³²⁵ mün'im 'izz-i şänenıng hamdü şenâsı ve şükrıning izhârı. Vaktî kim bu şıfatlar ma'lûm aylânsa haqâyık-ı 'aqlıning envâr-ı perde-i ğaybdın cilve kılur ve bu sâ'âdetning şubhî tulû'ga 'alâmet ol bolur kim 'ilm ve hikmetning lezzetî heme lezzetlerge ğalib aylânur ma'rifetullah ve ma'rifet-i esrâr-ı zât ve şıfât-ı hazret-i şamediyetning lezzetî heme lezzetlerni mağhûr ve mağlûb aylânturur. Bu câyda haqîkat-ı rûh ve kalb-i ğaflet ve hicâbning emrâzdın şıhhatga yüz koyâr. Semi' ve başar ve ba'tın ve fercning lezzetini lezzât-ı kalbî munderic kılıb tururlar. 'İlm-i hakîkîning şeref-i lezzetüning setveti heme lezzetlerni mağlûb aylântururnı üçün kim ma'rifetullah ve 'ilm ve hikmetning lezzetini 'ârif ve 'âlim ve hakîmdin başka kişi tâpmâs ve bu tâi'fe-i mânend-i gûgerd-i ahmer-i 'azîz ve kemyâb tururlar. Eger çendî kem hod-ı nemâ-ı câhillerdin cemâ'a özlerige 'ârif ve 'âlim at koyğan tururlar ve tâi'fe-i mağrûr ve 'atıllardın özlerini alarnıng şûretide halkga körse turlar emmâ şûretidin ma'nîgeçe çendân-ı tefâvüt bar turur kim 'arşıdın tahtü'l-şerîgeçe ey 'azîz körmesmüsin kim menhec-i hidâyetning sâlikleri ve haţta-ı 'inâyetning sayirleri kim bisât-ı şükrning mülâzımları ve aşâr-ı şirk ve küfürning kâmi'leri tururlar egerçe zâhirde ve şûretde endek ve kemyâb tururlar emmâ 'âlem-i ma'nîde begâyet-i bisyâr turur. Ey 'azîz bu tâi'fenıng haqîkatı 'âlem-i ceberût-ı afitâb-ı (475b) ning nûrı turur kim müşrik 'inâyetdin menâzil-i ihlâşning sâlikleri cânlarıga rûşenlik yétkürür ve esrâr-ı melekûtning baharlarıdın feyzî turur kim sühâb-ı hidâyetning vâsıtası bile vâdî şıdķning muhlisleri şudûrı ravzalarıga nazil bolur ve hulâşa esrâr-ı hüviyyetning âşl-ı imânı turur kim 'âlem-i 'ulvîning naķķaşları "Ülâike ketebe fî kulûbihimül imâne"³²⁶ kerîmesining işâretî vâsıtası bile anı âķlâm-ı ilhâm-ı efhâm bile medrese-i takvanıng mülâzımlarınınĝ hâtırları elvâhıga naķşî kılur ve deryâsı ve hiddetning gevher turur kim emvâc-ı tevfiķning telâţum-ı vâsıtası bile â'mâl-ı şalihanıng bahresi ka'rıdın cevârih ve â'zânıng sâhillerige zâhir bolur ve nâr-ı muhabbetning lem'ası turur kim bâdiye-i riyâzatning vücûd-ı sûhteleri şeceresidin rûşen ve firûzân bolur. Envâr-ı vilâyetning pertevî turur kim eymen-i qudsî vâdisidin 'âlem-i yakîn sayirlerinin kõngülleri ayînesige cilve kılur ve bu ma'nîlerni adem-i fehm kılur érdiler kim şeytân ve hemning közini tikken bolsa ve hırş ve hasedning hâşâkını şevķning ateşî bile koydurgen ve 'aql-ı ma'aşî 'irâzning miķrâzı bile zebân-ı beyhûde kûynı kat' kılğan ve nefsi ra'nânı riyâzetning meydânıda pâymaîl-ı ğayret aylânturğan hevâ ve hevesining başını edebning dârıga çekken

³²⁵ "İyiliĝi emredip kötülükten vazgeçirmeye çalışma.", Hadis-i Şerif.

³²⁶ "İşte onların kalbine Allah iman yazmıştır.", Mücadele 22.

ve şehvetning leşkerîge ‘aşkıning savletî bile şekest berge ve köngülning ayînesini şadkıning saykalı bile muşeffâ kılgan rûhning ravzasını zıkr-i kalbîning rûh ve reyhânı bile müzeyyen aylanturğan. Nefsî hasîsning neng-i idbârıdın halâş bolğan vücûdının şebnemî deryâsı eḥâdiyyetge peyveste bolğan terdâmen-i mağrûrlarğa kim alarnıng rûh-ı müflisîleri zehârif-i umûr-ı fânîning çirkleri bile maḥcûb ve mestûr turur ve ‘aql-ı mükedderleri hevâ ve hevesîning zâviyeside muḳayyed ve nefsî müdennesîleri meges-i mânend-i güvâyıl-i dünyâning ‘işve-i şükrîge aşifte-i hevâ-ı nefsanî ve vesâvisi şeytânîning (476a) keşâkeşîdin muḫtarib aylangan. Envâr-ı imânning cemâl-i tecellîsi ve esrâr-ı ‘irfânning kemâl-i tecellîsidinni haber.

Rubâ‘î

Tā bādiye derd be pāyān-ı neberî

Ez hîç taraf rāh be dermān-ı neberî

Tā ber sernāmning ḥaṭṭ-ı nezenî

Bûy-î ze nesîm zülf cānān-ı neberî³²⁷

Ve Hâzret-i îşân-ı hâzret-i miyân-ı ma‘şûmning mürîdî turur. Ol kişi bir hindî tururlar risâle-i ma‘şûmiyyede inşâ-ı tarîkasıda kiltürgen tururlar kim

Mesnevî

Kıdve-i ehl-i vilâyet pişvâ-i ins û cān

Şeyh Seyfeddîn Miyân-ı Ma‘şûm, Şeyh Ahmed Bedân

Hâce Bâkî Hâcegî ve Hâce Dervîş Velî

Hâce Zâhid Hâce Ahrâr râ ez dil-i behân

Hâce Ya ‘kûb est dîger pîr û şāh Naḫşibend

Pîr-i û mîr Kelāl ve Hâce Bābâ pîr-i an

Beşînev ez Hâce ‘Âlî ve Hâce Maḥmûd ey ‘azîz

Hâce ‘Ârif, Hâce Abdülhâlik an pîr-i cihân

Hâce Yûsuf râ bedân ve bâz Hâce Ebû ‘Alî

³²⁷ “Dert sahrasını sonlandırmayana kadar, Yolun hiçbir tarafından dermana ulaşamazsın, Gam, arzu, şöhreti başından atmayana kadar, Cananın zülûf rüzgârından bir koku alamazsın.”

Harakānı deger Beştāmî amed pîr-i an

Ez emām-ı Ca'fer Şādık deger Kāsım Begûvî

*Hest Selmān pîr û Şiddık ekber pîş-i ez an*³²⁸

Buḥārāda qarīb on mîng kişi ol Ḥazretning kavlide tövbe kılıb tarîk-i müstakîmge dâhil bolğan érdiler vallahu ‘alem.

37) Cenāb-ı şerî‘at-ı māb-ı ākzau‘l-kuzāt Kāzî Mîr Nāşırning zikrî

Vaktî kim Ḥazret-i kâzîü‘l-hacāt ve ḥalîk-i refî‘ü‘l-derecāt Ḥazret-i îşānning zāt-ı ākdesî ve ‘unşur-ı muḳaddesîni revnaḳ-ı bahş-ı şerî‘at-ı gerrā ve rûḥ-ı efzā-ı millet-i beyzā aylānturğan érdi ve Ḥazret-i kamer-i rikāb-ı ḥilāfet-i ayāb kim Buḥārāda cülûsı kılğan érdiler. Ḥatır-ı enver ve zamîr-i ‘adālet-i perverîge ötkerdiler kim çemen-i bostān dîn-i nebevî ve hevā-ı golistān-ı ayîn-i muştāfavîni benevî tâze ve şādāb ve şiküfte ve sîrāb kılmāk gerekdur kim şerî‘at-ı tarîkîning cüyendeleri ve ḥaḳîkat-ı vādîsining puyendelerini burhān-ı sātî‘ ve naşş-ı kâti‘ge yétkürtürgen bolsa bu emr-i ḥatırının ḥaḳkıda Kāzî Mîr Nāşırdın yahşî rāk kişi peydā érmes érdi. Bilāḥîr Buḥārāning ākzau‘l-kuzātılıkı bile serfirāz aylānturdılar. ‘İlm ve dānişide bîbedel érdiler. Diyānet ve emānetdārılıkda zarbü‘l-meşel Ḥazret-i ā‘laning zamānı niçe yıllar Buḥārāning manşıb-ı (476b) kazası ol kişige te‘allik tāpğan turur ve ol müddetde hiç ḥadîsede cānib-i ḥaḳ ve şîve-i rāstlık ihmāl bile ötkergen érmes érdi ve heme vakt-ı tarîk-ı irādet ve muḥabbetde Ḥazret-i ā‘laning muḳarrebleri bile sülûk kılur érdiler ve ol Ḥazret-i hem-i ākzau‘l-kuzātılıknı ḥaḳkıda şart-ı ihtirāmı becā kiltürür érdiler. Dārü’ssulṭānening müderrisileri ve mütevellîlerinin ‘azl ve naşbını ol kişining re’yleriğe müfevvez kılğan érdiler.

38) ‘Ulemā-i ümmet-i muḥtārning ser-i amedî Ahûnd Mollā Mîrzā Muḥammed Güftārning vefâtı zikrî

Ol ‘ālem-i mütebahḥir-i şifāt-ı ḥamîde ve diḳḳat-ı tab‘-ı pesendîde ve laṭif-i güftār ve ḥüsn-i kirdār ve ḥiddet-i zihin-i müstakîm bile mevşûf érdi ve vufûr-ı dānişî ve keşret-i fazîlet bile ma‘rûf ol ‘ālem-i mudeḳḳik cem‘ ‘ulûm bile arāste érdiler. Niçe yıllar Qulbābā Kökeltāşning medresesinde manşıb-ı tedrîsî bile manşûb érdiler. Tāleblerdin cem‘-i keşîr ol

³²⁸ “Vilāyet ehlinin önderi, can ve insanın imamı, Şeyh Seyfeddin Miyan Ma’sum Şeyh Ahmed Bedan, Hoca Derviş Hâcegi ve Hoca Derviş veli, Hoca Zahid Hoca-i Ahrar’ı gönülden oku, Hoca Yakub’tur diğeri pîr-i şah-ı Nakşibendi, Onun piri Mir-i Kelal ve Hoca Baba onların piri, Dinle Hoca Ali ve Hoca Mahmud’dan ey dost, Hoca Arif Hoca Abdülhalik onlardır pîr-i cihan, Hoca Yusuf’u bil ve yine Hoca Ebu Ali’yi, Harakani ve diğeri Bistami geldi onların piri, İmam Cafer Sadık ve diğeri Kasım Beguvi, Bunlardan önce Selman pîr onun şiddık-ı ekberidir.”

‘âlem-i ferhunde-i şîfâtning mülâzemetide tahkîk-i mesâil-i dîniyye ve ‘ulûm-ı müşkülâtğa iştiğâl buyurur érdiler. Ol fezâyîl-i me’ab-ı mu‘ammâ ve şebistân-ı ‘ilmîde mümtâz ve müstesni érdiler. Ol kişining vefâtı ming bir yüz on birlenci (1101) senede mâh-ı Şaferning yégirmi üçlencisi çehârşenbe küni yüz körgözdi. Ol cenâbnıñ aşlı Nesefdin érdi qabr-i şerîfleri Hâce Muhammed Türk Cündîning civârlarında vâkı’ turur.

39) Ba‘zı ehl-i fazıl ve hünermendlerdin kim Hâzret-i hilâfet-i mekânning eyyâm-ı devletleride erkâb-ı sa‘âdetde bolur érdiler alarning zikrî

Mesâlik-i tevfiq-i sâliklerinin re’y-i ‘âlem-i arâlarığa ve memâlik-i tahkîk-i mâliklerinin zamîr-i ‘ukde-i güşâylerige pinhân ve pûşide bolmâsunkim belde-i tayyibe Mâverâü’nnehir sevâbîk-i eyyâm ve sevâlif-i ezmândın hemîşe meşâyîh-i ‘izâmning meskenî ve ‘ulemâ-ı kirâmning me’menî ve fuzalâ-ı dânişverning mecma‘ı ve fazilet-i göster-i dânişverlarning merc‘î hâkî leâfet ve pâklıkda mânend-i astîn-i meryem ve ab-ı zülâlîning sengrîzeleri leâfetde hoşâb-ı terâz-ı ‘âkîk ve lâlî yem-i ab-ı bahır-ı ‘âzm-ı (477a) hoşgüvârı mâ-ı me’înniñ kalbîge ateşî reşk sâlur ve hevâ-ı i’tidâl-ı aşârı mesîhâ mânend yüz yılgı ûlûk(?) tîr közür.

Nazm

Zülâleş ab-ı rûgeşte zemîn rā

Fikende ber zemîn-i mâ’i mu’in rā³²⁹

Dırahtları tûba ve sidretü’l-müntehî mânend-i sîrâb turur ve nehirleri havz-ı kevşerniñ feyzî reşehâtîdin pür ab-ı kelime “*Udhulûhâ bî selâm aminîn*”³³⁰ anıñ haqqıda ayetî “*Arzuhâs semâvâtü vel arz*”³³¹ anıñ sâhtı ve sa‘âtîdin kinâyet-i nüzhet-i ayîn-i bistânları gayret-i efzâ-ı cennet-i â’la ve reyhânları zîb ve zîynetde hatnnıñ meşkîdin hoşbûy-ı rāk dırahtları ve ‘imâretleri gâyet-i bülendlikdin asmân bile hemrâz ve morg-ı hoş-i elhânları hevâ-ı cânfezasıda sidreniñ tâyirî bile demsâz ve hem avâz.

El-Kıssa

Cem‘iyyetî bile ma‘rûf-ı kem-i iğbâr-ı sām‘îlerinin gûş-ı hoş anıñ şekestini eşitgen érmes ve cām‘îlik bile mevşûf-ı kem-i gerdünniñ dîdesi bâ-vücûd köb qarnlar cihânning etrâfını aylânğan herkez hiç câyda bu miqdâr-ı adem ve bu qader-i cem‘iyyetni körgen érmes. Bu

³²⁹ “Suyunun berraklığı yüzünü döndü toprağa, Toprağın üzerinden saçtı akan suyu.”

³³⁰ “Emin olarak, selam ile oraya cennete girin.”, Hicr 46.

³³¹ “Yer ile Gök arası kadar genişliği olan?”, Ali İmran 133.

buk‘anınḡ muḡimleri Ḥazret-i ḡayrū‘l-nām-ı ‘aleyhiṣṣalatü vesselāmnıḡ cādde-i ṣerī‘atleride ṣābit-i ḡadem ve ṣādıḡ-ı dem ve bu ḡaṡṡanınḡ mutevaṡṡınları ḡavṡadın mübınnıḡ muḡāfazatı ve mücāhiden millet-i metınnıḡ i‘ānetıde ‘ālemnıḡ heme cāylarıda ‘ilm.

Ḳıṡ‘a

Ḳubbet‘ül-eflāk pıṣ tārmeṣ nā mer-i tef‘i

Ravṡa-ı firdevs pıṣ sāḡteṣ nā dilpeṡır

Asmān rā ez furūd sekḡ merfū‘ṣ medār

İḡtirān rā ber ḡarım ṣaḡn meymūniṣ me(sır)³³²

Envā‘-ı zerāıf kim etṡāfnıḡ mıṣralarıda ḡāṣıl bolur alardın hemesi anda mühiyyen ve eṣnāf-ı hünermendler kim cemī‘ etṡāfda alarnıḡ emṣāllerini mevcūd-ı tāpıḡ bolmās bu ḡaṡṡada müte‘addid ve peydā.

40) Fāzıl Biy İṣṡibāḡ Ḳāṡi ‘Abdullahnıḡ zıkrı

Ser‘at-ı fehmi ṡab‘ bile mevṣūf-ı ḡüsn-i ḡulḡ ve keṣret-i tevāzu‘ bile ma‘rūf ol cenāb-ı cemī‘ ‘ulūm bile arāste-i taḡṣıl ‘ilmni cenāb Ḳāṡi Ebū Naṣırnıḡ ḡızmetıde Belḡde ḡılḡan ve Ḥazret-i ḡamer-i rikāb bile hemrāḡ Belḡdin Buḡārāḡa ḡilgen. Ol cūybār faṡiletnıḡ servı Ḥazretnıḡ luṡf ve merḡametleri ḡemenide neṣv-ü nemā tāpḡan hemıṣe ol Ḥazretnıḡ afitāb-ı faṡıl ve ‘āṡufetı anıḡ aḡvāl-ı ḡuceste-i malıḡe tābiṣı (477b) körgözgen yumn-ı himmet-i ā‘lī neḡmet-i ā‘la bile medāric-i cāḡ ve ḡaṣmetḡe yétkürüb. Buḡārānıḡ ḡāṡi‘askerlik maṣıḡı bile serfirāz aylānturdılar ve mezkūr cenāb-ı Buḡārānıḡ e‘āṡımları ve fuṡālānıḡ meṣāḡırleri silkıde intizām tāpdı ve ḡān-ı süleymān-ı mekān hemıṣe el-ta‘zımu‘l-emrullah vel-ṣifāḡatü ‘ala ḡalḡallahnı manṡūr-ı nāṡarları tutḡan ve peyveste-i ‘ulemā ve fuṡālā ve ṣaliḡā ve ümerā ve fuḡarānıḡ köḡḡülleri zemīnıde mehr ve muḡabbetnıḡ taḡmīnı éḡgen herkez suḡan-ı dorōṣṡ bile ḡıḡ aferıdenıḡ ḡāṡırını azürde ḡılḡan érmes ve teḡāṡub-ı kelāmda beḡāyet-i ḡoṣ-ı cevāb ve ṣırın-i kelām ve sebk-i rūḡ érdiler.

41) Cenāb-ı ṣerī‘at-ı penāḡ Ḳāṡi Lūṡfullahnıḡ zıkrı

Golizār-ı ṡab‘-ı selīmıdin ṣemāyimıdin cānnıḡ meṣām-ı mu‘aṡṡar ve müṣḡın-i ṣi‘ār-ı zıḡin-i musteḡmıdin cānnıḡ dimāḡ-ı mu‘anber ve ol cenāb-ı evāyil-i eyyām-ı ṣebābdın Ḥazret-i ḡān-ı süleymān-ı mekān ‘Abdül‘azız ḡānnıḡ ḡızmetıde ve ol ḡüsrev-i gerdūn-ı ḡulamnıḡ

³³² “Ḳubbesinin önünde Kubbetü‘l-eflak yüce deḡildir, Cennet bahḡesi dergāḡının önünde ḡoṣ görünümez, Yüce görüḡesinde göḡyüzünü tavanından kaldırdı, Kutlu alanının hareminded yıldıṡları çizdi.”

sāye-i terbiyetîde sebz ve şādāb aylāngan. Ol golşen-i fażl ve keremning nihāl-ı amāl-ı seḥāb-ı pādīşāh-ı ‘ālīcenābning reşehātîdin neşv-ü nemā tāpīb sidretü’l-müntehîdin ötken. Ol cenāb-ı ḥüsn-i şûret ve sîret ve şefā-ı tab‘ ve likā-ı³³³ serîret bile mevşûf ve ḥalāvet-i güftār ve meḥāsin-i kirdār ve āhlāk-ı ḥamîde ve evşāf-ı pesendîde bile ma‘rûf ve meşhûr eyyām-ı devlet ve cāh-ı müdāmda ‘ulemā ve fużālāning şohbetîge begāyet-i māyil ve rāgīb heme himmetî tahkîk-ı mesāilge maḥsûr-ı uşûl ve fūrû‘ning taḥşîlîde münferid ve müteferid-i fūnûn-ı ma‘kûlning tekmlîde müsteşni müteveccih-i feżāyil-i ‘uḳālāning şerḥî aning kemālāt-ı bisyārığa nisbeten deryā-ı ‘Ummāndın raşḥa ve bûleğaning ve şafî aning elfāz-ı abdārığa kıyāsen baḥr-ı bîkerāndın ḳatre-i bu iş‘ār-ı dilferîb ol cenābning lafz-ı goher bārıdın turur kim Ḥāzret-i işān Muḥammed Bākır Ḥāce Cûybārining şānıda yāzğan tururlar.

Nazm

Ḥātemā çûd ne pāşîden her sîm û zerāst

Genc baḥşî deger ḳader şināsî deger est

Şāf tub‘ān peżîrend kudûret ez ḥelḳ

Çe ḳader ayîne bî jeng-i bûd mu‘teber est

Pās perverde ḥûd dāştan asān-ı nebûd

Baḥr rā her gevher-î abile ey ber ciger est

Şākir ve gûşe nişînî ve kenārı ez ḥelḳ

Kāze (478a) ey bes bûd an rā ki der îñ rahgûzer est

Şıfat-ı işān ançe der dil est zebān nā tıḳa lāl est³³⁴

Ol ‘azîzning sıfatları kem köngülde turur zebān-ı nātıḳa aning beyānıda lāl turur.

42) Belḥning ümerāları Şehzāde-i salṭanat-ı nişān-ı Muḥammed Muḳîm Sultānnı Belḥge töre ḳılmāk üçün kilgenlerinin zikrî

Ol nihāl-i ḥadîḳa-ı devlet ve salṭanat ve semere-i cāh ve ḥaşmet-i irādet-i subḥānî ve meşıyyet-i yezdānî bile “el-veledü sırrı ebihi”³³⁵ golşeni cûybārıda ḳāmet-i bi-istikāmetni

³³³ TN.: لقاي, SN.: بقايي.

³³⁴ “Her gümüş ve altını dağıtmamak cömertliği bitirmez, Hazine dağıtmak başka kadirşinaslık başkadır, Temiz yaratılışlılar Yaratandan düşmanlığı kabul etmezler, Kıvrımsız olan aynasının her kadri muteberdir, Kendisinin sahip olduğu desteği durdurmak kolay değildi, Denizin her bir incisi ciğerde çiçek hastalığıdır, Şükretmek, köşe ve kenarda oturmak adettendir, Bu geçitte onlara bir hane kâfi idi.”

³³⁵ “Evlad babasının sırrıdır.”

bülend kılğan érdi. Çemen-i ‘izzet ve serverlikning gônçesi ve golben-i übbehet ve mülk-i perverlikning tevekkülî cavidānlıknıñ golizārıda nesîm-i huceste-i şemîm-i rabb “(fe)heblî min ledünke veliyyā”³³⁶ kerîmesi bile şiküfte aylāğan érdi. Ol künde devlet ve kāmgarlıknıñ ayât-ı şevket ve bahtiyārıknıñ ‘alāmet-i ‘izzet ve cihāndārıknıñ kemāl-i zāt-ı huceste-i şıfātıdın ‘ālemîyānga zāhir aylāndı. Tārîh-i muharrer mîng bir yüz tokkuzlāncı (1109) senede mäh-ı Rebî‘ü’l-şānıñ üçlencisi düşenbe küni muvāfıq bārs ’ilî érdi kim envār-ı hākānıñ pertevî mürebbî āhvāl-ı sultānı aylānıb hūkm-i cihān-ı mutā’-ı nefāz tāpdı kim heme Ümerā-ı Belhî ve Buḥārî kilib ol töre kāmurān ve şehzāde-i ‘ālemiyān Muḥammed Muḫîm Sultānga kornişi kılsunlar cemî’ ümerā-ı fermān-ı mûcibîge ‘aml kılib kornişi kıldılar. Ol neverdîde saltanatning didārını körgerleridin song kördiler kim esrār-ı pâdişāhıñ delāl-ı ve envār-ı şāhinşāhıñ meḥâyil anıñ cebîn-i mübînîdin peydā ve zamîr-i kimyā-ı eṣerî şafḥasıdın hüveydā.

Mesnevî

Hümâyûn tâl’i ferhunde fālî

Be bāğ-ı saltanat zîbā nihālî

Furûğ la’l hûrşîd ez cebîniş

*Tulû’ şubḥ-ı ikbāl ez nigîniş*³³⁷

Ḥazret-i hilāfet-i mekân hemûl kün şehzāde-i ‘ālemiyān Muḥammed Muḫîm Sultānning afitāb-ı vücdûd-ı fāyizü’l-cevdîni Ḳubbetü’l-İslām Belhning hükümet ve eyāletîge nāmzed kıldılar. Ümerā-ı ‘izām ve kübrā-ı bā ihtirām bu ma’nîning talebî üçün Belhdin kilgen érdiler. ‘Adil Biyni Atalık manşıbı bile ve Şāh Niyāz Biyni Belhning Dîvānbeğîgirlik manşıbı bile serfirāz aylānturub şehzādening rikāb-ı helāl-i intisābıda muḥarrer tutub ol ravza-ı rızvān ve taḥtigāh-ı firdevsî nişān cānibîge revāne bolmākğa fermān kıldılar kim tā ol memleketde vilāyetning muḥāfazatıga kıyām (478b) körgözgey ve dād-ı gosterilik bābıda ve ra’iyyet-i perverlikning adābıda ihtimām-ı tamām buyurgāy ve bu ma’nîde naşāyiḥ-i müşfikāne ve mevā’iz-i pederānening her nev’îdin aytıb angā işāret kıldı.

Beyit

Revān şev sūv-i Belḥ be hūkm ve sipāh

³³⁶ “Bana tarafından bir oğul ihsan et”, Doğum duası.

³³⁷ “Hümâyûn talihli, mübarek fallı, Saltanat bahçesi güzel fidanlı, Altundan güneş yakutunun parıltısı, Mühründen ikbal sabahının doğuşu.”

Velî dār pendem serāsir-i nigāh

Sohenhā-i men yek be yek yād dār

*Be nîrû-i devlet dilet şād dār*³³⁸

Hâzret-i Hân-ı hilâfet-i mekân mezkûr aynîng on birlencisi düşenbe küni Muḥammed Muḫîm Sultāna mezkûr ümerâlar bile hemrâh-ı fâtîha bérîb Çehârcûy yolıdın emr kıldılar. Vaktî kim Çehârcûyğa dâhil boldılar Muḥammed ‘Alî Hâcî ol vilâyetning hükûmetî bile serfirâz érdi. Çıkıp sultānga kornişi kılıb esbâb-ı ‘iyşî ve huzûrnı olça kim ḥayâlnıng ḥavşalasıda goncâyışî kılor müheyyâ kılıb sultānning nazâr-ı envârıga kiltürdi.

Nazm

Yekî ceşn-i şāhāne şod sâhte

Livā-i meserret ber efrāhte

Be ikbāl-ı şehzāde-i bā şu ‘ur

*Şod amāde esbāb ‘iş ve huzûr*³³⁹

Birinçi kün peyder pey vâfir-i ta‘āmlar ve mutekâsir-i ḥorişiler tertîb kıldılar sultānning ümerâ ve mülâzımlarıga her birining öz mertebesigelik ve münāsib bolgan nemerselerni aldılarıga kiltürdiler andın song Muḥammed ‘Alî Hâcî ercümend-i pîşkeşiler ve dilpezîr-i sāverîlerdin ol miqdâr-ı zirve-i ‘arzga yétkürdi kim felekning dîdesi anıng nazzâresidin ḥayra aylāndı.

Kıt‘a

Der an meclis ve ‘izz û kāmuranî

Be cāy averde rüsm-ü mihmānî

Neşār efşān resāned ez rah-ı ḥıdmet

*Tarîk-i mihmānî rā begāyet*³⁴⁰

Andın song şehzāde-i vālā-ı cenāb-ı tevsen-i şarşar-ı şitābga süvâr bolub. Tey-i murahḥil ve kaṭ‘-ı menāzil kılıb ‘arşa-ı dilküşā-ı Belḥni kudûm-ı meymenet-i me’nûsıdın gayret-i efzâsı

³³⁸ “Onun ferman ve ordusunun Belh tarafına yola koyul, Fakat tüm nasihatlerime kulak ver, Sözlerimi tek tek hatırla, Devletin gücüne gönlünü bahtiyar et.”

³³⁹ “Biri şahlara layık kutlama yaptı, Şenlik bayrağını dalgalandırdı, Şahzadenin ikbali şuuruyla, Devam etti eğlence ve meclis hazırlığı.”

³⁴⁰ “O mecliste yücelik ve mutluluğu, Yerine getirdi misafirperverlik âdetini, Misafirperverlik yolunun maksadını, Takdim dağıtarak ulaştırdı hizmet yolundan.”

firdevsî berîn ve reşk-i nigârḥâne çîn aylānturdı ve kâfe-i enām ve ḥulāşa-ı ḥāş-ı ‘amm-ı sultān bāihtirāmning ol kal‘a-ı firdevsî intizāmğa kudûm-ı ḥuceste-i fercāmını ḡanîmet bilib emn ve emānning bisterî ‘adl ve iḥsānning bisāṭide-i ferāğ-ı bāllık bile asûde aylāndılar. Ol serzemînniñ sükkānları ve ol vilāyet-i ḥold-ı ayınniñ mutevaṭṭınları ol ḥüdāvend-i cāh-ı celālning kenef-i merḥametide ferāğat tāpdılar.

Rubā‘î

Ez maṭla‘ lutf-ı izdî nāḡāhî

Be nemûd furûğ rûy-ı zîbā māhî

Şod serûr (479a) ehl-i Belḥ ‘āl-i cāhî

Nî nî ze ‘adem be ‘ālem amed şāhî³⁴¹

43) Ḥārezmîlerdin cemā‘a Şāh Niyāz Sultānnı Ürgencge töre kılmāk üçün Ḥāzret-i ḥilāfet-i mekānniñ bārgāhıḡa kilgenlerinin zikrî

Āşḥāb-ı ‘aql ve binişning zamāyir-i kîmyā-ı ma‘esirleriḡe pûşide kalmāsun kim müddet kırk yıldın beri tuḡyān ve temerrüd Ḥārezmîlerniñ nihādıdın baş çıkārgān érdi. Māverāü’nnehirḡe dest-i dirāz kılib, Fuḡarā ve re‘āyā ve zîrdestlerni pāymāl-ı ḥavādiş aylānturḡan érdiler. Ḥaḡ-ı te‘āla ehl-i Ḥārezmni ḡahr ve ḡazabıḡa tutdı ve ümerāları birbirleri bile munāza‘at kılib Anûşa Ḥānnı kim alarniñ töresi érdi. Ḥānlıḡdın bîkār kıldılar anıñ ulûḡ oḡlunı kim atı Ḥudāydād Sultān turur ḡān kutārdılar endek-i zamāndın sonḡ yine bir cemā‘a kiçik oḡlu kim atı Areñḡ Sultān turur ḡān kutārıb Ḥudāydādnı ḡatlıḡa yétkürdiler. Bu diyārniñ esāsı yine inhidām pezir boldı tefriḡa-ı tamām-ı ḡalāyıḡniñ āḡvālleriḡe yol tāpdı. Tāḡt ve tārāc-ı ḡaḡt ve iḡrāc bu vilāyetde şāyi‘ aylāndı ademler vaṭanlarıdın bîiḡtiyār celā-î vaṭannı iḡtiyār kıldılar. ‘Āḡıbet-i îzed-i subḡhāne ve te‘āla Ḥāzret-i ḥilāfet-i mekānnı ā‘la-ı maḡāşıd ve āḡşa-ı meṭālibleriḡe yétkürmek üçün ol fırḡa pür-i ‘inād-ı ṭā‘ife bāşeru-ı fesādı pāmāl-ı ḡazā ve ḡader kılib ve dest-i fersā-ı ḡavf ve ḡaṭr aylānturub ol ademlerniñ ekşerîlerini ‘ālem-i vücûddın ketm-i ‘ademḡe yiberdi. Memālik-i Ḥārezm ve Türkistānniñ zimām-ı iḡtiyārını tā Kāşḡarḡaḡa Ḥāzretniñ ḡabza-ı iḡtidārıḡa tāpşurdı. Fazl-ı ilahî ve ‘ināyet-i bārî ‘izz-i ismeniñ feyzîdin ümmîd oldur kim devlet-i rûzefzûnniñ bereketîdin afitāb-ı mānend-i tamām-ı rub-ı‘ meskûn Ḥāzret-i ḡamer-i rikābniñ ḡabza-ı taşarrufıḡa kilse.

³⁴¹ “Allah’ın lütfunun talihinden habersiz, Ayın güzel yüzünün parıltısından oldu, Belh ehlinin önderi yüce makam sahibi oldu, Âleme yokluktan gelen şahlığın göz bebeği.”

Nazm

Ümîd hest ki çûn afitâb-ı Hazret-i Hân

Be zarb-ı tîğ müsaḥḥir kend temām-ı cihân³⁴²

Harezmning vâkı‘ası sābiḳân taḥrîr tâpdı.

El-Kıssa

Vaktî kim heme dergâh-ı vâlâcâḡa ilticâ kiltürdüler. Hazret-i mülk-i baḡş Şâh Niyâz Sultânı Hârezmning törelilik bile serfirâz kıldılar. Rebî‘ü’l-evvelning yégirmi sékkizlencisi düşünbe küni **(479b)** ming bir yüz tokkuzlancı (1109) senede Hazretin fâtiḡa alıb Hârezm cānibîḡe ‘āzim aylāndı. Yine bir kün munşî belāḡat-ı nişān Hazret-i ḡilāfet-i mekānnıḡ fermānı bile ferḡunde-i eṡer Şâh Niyâz Sultān üçün mülk-i Hârezmḡe nişān yāzdı. Maẓmûnı ol kim Hârezm vilāyetini cemî‘ muzāfāt ve mensûbatı bile ol vālā-ı nişān Şâh Niyâz Sultānḡa merḡamet kılduk ḡavānîn vilāyetdārılıḡning ḡıfzı ve ayîn-i kāmḡarılıḡning resmîḡe kûşış kılib gerekdur kim dest-i i‘tişāmnı ḡabl-ı metîn-i ilahîḡe muḡkem kılsa ve serrişte-i iḡlāşnı ḡayet-i inşāf bile şarkdın ḡarbḡa yétkürse tā ra‘iyyet-i afitâb-ı re‘āyetning sāyeside kim nümüdār-ı sāye-i zıllullah turur. Asāyişî tamām tâpgāy ‘ulemā ve efāzılning ḡürmeti ekābir ve emāşılning ‘izzetini leṡāyif-i şiyem-i meḡāsin-i kerim cümlesidin bilsun ehl-i ders ve fetva-ı kim alarning ḡalem-i şebrenḡning nûkî rûznāme-i faşl ve berā‘atdın bihter turur. Alarning ḡürmetini şamîm-i ḡalbdin taḡdîmḡe yétkürsün.

44) ‘Alîşān ḡāceler ve refi‘-i nişān-ı büzürgler kim Hazret-i îşānnı körḡen érdiler ve mülākāt kılgan érdiler alarning zikrî

Fuzelā-ı dînnıḡ zamîr-i ḡûrşîd-i tenvîrî ve erbāb-ı ‘ilm-i yakînnıḡ ḡatır-ı kîmyā-ı te’şîrîḡe kim afitâb-ı cihāntāb-ı mānend heme ‘ālemḡe tâbişî ve deraḡşendelik yétkürür érdi. Vāzıḡ ve rûşen turur kim dîn ve devletning iḡtirāmı dünyā ve aḡiretde evliyā’-ı kirāmnıḡ muḡabbetî ve meşāyiḡ-i ‘izāmning müveddeti turur bināberîn Hazret-i Hân-ı ḡilāfet-i mekānnıḡ cemî‘ erbāb-ı ‘irfān ve āşḡāb-ı ‘ilm ve îḡānḡa ‘umûmen ve silsile-i ḡācegān-ı “aleyḡîmürrahme ver rızvān”ning şadr-ı nişînleriḡe ḡusûşān ḡāyet-i iḡlāş ve kemāl-ı i‘tikādı bar érdi. Hazret îşān-ı kürsî menzilet-i ‘arşî menḡabet-i kıdve-i meşāyiḡ-i kibār Hāce ‘Abdülḡaffār dest-i inābetni hidāyet-i intisāb-ı zübde-i şerî‘at-ı ekābir-i ṡarîḡat-ı netîce-i meşāyiḡ-i ‘izām-ı îşān Mîrzā Hāşimḡe bérḡen érdiler. Hazret-i îşān-ı ḡulye-i neseb bile arāste ve zâver-i ḡasb ve kemāl-ı faẓl ve edeb bile pîrāste-i **(480a)** feşāḡatning ḡemeni ve

³⁴² “Hazreti Han güneş gibi kılıç darbesiyle, Tüm cihanı kuşattığından umut vardır.”

feṭānetning golşenîde neşv-ü nemā tāpğan ‘ināyāt-ı subḥānî bile vücūt-ı ṭab’ ve ḥayāl ve diḳḳat-ı fehm ve kemāl bile eşnāf-ı feżāyil-i ‘ulûmğa cāmi’ bolğan érdiler.

Dîger

Ol maḥzen-i esrār-ı ilahî maṭla‘-ı envār-ı nāmütenāhî müzeyyen-i erkândın mûmehhid-i bünyân-ı şıdḳ ve yaḳîn-i iftiḥār al-ı te ve yes-i kıdve-i evlād-ı seyidü’l-mürselîn nûr-ı dîde-i ā’yân-ı maḥzûm-ı cihân ve cihāniyân-ı ḥatime-i silsile-i ḥācegān ya’nî Ḥazret-i îşân-ı Ḥāce Naşrullah Selimullah.

Dîger

‘Alî Ḥazret-i müte‘ālî menkıbet-i Şeyḥü’l-islām-ı hādî tevāyif-i ümem-i eyyām-ı kıdve-i dûdmân ve zübde-i ḥāndân Ḥazret Şıddıḳ Muḥammed ya’nî Ḥāce Pā(di)şāh Pārsāi

Dîger

‘Alîcāh-ı kerrûbî destgāh-ı melce’-i şıḡār ve kibār Cûybārî ḥāceler kim Ḥazret-i ḥilāfet-i mekânning zamân-ı devletûde bar érdi.

Evvel

Ā’zam-ı nişân-ı Ḥāce kelân-ı Muḥammed Şıddıḳ Ḥāce Cûybārî andın song ol ‘ālî mekân-ı merci’-i āşḥāb-ı kerāmet ve îḳān-ı Muḥammed Bākır Ḥāce Cûybārî ol ḥāce ‘ālîşānning kerem ve iḥsânı ol mertebede érmes érdikim ḳalem dü zebân-ı şeme andın beyānning evrāḳığa şerḥ ḳılā alsa.

Rubā’î

‘Ālî gevherî ki kıdve-i ebrār est

Û ez nûr-ı zamîr-i kāşif-i esrār est

Ḥûşîd û şî ki müşerref-i envār est

Mî dān beyekîn ki Ḥāce Cuybār est³⁴³

Ekābir ve eşrāf ve sāyir-i eşnāf-ı benî ademdin ol dergāh-ı ka’be muṭāfğa herkün ferîḳ-i ferîḳ kilur érdiler. Ḥāce ferḥunde-i nişân alardın her birining isti’dād ve ḳābiliyetîge lāyıḳ-ı mu’āmele ḳilur érdiler ve alarnıng tavrığa muvafıḳ-ı rûşen buyurur érdiler ve ol Ḥazretning ḥān-ı iḥsānıning başıdın hiç ferdî efrād-ı insāndın bîbehre kêtken érmes érdi ve ol ‘azîzning

³⁴³ “Hayır getirenlerin önderidir yüce cevheri, Yüzünün nurundan sırlar keşfolur, Nurları şereflendiren “Hurşid-i zat”tır, İnanarak bil ki Hoca-i Cuybar’dır.”

in‘āmıdın behremend bolub kâytâr érdiler. Bilâhîr sâkî hâdemüzzâtınîḡ kavlîdin cām-ı memâtîni nevşî kılıb “*İrci‘i ila rabbiki rāziyeten merziyye*”³⁴⁴ kerîmesinîḡ maẓmûnıḡa ten bérđiler ol ‘azîzdin song ol hâce bâsa‘âdet-i ‘âlî mertebet-i müte‘âlî menkıbet-i kıble-i amâl-ı erbâbdın ka‘be-i iḡbâl-ı **(480b)** âşhâb-ı yakîn-i miftâh-ı künûz-ı hikem-i mişbâh-ı rumûz-ı kıdem Muhammed Mûsa hâcem bâ-vücûd ‘azamet ve câh ve celâl ve keşret-i etbâ‘ ve emvâl-ı şîve-i tevâzu‘ ve hoşhuyılıḡa senet-i seniyye-i hayrul beriyyehge iḡtidâ körgözüb “*Innemâ ene beşerun mişlûküm*”³⁴⁵ kerîmesiḡe muṡâbık özini zîrdestler bile yeksân bilur érđi.

Dîger

Sa‘âdet-i qarîn-i ‘âbîd-i hâce bu hâceler özlerinin zamânlarıda begâyet ‘azîm-i îşân ve refî‘ü’l-mekân érdiler.

45) Necâbet-i penâh-ı sa‘âdet-i qarîn Mîr Baheüddîn ‘Ömer ve Mîr Şahâbeddînning zikrî

Mesâil-i ‘ukûlnîḡ muḡaḡḡakları ve resâil-i menḡûl ve ma‘ḡûl-ı müdaḡḡıklarınîḡ re’y-i şevâbnümâlarıḡa vâzılı ve rûşen bolḡây kim kâr-ı şerî‘atnîḡ kıvâmı ve medâr-ı mülknîḡ nizâm-ı teve‘mân tururlar devlet-i mülk ve milletnîḡ ‘âmâlî ve âhvalî mütelâ-ı zamân-ı umûr-ı’l-islâmning revnaḡı kuvvet-i şer‘-i muştafavîning yumnı ve bereketî bolmayın müteşavvir érmes ve dîn-i nebevîning revâc-ı kârî bigayr-ı ez satuvvet-i devlet-i hüsrev ve müyesser aylânmas.

Naẓm

Hem mülk ze şeri‘ ser-i bülendî dâred

*Hem şeri‘ ze mülk-i ercümendî dâred*³⁴⁶

Ravza-ı mülknîḡ tarâvet ve sa‘âdetî üçün çeşmesârdınning tereşşühîdin başka nemersege köz tutub bolmas ve çeşmesârdınḡa selâtnîḡ ab-ı tîḡ-i cûybâr-ı saltanatda bolmayın şûret-i cereyânı endîşe kılıb bolmas. Çenânçe pâdişâhlarnîḡ ‘âdet-i pesendîdelerdin dur kim hiç menkıbetî hıfz-ı umûr-ı dîniyye ve zabt-ı meşâlih-i şer‘iyyedin maḡbûb ve mergûb râḡ érmes kim dünyâda mûcib-i devâm-ı iḡbâl ve intizâm-ı ahval ve ‘uḡbada meşmer-i necât ve neyl-i derecât-ı emân ve amâl bu ma’nîler ve bu i‘tibâr-ı sezâvâ(r)ḡa binâ’en ‘âlemlik mansıbını

³⁴⁴ “Dön Rabbine, ondan razı olarak ve rızasını kazanmış bulunarak.”, Fecr 28.

³⁴⁵ “Bende ancak sizin gibi beşerim.”, Kehf 110.

³⁴⁶ “Mülkü de şeriatın yüce başıdır, Şeriatı da mülkünden şerefli dir.”

sülâle-i ekâbir-i kirâm ve netîce-i muhâdem-i 'izâm sâlik-i mesâlik ve yine şemere-i şecere-i siyâdet ve sa'âdet Mîr Baheüddîn 'Ömerge 'inâyet kıldılar.

Dîger

Ol encümen-i fezâyilning şem'î ve dânişverlik çemenining golî sa'âdet-i qarîn-i iftihâr-ı evlâd-ı seyyidü'l-mürselîn Kâzî Mîr Şahâbeddînni Hâzret-i â'lâ-ı hâkânı emsâl ve âkrânlarıning arâsıda mümtâz (481a) aylânturub ol kişige Mîr Baheüddîn 'Ömerning pâyânı manşıb-ı şadr-ı dâğı hâcelerning bâlâsıda arûn bérðiler ve ol mertebe bile müftehîr ve serfirâz aylânturdılar.

46) Cenâb-ı 'âlî kader Mîr İbrâhîm Şadrning zikrî

Golizâr-ı tab'-ı selimî şemâyimîdin cânning meşâm-î mu'aţtar ve müşkîn-i şî'âr-ı zihin-i müstakîmî nesâyimîdin rûhning dimâğı mu'anber-i 'ilm ve siyâdetning şa'sa'sı cebîn-i mübînîdin lâmi'-i fazıl ve sa'adning envârı nâşiye-i hûrşîd-i ayînîn zâhir ve lâyiğ ol 'âlicâh siyâdet-i penâh-ı müddet altı yıl bolğanturur kim Semerkand firdevs-i manend cânibîdin bu bülend-i cennet-i mişâlğa teşrif kiltürgen tururlar ve Hâzret-i hilâfet-i mekânning zill-i 'inâyetî ve merhametîde karar tâpğan tururlar. Rebî'ü'l-evvelning onlâncısı cum'a küni ming bir yüz onlâncı (1110) senede Hâzret-i kamer-i rikâb ol cenâbnı şadâret-i manşıbı bile serfirâz kılıb manzûr-ı nazar-ı 'inâyet aylânturdılar. El-hâl-ı fuzalâ-ı 'izâmning silkîde muntaẓam tururlar ol kişi Hâzret-i îşân-ı âkẓa-ı kuẓât-ı Kâzî Mîr Kûşâdening ferzende mecd ve erşedî érdiler. Hâce Sadr begâyet-i pesendîde-i etvâr-ı hüsn-i kirdâr ve luţf-ı güftâr ve ser'at-ı fehm ve hiddet-i zihin bile füzelâ-ı devrândın mümtâz ve müsteşnî érdiler.

47) Cenâb-ı fezâyil-i mab-ı zübde-i hândân-ı büzürg Hâce Hordning zikrî

Cevdet-i tab' ve ser'at-ı fehm ve mehâsin-i ahlâk ve mekârim-i ihsân bile emsâl ve âkrânlaridin mümtâz ve müsteşnî érdiler. El-vakt-ı medrese-i 'âliye-i sultâniye-i vâlîde-i hân kim hıyâbânda vâkı'a turur aning müderisligi ol cenâb-ı siyâdet-i mabğa te'allik tâpğan turur. Ol kişi câmi' kemâlât-ı 'ilmî ve 'amelî zübde-i aşhâb-ı hidâyet ve tevfiğ ve kıdve-i erbâb-ı dirâyet ve taḥkîk Ahûnd Mollâ Mîr Kâsâkirânının nebîreleridin tururlar. Ol cenâb-ı çemen-i sîret ve leţâfet-i şûretde 'inâyet-i subhânining dest-i perverdesi sefâ-ı tabî'at ve funûn-ı fazîletde sa'âdet-i câvidânının müsteḥakḳı zamîr-i münîrleri câm-ı cihân-ı nümâ-ı ğayb turur ve tab' kerîmleri pâk-ı ez-i şevâyib noḳşân ve ğayb.

Bilcümle

Bu ser ve cûybâr-ı siyâdet Muhammed Bâkır Hâce Cûybarîning çemen-i luṭf ve merḥametîde neşv-ü nemâ tâpğan ve hemîşe afitâb-ı mânend anıṅ aḥvâl-ı ḥuceste malıḡa rûşenlik (481b) yétkürgen.

48) Cenâb-ı rif‘at-ı mab ve sa‘âdet-i ayâb-ı ḥaşmet-i destgâhı İbrâhîm Koşbegîning zikrî

Muḡarreb-i dergâh-ı manzûr-ı nazar-ı ‘âṭufet-i ḥân-ı vâlâcâh-ı müddetî dur kim refî‘ü’l-kadr koşbegîlik mansıbı ol ‘âlî mertebet-i qudsî menziletde qarâr tâpğan turur. Ḥazret-i Ḥânning ḥüsn-i ‘inâyetî ve yumn-ı terbiyetî bile belâgatning meydânıda gûy-ı müsâbekatnı emsâl ve âkrânlarıdın éltigen. Ol nûr-ı baṣar-ı bülend-i himmetning kaṭarâtı cur‘asıḡa tüşgen ve ol şâhib-i nazarnıṅ bâz-ı bülendî bâl-ı per-i güşâde kılıb hemîşe ‘ulemâ-ı feşâḥat-ı aşar ve fuṣâlâ-ı belâgat-ı dişarnıṅ morḡ dilîni şayd kıılır ümerâ-ı diyânet-i dişar ve ḥaḡikat-ı aşarlarḡa ol Ḥazretning dergâhıda derece-i refî‘ rütbe şanî‘ bar érdi ve hemîşe ‘umûr-ı ehl-i aḥvâlning intizâmı ve cumhûr-ı benî ademning amâlî nizâmîde ‘ömr ötkerür érdi. Merdumning isnâd ve âḡkâmâtlarını mühr-i envâr bile müzeyyen aylânturur érdiler. Ḥaḡ-ı subḡâne ve te‘âla ol emîr bâiḡtirâmı ḥüsn-i zâhir ve bâṭın bile ârâste kıldı tâ dibâce-i ibdâ‘ning muşavverî ve şaḡâyif-i ihtirâ‘ning naḡḡâşı kalem-i fikret ve ḡâme kudret bile “ve şavverekum fe aḡsene şuverekum”³⁴⁷ taşvîrḡe çehre güşâyılık körgözdi. Zât-ı ‘adîmü’l-mişâl ve ḥuceste-i ḡışâlını maḡzar-ı cemî‘ evşâf-ı kemâl ve maṭla‘-ı envâr-ı ‘izz ve iḡbâl aylânturdu kim kalem-i ḥuceste-i raḡam anıṅ evşâf-ı kemâl-ı seniyyesi ta‘rîfide beyânıda ḡâşir ve ḡâme ‘anberîn şemâme anıṅ ḡışal-ı raḡıyyesi ve ef‘âl-ı merḡıyyesi tavşîfide serâsîme ve müteḡayyir.

Nazm

Ḥalîl ḡullet ve Yûsuf ruḡ ve ḡızır ilḡâm

*Muḡammed ayet ve ‘Îsa dem Kelim-i Kelam*³⁴⁸

Bu evrâḡning müsveddî bu kitâbning sebeb-i te‘lifî ve tertîb-i ebvâbıning bâ‘işîni aytur. Nevrûz küni érdi kim velîni‘mî muḡarreb Ḥazret-i Sulṭân-ı İbrâhîm Koşbegî mülâzımlarıḡa buyurdılar kim bu kün çehârbâḡ şehr-i arâḡa buḡrâning esbâblarını éltsunlar hemûl zamân-ı bâd-ı şabâ ferrâşlıḡa amâde aylândı ve eber-i neysân bu sitânnıning derr ve gevher-i zîverî bile ârâste kıldı. Şimâl-ı serv-î sehîning ḡâmetîni nesîm-i i‘tidâl bile raḡşḡa kıltürdi ve şabâ

³⁴⁷ “Size, en iyi biçimle biçim verdi.”, Tegabun 3.

³⁴⁸ “Halil dostlu, Yusuf ruhlu ve Hızır ilhamlı, Muhammed ayetli, İsa nefesli ve Kelim-i kelam.”, Kelim-i Kelam Hz. Musa’nın lakabıdır.

benefşening ser-i zülfiğe táb bérđi ve golning ateş-i ‘arızı ateşini bülbulning dem-i kerimîdin efrûhte aylandı ve şem‘-i lālening dil ‘andelîb (482a) ning nālesiğe sūhte anlāmazdı ve morğ seherining zemzemesidin ve fātiḥaning mûsîkārıdın ‘ūd-ı kamerî ve çeng-i hezār-ı dāstānning ahengini tüzdi. Ol kıblegāhı mānend-i merdum-ı dīde aning merdumlıkıdın çeşm-i rûşen aylandı ve ma‘nî en-nûr fî‘s-sevādnı dīde aning tal‘at-ı hûrşîd-i likāsıdın mu‘āyene kördi. Ol velîni‘mî merdlik ve şefkat ve kemāl-ı mihrbānlık ve ihtişāş yüzidin zebān-ı güşāde kılıb buyurdılar kim bu zamānda kim Ḥazret-i ‘āla-ı mertebet-i müte‘ālî menkıbet-i nāşib-i rāyāt-ı ma‘delet ve inşāf-ı nāsiḥ-i ayāt-ı muzlimet ve i‘tisāf Buḥārāda cülûsı kılğan tururlar yād-ı averlik üçün târîḥ-i tahrîr kılğıl.

El-Kıssa

Cān-ı kemervārni cānning bilige bağlādım ol bezm-i mevfûrû‘s-sürûrga huzûrning icāzetidin song ol mu‘temed-i devlethānıning şefkat ve merḥametî bu dā‘ining ḥaqqıda ḥedddin ezfûn ve ‘adeddin birûn aylandı ve aning süheyl-i şefkatî kim seng-i rîze-i beyābānını ‘aḳîk-i yemānî aylānturur. Bu serkeşte-i vādî ḥayretning serîge pertev-i iltifāt sālđı ve ol hûrşîd-i uc-i sa‘ādetning nazar-ı terbiyetî bu zerre-i bîmiḳdārni zirve-i refî‘ me‘ālîge yétkürüb serfirāz aylānturđı.

Nazm

‘Aceb nebāşed eger afitāb-ı nûrānî

Ze pertûv-î befrûzed sarāy-ı zulmānî³⁴⁹

İlahî tâ şunkār-ı tîz-i pervāz-ı mehr-i ḳal‘a sipihrdin pervāzda turur tâ bāz-ı bülend-i pervāz-ı māh-ı pence-i ḳudret ve behle-i ‘izzet alaning firāzıda neşîmen turur. Devletning tezerv-i ḥoş-ı ḥarāmı ve ‘izzetning morğ-ı zerîn-i cenāhı ol emîr-i bā sa‘ādetning şayd-ı ser-i pence-i kerāmetî bolğay ve hemîşe ol bāz-ı ‘ālīning sāye-i ḳanātı şekeste bālîḳ vādīsining fûrûmāndeleri müfārikîge memdûd aylāngāy bārî te‘ālî ve teḳaddüsî aning esāsı devletî ve benāi şevketini mādāmı kem-i bād-ı şabā-ı ḥāknıng üstide revāne turur ve ateşî sipihr-i abgûnening astide nûr-ı birûr-ı pāyende bolğay erbāb-ı tedbirning mehr-i tenvîr-i zamîrleri ve kîmyā-ı te‘şîr-i ḥātırlarığa maḥfî ve mestûr ḳālmāsun kim cemā‘a oḅgdın ve songdın kim Şehr-i Sebzde muḥālefetning şadedide bolub muḥāşametning başını bülend kılğan érdiler ve münāze‘atning kemerini béllerige (482b) bağalāğan ḥiç nev‘ bile mu‘ānedet-i tarîḳîdin ḳademlerini yitüşkeri ḳoymāsalar bilāḥîr muḥālifler bildiler kim zerrening mehr-i felek-i

³⁴⁹ “Eğer güneş nurlu olursa şaşırmmalı, Işığından alevlenir karanlık saray.”

peymāğa berāberlik kılğanı hûrşîdning çehresini hayālning lāyı bile seveğanlık turur. Kaṭrenî deryāğa berāberlik endîşesini kılğanlık deryā-ı muhîtning sevînî kefi dest bile qadr ve endāz kılğanlık turur. Bu sebebdin ser-pence kim ‘inād ve istikbārning dāmenîge sālğan érdiler. Tažarru’ yüzidin istiğfārning girībānığa yétkürdiler ve dergāh-ı vālācāhğa ‘arıza yiberib tažarru’ maḳāmığa kildiler ve dest-i şefā’atnı ‘acznıng dāmenîge urub ve niyāznıng bāşını hužû’ ve huşû’ning yakāsıdın çıkārıp ümerādn her birining hātırığa ma’rûz kılğan érdiler kim Hāzret-i kamer-i rikāb-ı cānibîdin İbrāhîm Qoşbegî ve ümerā-ı ‘azām tarafıdn Raḥîm Biy Atalık ve Ebûl Biy Pervāneçî ve Hoşhāl Biy Dīvānbegî cānibîdin Êşîk Akābāşını revāne kılsunlar aḳ-ı ribāṭda yüz körşüb bir cemā’at bile Hāzretning bendelikige barurmız eger ümerā vāsıta bolub andağ kılsalar kim bu cemā’atning şahîfe-i günāhını Hāzret-i kamer-i rikābning ‘afv ve iğmāzı zülālî bile yûb ebvāb-ı mağrifetni bizlerning çehre-i bānedāmetîge güşāde kılsalar tā cānlarımız tende ve reglerimiz bedende bār-ı astān-ı devlet-i aşıyānnıng bendeleri silkîde muntazam bolub şerāyit-i ihlāş ve zāyif-i ihtişāsnı zuhûrga yétkürürmiz. Hāzret alarning iltimāslarını eşitkenleridin song ma’zeretlerini qabûl kıldılar. Cemādîü’l-evvelning ékkilencisi düşenbe küni ming bir yüz on birlenci (1111) senede mezkûr ümerālargā fāṭiḥa bérîb her birlerini hil’at-ı fāḥire bile serfirāz aylānturub Şehr-i Sebz cānibîge revāne kıldılar. Cemādîü’l-sānıning béşlencisi cum’a künini cem’î kem muhālefetdin dem urār érdiler kiltürüb İbrāhîm Qurçibāşını mîrahûrlık ‘amelî bile serfirāz aylānturdılar ve her birige lāyık ‘ameller bérîb serfirāz kıldılar.

49) Ba’zı hoşnûvîslerdin kim kitābhānede bar érdiler alarning zikrî

Ehl-i dānişîning zamîr-i eksîr-i te’sîr (483a) leriğe mahfî ve mestûr qālmāsunkim alardın ba’zıların isimlerini tahrîriğe ihtişār aytulur. Mevlānā Mîrzā Berkî begāyet-i hoş-ı ṭab’ ve tîz-i fehm ve nedîm-i şîve ve şîrîn-i güftār ve vufûr-ı fazîlet ve cevdet-i ṭabî’at bile ma’rûf-ı ḥaṭ-ı nesta’likni Ahûnd Hācî Yādigārdın song kişi hiç ol kişige berāber yāzğan érmes. Belkim ekşer-i hoşnûvîslerning ḥattığa raḳam-ı nesih çekken münşilik manşıbı bile serfirāz aylānğan érdi. Üçlenci mertebe kim Hāzret-i hilāfet-i mekân Belḥ cānibîge ‘āzim aylāndılar manşıb-ı inşā Mîrzā Berkîning vücûdı arāste érdi. Ol fazilet-i aşārning vefātı Belḥde ming bir yüz törtlenci (1104) senede vāḳı’a bolğan érdi. Anı Hāce ‘Ukkāşening mezār-ı fāyîzü’l-envārı civārıda medfûn kıldılar.

50) Bārgāh-ı felek-i iştibāhning tuğrānûvîs münşîsi Ahûnd Mollā Mîr Muḥammed Münşîning zikrî

Ḥaṭṭātlarınḡ ser-i amedî ekser-i hoşnüvîslerninḡ efzâlî turur nesta‘likni kemâl-i hûblık bile yâzâr-ı sayır-i ebnâ-ı cinsîdin velîni‘mî İbrâhîm Kõşbegîge nisbetî ve hûşûsetî ziyâde râk turur ‘ömrî dur kim manşib-ı inşâ ol cenâbning vüçûdı bile arâste bar turur ve kâbiletîning muḡtazâsı çeher maḡâmda kim zemzeme-i avâz-ı sâz-ı elfâzda nağme-i zîr (ve) bem bile ‘ud-ı suḡannınḡ ahengî kılsa her ayine nağamât-ı dilgüşâ ve naḡarât-ı rûḡ-ı efzânınḡ şadâsıdn encümen-i ḡiṭâbning ḡâzırları ve mecma‘-ı süvâl-ı cevâbning sâmi‘leri behrever ve kâmyâb bolurlar ve ol ‘âlicenâb her vaḡt kim ḡalemni feyz-i keremdin suḡannınḡ muḡîṭîge aşınâ aylântursa mevâhibning seḡâbıdn ol miḡdâr bârân suḡannınḡ çemenige nuzûl kõrgözür kim ol ḡatarâtning reşehâtîdin her dâstânning bostânı hemîşe bâğ-ı arem mânend sersebz ve ḡorrem bolur érdi. Bostânning golbevîleri ma‘lûmı bolğâykim bu golizâr-ı câvîd-i aşârda her kişige inşânınḡ hevâsı bâşıda ḡonçe-i meşellîk kõnğüllerde girih bağlaşan érdi. Ol cenâb-ı gol yânglıḡ perdedin ḡıkârur érdi. Ol ‘âlicenâb-ı ser‘at-ı kitâbetde beğâyet-i mâhir érdi. Ekser-i me‘ânı hûblarınlı elfâz-ı mergûb bile arâste ḡılır érdi mânendni şükr kim (483b) ḡalemning nîdn mütekâṭır bolur.

51) Naḡḡaşlar ve müzeyyenlerdin ba‘zılarınınḡ zikrî

Vaḡtî kim kârḡâne “ve şavvere kum fe âḡsene suverekum”³⁵⁰ muşavverî yed-i ḡudret ve ḡalem-i ḡikmet bile çehre-i ḡuşâilikning ibdâ‘ıḡa iştiḡâl kõrgözdi. Zât-ı kâmiletü’l-şıfât ‘âlî ḡazret-i ḡüdâvendîni “leḡad ḡalaḡnel insâne fî aḡsen taḡvîm”³⁵¹ kelimesige muṭâbık cemî‘ evşâf-ı kemâlning mazḡarı aylânturdu. Lâcerem ol Ḥazretge ekser-i taşnîfât fazıl ve ḡünerde vuḡûf tamâm bar érdi. Bîtaḡşîş fenn-i tezhîb ve taşvîrde kim bîşâyibe tekellûf ol ‘ilmde ser-i amed-i ehl-i ḡalem turur. Belkim zamânning ekser-i naḡḡaşları ve devrânning mühendisileri ol ḡazretning ta‘lîmî ve terbiyetî vâsıtası ve ol fennde mâhir aylanḡan ve ‘âlemning etrâfıda bî meşellîk bile meşel aylanḡan tururlar ol cümledin birisi Ḥâce Gedâ naḡḡâşî turur bâ-vüçûd fenn-i tezhîb-i bûte ve taşvîrde mahâret tamâmı bar érdi. Ḥazretning yumn-ı iltifât ve merḡametî bile nâdirü’l-aşarlıḡ ‘âlemîni sipihr-i berînninḡ ucige yétkürḡen

52) Muḡîm Ḥâceninḡ zikrî

Bu fennde heme naḡḡaşlarınḡ üstadı érdi. Rûzgârning ḡünermendleridin ve nâdirekâr bâ iḡtidârlarınḡ cümlesidin turur. Eger çündikim naḡḡaşlıḡ şan‘atıḡa meşḡûl turur emmâ bâşḡa ḡünerler pilân hem meşḡûr turur. ‘İlm-i mûsîḡîde ḡânûn-ı çînî nevâzlıḡda müsellemler-i rûzgâr

³⁵⁰ “Sizlere suret verdi ve suretlerinizi güzel yaptı.”, Tegabun 3.

³⁵¹ “Ant olsun ki insanı en iyi biçimde yarattık.”, Tin 4.

érdi ve çehre-i güşâîlik ve gol-i perdâzlıkda şafâpenâh-ı engüştleri afitâbning niçesini nakşîlerini toquğan.

Nazm

Be reng-i şāh-ı gol rā naqş bestī

Ki ez lerziden kāğaz şekestī³⁵²

Nāzik-i kārī dur kim hāme mûy-ı kefi destîde-i ma‘şûqlarning müjgān-ı meşellik cilveger-i müşekkil golizārī dur kim golşen-i taşvîrning nihālī golben-i meşnevi‘ dīk-i hayālning çemenide ‘işve-i şemer.

Nazm

Be her rengi ki şûret-i naqş bestī

Be yek imā dil-i sîret şekestī³⁵³

Envāī‘ fûnûn ve eşnāf-ı hünerde mahāret tamāmı bar turur ve hemîşe hayālāt-ı garîbening naqşī ve umûr-ı ‘acîbening şûretī (484a) ni hâtırnıng levhîge naqşī kılur érdi. Bu evkâtta tevfiķ ol kişige refiķ aylānıb işān Şeyh Habîbullāhning hizmetîge yitüşüb ol işning nāmeşrû‘larıdın éteğini çekken ekser-i Hazret-i işānnıng mülāzemetîge barur.

53) Üstād-ı kāmīl-i me‘āşī ‘ivez Muhammed Nakqāşning zikrī

Zamānnıng muşavverlerining zübdesi ve şîrîn-i kār-ı nakqāşlarning kıdvesi bu fennde kûy-ı sebkatnı emşāl ve ikrārlarıdın éltigen

Nazm

Gazelî rā eger taşvîr mî kerd

Ze bîm ram be pā-î zencîr mî kerd³⁵⁴

54) Üstād-ı kāmīl-i zāt Mollā Behzādning zikrī

Devrānnıng muşavverlerining kāmīl-i rāqı turur belkim bu kārı nihāyet-i kemālga yétkürgen müddetī Hazret-i Hān-ı hācınınğ zill-i terbiyetîde torfe kārıga meşgûl érdi.

Nazm

Be nev‘i mî küşîdî çeşme-i ab

³⁵² “Gül dalına rengini nakşedersin, Kâğıdın titremesinden kırılırsın.”

³⁵³ “Yüze nakşettiğin her renkle, Bir gönül işaretine tabiatı kırarsın.”

³⁵⁴ “Şayet bir gazeli resmederse, Kaçma korkusundan ayağa zincir vurur.”

Ki müstesķî āzā ve mî geşt-i seyrāb³⁵⁵

Pûşîde ķālmā sūnķim eger tamāmı naķķāşlar ve mühendisler ve cemî‘ hünermendlerķim ‘ālî Hazretning hizmetîde bar érdiler. Bu evrākda mezkûr aylānsa mütāla‘a kılguçılar rākım-ı hurûfnı dirāz-ı nefşilikge mansûb kılurlar lâcerem bu mikdārga ihtisār vākî boldı.

Nazm

Çe destan serāyim men bolhavas

Ki bā ‘inde lîbān şom hem nefsi³⁵⁶

Fakîr-i hakîr-i zebān-ı takşîr bile takrîr kılır kim suhanverleri kem afākning zübdesi tururlar. Mekārim-i āhlāk ve merāhim-i eşfākını mer‘î tutub bu mecmû‘anı nazar merdumı eşerleriğe kiltürseler vaķtî kim sehv ve nisyānıga kim insānning lâzımı turur vākıf aylānsa kaleme dür-i bar ve hāme gevher-i nişār bile ıslāh bergeyler

Nazm

Yād-ı bād an ki be ıslāh şemāmî şod rast

Nazm her gevher nāsofte ki hāfiz rā bûd³⁵⁷

Kıt‘a

Bepûş eger be haķā der resî ve ta‘ne mezen

Ki nefsi-i hîç beşer hālî ez haķā nebûd

Der afitāb-ı nazar kon ki bā beşāret hîş

Murûr o heme ber haķt-ı ustvā nebûd³⁵⁸

55) Lafz-ı târîh ve ma‘nî târîhning beyānının zikrî

Çünķim bu târîh-i huceste-i mab-ı Hân-ı kamer-i rikāb-ı vākı‘atlarıdın ba‘zı érđi. Andag münāsib köründi kim lafz-ı târîh **(484b)** ve anıning ma‘nî lağvîsi ve ma‘nî ıstılāhısını beyān éltülse erbāb-ı tahķîķning zamîr-i nükte-i pezîrî ve āşhāb-ı tedķîķning hātır-ı hûrşîd-i tenvîrîge pûşîde ķālmāsunkim târîhning lağvî ma‘nîsini çenānçe e‘imme-i tahķîķ kılıb durlar. Bir vaķtnı bilmek ve ma‘nî ıstılāhısı vaķt-ı mu‘ayyen anıning mişālî bir milletning yā

³⁵⁵ “Pınar suyunu öyle bir çekti ki, Ondan su isteyen döndü suya.”

³⁵⁶ “Nefesinle bülbül olduğumda, Hevesle hangi destanı söyleyeyim ki.”

³⁵⁷ “Doğruluğunu gerçekleştirdiğinde onun rüzgârını hatırla, Hafıza oldu her mücevher nazmı bâkire.”

³⁵⁸ “Eğer hata yaparsan örtme ve kinam, Çünkü hiçbir insanın nefsi yanlıştan hali değildir, Kendi gözlerinle güneşe bak, Onun geçişi tüm sınır üzerinde düz değildi.”

bir devletning ibtidāsı yā bir hādise-i büzürğning vukû‘ mānend-i vākı‘a tûfān-ı Nûh ‘aleyhisselām ve zelzele-i ‘azîm ve alarning emsālî ‘alāmet-i ārızı ve havādış-i semāvîdin çenānçe Hāzret-i Adem Safiyullāhning evlādları ebûl-ı beşerning vefāt kılğan künini her hayr-ı şerğē tārîh kılğan érdiler. Tā zamānığaça kim Adem s̄anî ya‘nî Nûh ‘aleyhisselāmning bi‘ašetî yüz körgözdi ve heme revî zemîn-i ğarķ-ı ab boldılar ve cemā‘a Nûh ‘aleyhisselāmning kimeside hayāt-ı bākî kıldılar. Özlerinin vākı‘alarığa tûfānnı tārîh aylānturdılar. Bu ma‘nî istimrār tāpğan érdi tā İbrāhîm Halîl salavāturrahman ‘aleyhning ‘ahdiğēce kim Nemrûdning ateşığē mübtelā bolğan érdiler. Hāzret-i İbrāhîm ‘aleyhisselāmning ferzendleri özlerinin ibtidā-ı tārîhlerini ol Hāzretning ötdin çıkğan zamānıdın i‘tibār kılğan érdiler. Vaqtî kim İbrāhîm ‘aleyhisselām ferzendleri İsmā‘îl ‘aleyhisselāmning mu‘āvenetî bile Ka‘beni benā kıldılar andın song tārîh-i hāne Ka‘bening bināsı bolğan érdi ve Ka‘bening ‘imāretidin song ‘āmm-ı feylning kıssası yüz körgözdi. ‘Arablar anı özleriğē tārîh kılğan érdiler. Andın song halîfe s̄anî ya‘nî emîrû‘l-mûmîn ‘Ömer binü‘l-Hattāb rażıyallahü ‘anh aşhāblarning meşveretî tārîh-i hicrîni vāz‘ kıldılar. Yûnānning hükemāları ve Rûmning dānāları Zülkarneynning eyyāmını ma‘esir-i me’sûre ve bisāt-ı ‘adl ve inşāf ve sed-i rahne-i kûh-ı Kāf vechîdin özlerinin meşālihleri üçün tārîh kılğan érdiler ve cemā‘a kıbtî özlerinin vākı‘atları tārîhî üçün ol künni ihtiyār kıldılar. Baht-ı naşşar-ı memālikning tahtığa istîlā’ı (485a) tāpğan érdi ve ba‘zı ayturlar kebāle ya‘nî hatta Hāzret ‘Ömer rażıyallāhu ‘anhning aldığa éltidiler. Ol kebālede tārîh-i mäh-ı Şa‘bāndın érken cenāb-ı hilāfet-i mabning sāyir-i āşhāb bile bu tarîķ-i hesābnı müstahsen kördiler. Āşhāblarğa meşveret kıldılar kim ibtidā’ı tārîhnı kaysı vaqtdın i‘tibār kılurlar ba‘zı an Hāzret-i sallahu ‘aleyhivessellemning mevlîd-i şerîflerini ihtiyār kıldılar ve cemā‘a Hāzretning bi‘ašetlerini i‘tibār kıldılar emmā Hāzret-i esedullāhü‘l-ğālib emîrû‘l-mûmîn ‘Alî ibn Ebu Tālib rażıyallāhu ‘anh buyurdılar kim mebde’ tārîh-i hicret-i nebevî bolsanı üçün kim hāķ bile bātılning arasında fark bolğan zamān-ı şerî‘at ve āhkāmning nāzil bolğan hengāmı heme āşhāb bu re’yni müstahsen kördiler. Tārîh-i senening ibtidāsını Muharremdin kıldılar kim hārām bolğan aylarning meşhûr-ı rākî turur ve Hāzret-i nebevî ve merdumning beytullāhdın rücû‘ kılğan hengāmı turur andın song mebde’ tārîh bu tarîķada i‘tibār tāpdı.

Diger

Eltaf-ı zamān ve eşref-i cihān-ı cāmi‘ ‘ulûm-ı ‘aqlî ve naklî Mevlānā Şerefü‘d-dîn ‘Alî (Yezdî) kitāb bedî‘ intisāb *Zafernāme-i Tîmûrîning* muqaddimeside tārîhning ta‘rîfide ve aning îrād-ı keyfiyetide aytğan turur kim tārîh-i lafz-ı sereyānı turur. Tārûhdın müştāķ turur kim İbrāhîm ‘aleyhisselāmning ātāsı turur ve angā azer hem dirler ve hūlāşa kelām ol kim

tavāyif-i ümemge ihtilāf bar turur anda kim ba‘zı özlerinin tārîhlerinin benāsını mesîr-i şemsîrge kılğan tururlar mānend hükemā Yûnān ve Fars ve Rûmîler ve Tārîh-i hānnı Gāzān Hān bin Argûn Hān bin Abakā Hān bin Hülāgü Hān bin Tulî Hān bin Çingîz Hānning zamānıda erbāb-ı tencîm ve aşhāb-ı takvîm yāzğan tururlar *Tārîh-i Gāzānî* meşhûr turur ve ekşer-i memālik ‘Irāk ve Azerbeycānda mu‘āmelāt-ı divānının benāsı ol tārîhge turur bu kelimātning tahrîrî ve bu mukaddemātning tesevvüdiğe binā’en şeref-i ‘ilmî kim aning bile ümem-i māziyening āhvālî keyfiyetleri ma‘lûm bolur muqarrer ve mu‘în bolğay kim aning menfa‘atleri havāş-ı ‘avāmga néçük **(485b)** şāmil aylānur.

Nazm

Dāniş tārîh bed en muhtasar

*Kez heme in ‘alem bûd mu‘teber*³⁵⁹

Yine bu kim mezkûr ‘ilmde müṭāla‘a kılğandın song ve āhvāl-ı cumhûrning vākı‘atığa muṭṭeli‘ bolğandın song erbāb-ı kemālning rütbesi ve aşhāb-ı diqqat ve hayālning mertebesi ve ehl-i fazıl ve hünerning me‘āricî ve nādire-i ṭab‘-ı nükte-i bérürlerning medāricîni bilürler ve cezm ve yakîn bile bilürler kim selāṭin-i bā ihtişām ve havākîn-i bā ‘izzet ve ihtirām ve sayir-i vālîler ve huçeste-i fercām-ı hākemler esāsı refi‘ler ve terfi‘ ‘imārāt ve kuşûrlar üçün hazîneler şarf kılğan tururlar ve hāṭır-ı ‘asākır-i gerdûn ma‘esirning rızālîkı ve zamāyir-i cuyûş-ı huçeste-i serāyirning istirzāsı üçün ‘ulûfe ve mersûmāt ve vazîfe ve in‘āmāt-ı ta‘yîn kılğan tururlar ve bularning hemesige hengāmıda kim vücûdlarının kimesi ecel-i mev‘ûdnung girdābığa yitüşdi ve tünd-i bād-ı memādning şatavvetîdin şedef-i hayātlarının gevherî gark aylāndı şükrî kılmādılar ve fāyide körmediler emmā ol ademlerikim fazîlet ve niknāmlıknung iktisābığa kûşış kılğan érdiler. Niknāmlıknı ‘ālemde yādigār koydılar ve rûzgārning evrākığa dîbāce-i mülemma‘-ı leyl-i nehārnı tahrîr kılğanlarının vāsıtası bile aşār-ı pesendîde ve etvār-ı bergüzîde alardın bākî kıldını üçün kim ‘uqālā-ı dürbîn ve hükemā-ı hikmet-i ayîn ve ‘ulemā-ı fikret-i pîşe-i fuşahā-ı belāğat-ı endîşe-i bā-vücûd bu heme hāṭır-ı hāṭır ve ‘aql-ı nükte-i pezîr-i tedbirning siperî bile hedef-i takdîrni men‘ kılā almādılar kemā kâle “*Allahü tebārek ve te‘ālî inne ecelallahi izā cā’e lā yu’ehharu*”³⁶⁰

Meşnevî

Hakîman ki dānişverān bûdeend

³⁵⁹ “O mârifetin kısa tarihi, Tüm âlemden muteber idi.”

³⁶⁰ “Kuşkusuz Allah’ın belirlediği süre dolunca ertelenmez.”, Nuh 4.

Be her kār-ı hilletgirān bûdeend

Neyārest ez an zîrken hîç kes

Ki tā hayr-ı merdan koned yek nefş

Heme ser der în verçe be nihādend

*Be şed derd ve endûh-ı cān dādend*³⁶¹

Çünkü bu bābning kuflî güşādî re'y-i şavābnümā-ı ve fikir dilgüşā-ıning meftāhı bile müteşavver érmes érdi. Kıyās dıger tertîb bérđiler ve taşavvur dıgerni aldılarıda élkerî koydılar ve munı netice bildiler kim nıknāmlık hayātı devr-i cāvidānı angā (486a) kûşış kıldılar tā nüşha cāmi'a zebānnıng fihristî ve mecmû'a beyānnıng dıbācesi mehāmıd-i seniyye-i mefāhîr-i 'aliyyening raqamlarındın muraşşa' ve müzeyyen bolgāy benāberîn 'ömr-i mü'ebbed ve bākî zıkr-i muhallid ve pāyidār tāpdılar.

Nazm

Sa 'id yā merd-i nikûnām nemîred hergiz

*Merde an est ki nāmeş be nikû-î neborend*³⁶²

Fuşahā-ı belāğat-ı nişānların gıdvesi Nûreddîn hāfız Zübdetü't-Tevārih Bāysunğurda aytur kim İmām Şa'lebî rahmetullah 'aleyh kitāb Ğurûrî's-siyerde kiltürüb dur kim kadîmde 'acem pādîşāhları ve Kiyāmers³⁶³ ademning 'ahdıdın tā hüsrev-i bā hayl ve haşemning zamānığaça erbāb-ı tārîhning ve zāîf ve mevācibleri muqarrer érken ve alarning kadr ve mertebesi mübidleri bile kim alarning dîn ve milletlerinin şeyhî turur. Berāber érken mahfî kâlmāsun kim inşā tîrāz-ı mü'ellifler ve nükte-i perdāz-ı müverrihler 'adālet-i nihād-ı pādîşāhlar ve kemālāt-ı intisāb-ı fāzıllarning zıkr-i cemîlîge 'ibāretning haç-ı halî ve teşbihātning zîverî ve isti'ārāt-ı vāfire bile arāyışî bérürler ve alarning nām-ı nıklerini şafha-ı rûzgārda āla yevmü'l-kıyām-ı muhallid ve mü'ebbed aylānturlar bu devletge gāyet ve bu sa'adetge nihāyet bār mûkim-i ademî kim mûndın bir niçe yıl evvel bu dār pormelāldın intikāl kılib sarāy-ı 'uqbada menzil tutğan bolsa hayl ve hıdem-i bende ve haşem-i mülk ve māl-ı ehl ve 'iyālı anıng kînîdin bîser bolğan bolsalar anıng aşār-ı hamîde ve etvār-ı pesendîdeleri ekābir-i 'ahd ve eşrāf-ı aşrning mesāmi'ge yitüşse zebān-ı feşāhat-ı beyān bile fātihadā yād-ı averlik körgözürler.

³⁶¹ "Bilginlerden olan hâkimler, Her işe hilecilerden oldular, O zekilerden hiç kimse süslenmedi, Bir nefes insanların hayrına yapmak için, Tüm başlar bu bataklıkta oldular, Yüz dert ve kedere can verdiler."

³⁶² "Kutlu veya cesurun iyi adı ölmez hiçbir zaman, Adı iyi şekilde anılmayanlardır ölü olan."

³⁶³ PN.: كيومرث : Keyümers

Nazm

Devlet-i cāvîd yâft her ki nikû nām zîst

Kez akıbeş zîkr-i hayr zinde koned nām rā³⁶⁴

Eger fevāyid ve ‘evāyid-i tārîhning ta‘dādığa mûndın ziyāde şürû‘ körgözülse her ayine tatvîlge encām tâpâr ve ihtimām dur kim mütâla‘a kılguçılarning tab‘-ı bedel-i laţîfleri ve hâtır-ı şerîfleriğe gubâr-ı melâl oltursa ol sebebdin birinçe fâ‘idelerge ihtisâr âytulub mûcez ve muhtaşar âytuldu şâhib-i haber-i huşmendlerge pûşide kâlmâsun kim ‘ilm-i tārîh köb fâyidelerge mütezammın turur ol fâyidelerdin **(486b)** ba‘zılarının zikrîdin çäre yoqturur tâ şâhib-i zekâ ve feţanetlerge kim bu fenn-i şerîfning mütâla‘asığa meyleri bar turur bu ‘ilmning ma‘rifetide ragbetleri ziyāde bolğay ve aning iktisabıda şuglnı ziyāde rāk kılğâyılar ve el-hâl-ı kalem-i müşkîn-i raqam bu nüshada on fâyideni mu‘teber kitâblardın endek-i tegayyür-i ‘ibâret bile kılur. Naqlğa taşrîhdin gâraz élkim eger i‘tirâz-ı vârid bolsa ezkiyâlar bilürler kim aning müridi kim turur bu ‘ilmde hükemâ on fâyide muqarrer kılğan tururlar.

Evvelge fâyide

Ol kim benî ademge eşyāning ma‘rifetî tarîk-i ‘aql ve hisdin müyesser bolur. Maḥsûsātning cümlesidin ba‘zısı müşâhedât ve ba‘zı mesmû‘ât turur ve ‘ukûlning hüdâvendleriğe rûşen dur kim ‘âlemning âhvâlinı kemâ yenbeği tarîk-i ‘aql bile ma‘lûm kılıb bolmâs ve nîz-i maḥâl dur kim şahşî efrâd-ı beşerîdin ol mikdâr kim müddet-i beḳâ-ı âlem turur vâkı‘ât ve hâlât-ı âlemiyānı müşâhede kılsa ve aning hayru şerrîge ma‘âniye tarîkî bile vukûf tâpsa.

Ékkilenci fâyide

Ol kim ‘ilm-i tārîh ‘ilmî dur kim ḥorremlîk ve ḥoşnudluk andın ḥaşıl bolur şe‘amet ve melâmetning zengîni hâtırning ayînesidin dur kılur.

Üçlenci fâyide

Ol kim fenn-i tārîh bā-vücûd keşret-i fevā‘id ötken âzîzlerning vâkı‘âtığa muḥâfazat körgözür ve aning mütâla‘asığa meşgûl kılur. Maḳâşid ve emniyyetge vâşıl bolmâkda aning tettebbü‘ge evḳât-ı şarf kılur her birinçe künde maḳâşid ve meṭâlibge fâyiz aylânur.

Törtlenci fâyide

³⁶⁴ “Her kim iyi adla yaşarsa bahtı ebedi olur, Ardından adını hayırla zikredip yaşatırlar.”

Ol kim vaqtî kim bu fennning mûmāresetî her kişige müyesser bolsa ākvāl-ı muhtelifeğe ıttılā' ve agāhlık tārār bilur kim ol suhanları kim şikātning rivāyetleriğe muvafık bolsa muhtār ve şādık ve her suhanı kim muhālif bolsa merdūd ve kāzib bolur ol sebebdin haqning bātıldın şeref imtiyāzı angā hāşıl bolur.

Béslenci fāyide

Ol kim 'uqālā aytğan tururlar umûrda tecrübe kılmāk benî ademning fezāyilidin turur ehl-i 'ālem-i tecrübening vāsıtası bile kemāl tārār hūkemā tecrübeğe üç derece işbāt kılgan tururlar evvel ol kim şahşî (487a) bir emrîge mubāşir bolur kim nef'î ve hayrî angā 'āyid aylānur ékkilenci ol kim mütেকaddimînlerning āhvālleriğe ıttılā' tārār alarning esbāb-ı sa'ādāt ve 'atāyā ve beliyyātı tārār-i sem'din angā ma'lûm bolur üçlenci ol kim dîgerini bir vākı'ada müşāhede kıılurlar kim aning nîk-u bedî şāhib-i vākı'ağa rāci' bolğan.

Altılāncı fāyide

Ol kim mesā'il-i 'ilm-i tārîhge vākı'ada netāyic bolur kim 'uqālā-ı 'ālemge mertebe-i meşveret-i müyesser bolğan bolsa bu nev'-i meşveretning 'uluv-ı mertebesi meşāveret-i tārār bile 'aşrning ferzendleriğe zāhir tururnı üçün kim ekābir-i mütেকaddimîn vākı'atıda kim alarga yüz körgözgen turur. Özlerining meşālih-i hāşşalarını mer'î tutğan tururlar ve bu zamānning ehl-i meşveretî ezmene-i hāzırada ğayrning menāfi'ni muhāfazat ve ri'āyet kıılurlar.

Yéttilenci fāyide

Ol kim 'ilm-i tārîhge şu'ûr ve āgāhlık 'aqlning ziyādetiğe sebep-i fāzılning izdiyādığa vesîle-i şihhat-ı re'y ve tedbirge vāsıta turur. Bināberîn büzürcmihr kim zāt-ı kerîmî muşhaf-ı hikmetning dībācesi érdi. Aytur kim 'ilm-i tārîh re'y-i şevābning mu'ayyenî ve müeyyidî tururnı üçün kim şihhat-ı re'yde selefning āhvālîge 'ālem bolğanlık halefge şāhid-i 'adl ve güvāh-ı fāzıl turur.

Sékkizlenci fāyide

Ol kim āşhāb-ı iktidār ve erbāb-ı ihtiyārning zamîrleri kazāyā hāyl ve havādis-i müşkilening vuqû'da bu fennni mütālā'a kılganları sebebidin arām-ı berqarār bākî bolurnı üçün kim eger nāgāh-ı mukteziyāt-ı felekîdin meşākkatî yüz körgözse fetḥ ve keşifning ümîdîni munkatî' kılmāsalarındı üçün kim zamān-ı sâbıkda köb bolğan turur kim vākı'a 'azîm yüz körgözüb kerîm-i karsāznıng 'ināyetî sehl-i vech bile anı ötkergen turur.

Tokkuzlāncı fāyide

Ol kim şahsi tevārîhning aḥbārātiga muṭṭali‘ bolsa mer-tebe-i şabr ve rızāning ḥuṣūlīga fāyiz bolub aning bile bahremend bolur ve bu ékki mer-tebe eşfıyā ve etkıyāning eşref-i merātibı tururnı üçün kim hergāh kim ḥavādış-i rûzgārda te‘ammük ve te‘emmül körgözse bilur kim rusul ve enbiyā-ı ‘aleyhımesselāmning zāt-ı kirāmları **(487b)** şunûf-ı belâyāda kim ümem-i sâbıkadın alargā yitüşken érdi neçük taḥammül kılğan tururlar ve tarîk-i şabr ve rızādānı keyfiyyetde sülûk kılğan tururlar.

Onlāncı fāyide

Kim fî’l-ḥakıka niçe fā’idelerdin ‘ibāret turur. Āşḥāb-ı tevārîh-i mecmû‘anı bir fāyide ‘itibār kılğan tururlar. Ol dur kim selāṭın-i şāḥib-i ‘adl ve dındār ve erkān-ı devlet ve ā’yān-ı milletge bu fenn-i şerıfning ġarāyib-i inqılābāt ve ‘acāyib-i taḥvılātını bilgenlikdin Ḥāzret-i mālİKÜ’l-mülk-i āzm-ı sultānening kudret-i kāhiresige ıttılā‘ ziyāde bolur. Bu cihetdin ötkenlerning āḥvālāt-ı mu‘ayyinesige vākıf aylānur kim rāḥat ve miḥnetge çendānı beķā yoxturur ve ikbālning te‘ākubıga maġrūr bolmāsalar ve idbārning tevāturdın melûl ve maḥzûn aylānmāsalar vaqtı kim nāciler ve ‘ādillerning sa‘ādeti bu tā’ıfening şeref derecātını ma’lûm kılsalar mütemerridler ve ġaddārlarning hızlānı ve bu ṭabaķanın merātibilikning semerātı ve bedġirdārlıķning tebe‘ātı āşḥāb-ı kudretning re’ylerige zāḥir bolur ve her çend-i mebdādi cihāndārlıķda tarıķa-ı cebbārlik ve şıve-i kakhārliknı meslûk tutğan bolsa hem besā bolur kim sîret-i mezmûmedin ehl-i ḥüsrān ve zalālning şıvesi turur. ‘Udûl körgözürler ve memālik-i eşrārdın istib‘ād ṭaleb kılıb ebrārning mesālikige dāḥil bolurlar tā ġāyet-i ḥusbetdin mevāḥib-i seniyyege kim Ḥāzret-i ilahî dār-ı ‘uķba ve menzil-i ā’lada bu kavm-ı ‘ākıbet-i maḥmûd üçün amāde-i müheyyā kılğan turur. Müşerref bolurlar bilmek gerek dur kim hiç tā’ife bu ‘ilmge āşḥāb-ı fermāndın muḥtāc rāķ érmesler niçe vechdin evvel ol kim meşāliḥ-i kolye-i ‘ālem alarning re’ylerige mufevvez turur ve ḥayr ve şer kim vāķı’a bolur. Aning temşiyetı ve def’ige me’mûr ve mükellef tururlar benāberin alargā ḥavādışning ma’rifetüdin ve cārı kılmāķ ve mülkning vāķı‘atıdın ve cenġ ve muḥārebening çileleridin ve āşḥāb-ı re’yning **(488a)** tedbirleridin güzîr ve çāre yoxturur ve bu ḥālātning mecmû‘a bu fenndin istikşā tamām ve tettebbu‘ ma’lûm aylānur. Ékkilenci ol kim vaqtı kim bu fennde te‘emmül buyursalar ve mülûk-ı sâbıķa ve ḥikām-ı güzeštening mülklerideġi cereyān-ı umûr ve ḥuṣûl-ı mühimmāt alarning mesām’ige yitüşse meḥāsin-i āḥlāķ ve ‘adl ve şefķat ve ra’iyyet-i perverlikde ve ol nemerse kim memleketning sebebı anda turur angā kûşış kıılurlar. Anı kim mûcib-i miḥnet ve afet ve zevāl-ı manşıb ve ḥükûmet turur andın ictināb ve ihtirāznı vācib ve lāzım bilürler.

Kıt'a

Hoşā 'ilm-i tārīḥ ve iḥbār-ı an

Cihān est rūšen be envār-ı an

Be tārīḥ dānend iḥbār-ı dehr

Ki çûn bûd der pîş eṭvār-ı dehr

Be tārīḥ-i ez enbiyā ve resûl

Ḥaber yābed endîşe-i ez coz-ı vekil

Be tārīḥ-i devrān ne ez yād bord

Ki taht-ı Süleymān çe sān bād bord

Ez tārīḥ-i der mülk bordend pey

*Ki cemşid key bûd ve Kāvus key*³⁶⁵

Tevārîḥning müṭāla'asında mücmel-i fevāyidî kim yüz körgözür ol dur kim ḡurûn-ı dāverde selāṭîn-i bā iktidār ve ḡavākîn-i refî' miqdārning sunûn ve eṭvārıda te'emmül-î vāfî ve te'aḡkul-ı şāfî körgözseler ḡüsn-i idrāk ve yumn-ı fehmi derrāk bile tāpārlar ve bilürler kim teşārîf-i eyyām ve tegāyür-i şühûr ve ā'vām ol fırka-ı ḡuceste-i fercāmni bākî koymadı nîk-ü bedning aşarı ve ḡayr ve şerning aḡbār-ı fesānesidin başka nemerse şaḡâyif-i rûzgār ve şafāyih-i leyl-ü nehārda nakşî peẓîr bolmadı. Eger mülûk ve eşrāfning ferzendleridin bolsalar cihāndārlik ayinî ve kāmḡarlık tārîkîde alarning 'ādāt ve rüsûmleriḡe tettebbü' körgözürler. Bezmdede ve rezmdede ol ḡavākîn refî'ü'l-mekānning kavā'id ve merāsimiḡe iktidār bolurlar ve eger ehl-i ḡarfening tebārıdın bolsa ol şemāil-i ḡûb ve ḡeşâyil-i mergûb kim mecmû'a kerem ve meḡasin-i şiyemning ser-i defterî turur aning ḡüsnî bile müteḡallî ve arāste aylānurlar ol vālā-ı beşārning zamîr-i münîrleriḡe rūšen ve mîrhen bolḡay kim faḡîr-i ḡaḡîr-i ḡaksārlik (488b) zāviyesining köşe-i nişinî bî'tibārlarning mu'teberî *Muḡammed Emîn İbn Mîrzā Muḡammed Zamān Buḡārî Sûfyānî* bā-vücûd talebning meşāḡḡatî ve kesbning cidd-ü cehdi i cevānlik avānıda ve zindeḡānning 'ünvānıda bu ma'nining şûretî endîşening levḡiḡe çehre-i ḡuşāde kılmāy zamānıdın song kim kâfile-i 'ömr-i raḡtnı (65)sene sittînniḡ ser-i menziliḡe çıkdı. Ecel altı ṡarafdın ejdeḡā-ı heft-i ser-i meşellik āḡzını açıb yitüşdi.

³⁶⁵ "Onların tarih ve haberlerinin ilmi ne hoştur, Onların nuruna aydınlanan cihandır, Zamanın haberlerini tarihten öğrenirler, Yolların önündeki zamanlar da böyle idi, Resul ve peygamberlerden tarihi, Az ve çok fıkirden haber aldı, Devirlerin tarihi onu hatırlamasa da, Süleyman tahtını ne rûzgârı götürdü, Tarihten mülkünün gittiler peşinden, Cemşid kimdi Kavus kim?"

Nazm

Teng şod kâfiye-i ‘ömr-i şerîf

*Dem be dem mî şodem merg-i redîf*³⁶⁶

Ol vâqtda köngülning şafhası ve hayâlnıñ şahîfesige bu maqâlnıñ mazmûnını naqşî kılur érdi kim fenn-i târîhde kitâbı inşâ kılsa gâyet-i tekellûf bile her nev‘ ve her reng-i suhandın angâ arâyişî bérse emmâ anıñ vâsıtası bile kim dur gerdûne ve çarh-ı sipîhr-i buqalemûn-ı vâjûnlık ‘illet-i tab‘îsi bile sergeştelik iktizâsını zâhir kılur érdi. Her tarafdın gerd-i bād-ı muhâlif ésmek ağâz kıldı ve her köşedin fitnenıñ gerdî asmânga yitüşür érdi. Her kün ateşî cigersûz re‘âyânıñ seniyyesidin şu‘le urâr érdi ve her zamân belânıñ tûfânı bülend bolur érdi. Selâmet ve ‘âfiyet-i ‘anķa meşellîk yüzini yâşûrgan ferâgat ve refâhiyyet-i mânend-i gûgerd-i âhmer-i nâpedîd aylāngan ehl-i hünernıñ revâckârı kesâdlıķğa yüz qoyğan emn ve istikâmet-i cihândın nefret kılgan.

Kıt‘a

Ahvâl-i cihân ze fitne-i yekser

Çûn tîre-i dilberân müşemmer

Dehre ez mütekebbirân-ı cebbâr

Der silsile-i belâ giriftâr

Hem leşker-i fitne fevc der fevc

*Hem lecce-i gösse mevc der mevc*³⁶⁷

Mışra‘

*Mülk-i ma‘mûr ez berât bî maḥl-i gerded ḥarāb*³⁶⁸

Bu fîrşat ve bu avānda qalem-i şîrîn-i zebân ve raqam-ı şükr-i fişân bile suḥannı neçük taḫrîr ve taḫrîr kıla alur elvâlâ beşârning re‘y-i enverî ve zamîr-i ziyâ gösterîge rûşen bolğay kim bu bâdiye-i ittihādning ser-i gerdānı kim merdum-ı sāl-ı qaḫḫğa tüşkenni taḫrîr kılur kim suḥan-ı aferîn heme resî cādd ve raqamlar ve nāzik-i beyn-i ḥûrşîd-i nihād-ı şubḥ-ı nefsi (489a) ḥiredmendlernıñ tab‘îge maḫbûl ve pesendide aylānsa bu qadr kim taḫrîr tâpğan

³⁶⁶ “Mübarek ömrünün kaḫfiyesi daraldı, Nefes nefes ölüm onun sırası oluyordu.”

³⁶⁷ “Bir seri fitneden dünyanın ahvali, Dilberlerin kâkülü gibi hareketli, Zorba kibirlilerden devran, Bela silsilesinde giriftar, Deste deste fitne askerler de, Denizin ortasında dalga dalga keder de.”

³⁶⁸ “Mamur mülk bölgesiz berattan oldu harap.”

turur. Devlet-i pâdişâhının meyâmını ve İbrâhîm Kışbegîning hâtırı iltifâtı bile turur. Bu kelimât-ı perîşânı mu‘teber kitâblardın cem‘ kılıb bu nüshâğa kiltürdim ve olça kim bu meclisî bî bizâ‘at ve fazîletdin dūr anıning maqdūr érdi. Beyânning riştesige çıkdım ilahî bu ğarîb-i biçârening serâçe-i dilîni nûr-ı tevhîd ve şem‘-i îmân bile münevver-i kıl ve lutf ve merhamet-i peykerânningni bu günâhkâr bendedin dirîğ kılmâğıl ve bu dâr-ı bér melâldin rihlet kılur. Zamânda “Kemâ ta‘îşun temûtüne”³⁶⁹ hükmi bile dergâheng muqarreblerining dostlığını anıning hâtırından mahv kılmâğıl “Temûtûn tuşşerûne”³⁷⁰ avânında anı şiddıklar bile mahşûr aylanturgıl pâdişâhâ perver-i digârâ bar hâ aytur men.

Nazm

Der an sâ‘at ki mâ mânîm ve hûyî

*Ze bahşâyîşî furû megzâr-ı mûyî*³⁷¹

Temmet fî hazîhi sene 1325

Şâhib-i inn-i kitâb Seyyid Muhammed Nâsır töremizdürler.

Qadd-ı şereftü bi-l itmâm-ı tercümete hazâü’l-kitâbü’l-müsemma *Muhtü’t-Tevârîh* bi’nâyetü’l-hâkânü’l-mu‘azzam vel-sultânü’l-mükerrem nâşibi râyâtü’l-‘adâlete vel-ihsân vel-keremi mu‘înü’l-‘ulemâ-ı ve mürebbîü’l-fuzalâ-ı ve muqavvîü’l-fuqarâ-ı el-sultân ibnü’l-sultân ebîü’l-muzaffer vel-manşûr ebu’l-feth Seyyid Muhammed Rahîm Bahâdır Sultân lâzâlet-i ‘âlâmü’l-‘adl fî eyyâm-ı devletihi ‘âliyyeten ve kıymetü’l-‘ilm men aşâr-ı terbiyyete gâliyyeten ‘âlî yedil ‘abdül za‘îfûl müsteḥak ‘ala rahmeti rabbihil alîmil semî‘ Muhammed Refî‘ ila müştak âla şefâ‘at nebiyihi şefî‘ fî medresül sultânül münzil fî ‘âlî ferâdisî el-cenân Ebülğazî Allah Kulu Bahâdır Hân fî dârü’l-hilâfete Hayûk şânehâ Allahü te‘âla ‘anhü’l-hak vel ğark fî sene elf ve şelâse mi’ete ve ‘işrîn fî yevmil ḥamîsî Zilhicceü’l-metîn Allahümme kemâ ayyedtehu li îlâ-î kelimetek fe’eyyedeḥü ve kemâ nevverte ḥalde nazm meşâlih ḥalk feḥalledeḥü men kâle amîn ebķî Allahu mühceti fe’ene haza ve.....

³⁶⁹ “Nasıl yaşarsanız öyle ölürsünüz.”, Hadis-i Şerif.

³⁷⁰ “Nasıl ölürseniz öyle diriltilirsiniz.”, Hadis-i Şerif.

³⁷¹ “Biz ve hevesimiz kaldı o zamanda, saçından esirgeme başışından.”

SÖZLÜK

A/Ā

‘**abîd**: (A.) ibadet eden.

abdâr: (F.) sulu, parlak, hoş.

ab-ı hayât: (F.) hayat suyu.

ab-ı kevser: (F.) cennet suyu.

‘**abîd**: (A.) ibadet eden.

abrûy: (A.) ter, şeref, onur.

‘**acîb**: (A.) tuhaf.

‘**adat**: (A.) adetler.

‘**adâvet**: (A.) düşmanlık.

‘**adem**: (A.) yokluk.

‘**adîm**: (A.) yok olan.

âdine: (F.) cuma günü.

afâk: (A.) ufuklar.

aferîde: (F.) yaratık.

aferîdgâr: (F.) yaratan, tanrı.

aferîn: (F.) yaratan, övgü, tebrik.

afitâb: (F.) güneş.

‘**afv**: (A.) af, bağışlama.

agâhlık: (Peh.) haberdar olmak.

ağâz: (F.) başlama, başlangıç.

ağışte: (F.) bulaşmış, bulanık.

âhbâr: (A.) haberler.

ahen: (F.) demir.

ahenin: (F.) demir gibi, demirden.

aḥîr: (A.) son.

aḥîrül emr: (A.) işin sonunda.

âḥkâm: (A.) hükümler, emirler, fetvalar.

aḥûnd: (F.) molla.

aḥur: (F.) ahır, dam.

ahuvân gele: (F.) ceylan sürüsü.

aḥzar: (F.) yeşil.

akasi: (T.) önder, lider, saray ağası.

âḳdes: (A.) en kutsal.

âḳlām: (A.) kalemler.

‘**aks**: (A.) yansıma.

ākṣa: (A.) uzun.

āktār: (A.) yöreler, taraflar.

ākṣvāl: (A.) sözler.

akza: doğru hüküm vermeye çalışan.

al: (A.) aile.

‘alāmet: (A.) işaretler.

alardın: (Ç.) onlardan.

alāt: (A.) aletler.

aldıḡa: (Ç.) önüne.

ale: (F.) hint sümbülü.

‘alemgîr: (A.-F.) dünyayı fetheden.

‘alem-i zuhûr: (A.) görünen alem.

‘alemtāb: (A.-F.) dünyayı aydınlatan.

aluda: (F.) bulanmış, bulaşmış.

aluh: (F.) kartal.

amāl: (A.) ameller, işler, davranışlar.

amber: (F.) güzel kokan madde.

amed: (F.) gelme, geliş

amih: şaşkın.

‘amîm: (A.) yaygın.

amiz: (F.) karışmış, karışık.

‘amm: (A.) genel, yaygın, umumi.

‘amme: (A.) kamu, genel.

andaḡ: (Ç.) orada, o kadar, onca, öyle.

‘andelib: (A.) bülbül.

andın song: (Ç.) ondan sonra.

anı: (Ç.) onu.

‘ankā: (A.) cismi bilinmeyen kuş, zahmet.

‘anḡarîb: (A.) pek yakında.

anlar: (Ç.) onlar.

arā: (F.) süsleyen.

arām: (F.) dinlenme, yerleşmek.

arāste: (F.) süslenmiş, düzenli.

arāyiş: (F.) tören, süs, süsleme.

arem: benekli, alacalı.

areng: (F.) dirsek, renki tarz, hile.

arî: (F.) evet, öyle mi, öyle.

‘arîyet: (A.) ödünç.

‘arîza: (A.) dilekçe, arzuhal.

arun: (F.) iyi huy.

arûs: (A.) gelin, güzel olan her şey.

asān: (F.) kolay.

aşār: (A.) izler, eserler.

asîb: (F.) felaket, bela, zarar.

asitān: (F.) eşik, tekke.

asmān: (F.) gökyüzü.

asatāne: (F.) başkent, tekke, eşik.

astûn: (F.) yen.

asûde ve ferāḡat: (F.) huzur ve rahatlık.

aşām: (F.) içen.

aşifte: (F.) perişan, iffetsiz kadın.

aşiyān: (F.) ev.

aşûb: (F.) kargaşa, fitne, karıştırıcı, kargaşa.

aşüfte: (F.) iffetsiz kadın, perişan.

aṭāyā: (A.) bağışlar.

‘āṭıl: (A.) yararsız, tembel.

aṭir: (F.-A.) hoş kokulu.

atiye: (A.) gelecek.

āvān: (A.) zaman.

avāz: (F.) ses.

aver(i): (F.) hiç şüphesiz, mutlaka.

‘avn: (A.) yardım.

‘ayān: (A.) ileri gelenler.

ayāt: (A.) ayetler.

ayet: (A.) işaret.

ayid: gelir, kazanç.

ayine: (F.) ayna.

aylan: (Ç.) döndürmek, dolaştırmak, çevrilme.

aylandı: (Ç.) dolandı, döndü.

aylanıp: (Ç.) dönüp.

‘ays: (A.) keyif alma.

ayt, aytāyın, aytğıl: (Ç.) söylemek, söyleyin.

a‘zā: (A.) organlar.

azer: (F.) ateş.

‘azîm: (A.) kararlı.

‘azîmet: (A.) gitme yola çıkma.

‘azîzān: (F.) değerliler.

azmay: (F.) denemiş.

azürde: (F.) incinmiş.

B

ba‘îd: (A.) uzak.

bā‘is: (A.) sebep olan.

bād: (F.) rüzgar, yel, sonra.

bādiye: (A.-F.) çöl.

bağbān: (F.) bahçıvan.

bagî: (F.) isyankar.

bağla: (Ç.) bağlamak.

bağlab: (Ç.) bağlayıp.

bahā: (F.) değer, kıymet.

baḥr: (A.) deniz, her biri.

baḥş: (F.) pay, hisse.

baḥşāyîş: (F.) bağışlama.

baḥt bergeşte: (F.) talihi dönmüş.

bāk: (F.) korku.

bāl: (F.) kanat.

bāliş: (F.) yastık.

bān: (ek olarak) (F.) koruyan sahip.

bān: (kelime anlamı) (F.) sevgilinin boyu.

bar aver: (F.) verimli.

bar-: (Ç.) varmak.

bārān: (F.) yağmur.

bāre: (F.) sur, defa.

bārgāh: (F.) padişah huzuru, saray divanı.

barġan: (Ç.) giden.

barġaylar: (Ç.) gitsinler.

bārî: (F.) hiç olmazsa.

barlardı: (Ç.) varlardı.

bars ili: (Ç.) bars yılı.

başar: (A.) görme.

başîret: (A.) görüş.

başaret: (F.) müjde.

baver: (F.) inanma.

ba-vücut: (F.) bununla beraber.

bāza: (F.) tekrar: açık, doğan.

bāzû: (F.) kol, güç.

becā: (F.) yerinde.

bed ahter: (F.) talihsiz, uğursuz.

bed: (F.) kötü, fena, nahoş.

bedayî: (F.) yeni güzel şeyler.

bed-girdar: (F.) kötü davranan.

bedî: (F.) güzel.

bedr: (A.) dolunay, bedir.

beġāyet: (A.-F.) çok, son derece.

behcet: (A.) sevinç.

behişt: (F.) cennet.

behle: (F.) eldiven.

behre: (F.) nasip.

behrever: (F.) hisse ve nasibini almış.

beġa‘: (A.) evler, saraylar.

belarek: (F.) çelik.

belāyā: (A.) belalar.

beliyyāt: (A.) belalar.

benagah: (F.) ansızın, birden.

bend: (F.) bağ, zincir.

bende: (F.) kul.

benî: (A.) oğullar.

ber: (F.) -de,-da, -e,-a; üzerine, yanına.

beraverde: (F.) seçilmiş.

berc: (F.) gereksiz masraflar.

berehn: (F.) çıplak.

berf: (F.) kar.

berg: (F.) yaprak, belge, düzen, azık, adet, niyet, iltifat, eşya.

berge: (F.) belge, meyve.

bergeşt: (F.) geri dönüş, dönüş.

berîn: (F.) yüksek, yüce.

berġ: (A.) şimşek, ışık.

berġarar: (A.-F.) yerinde duran, karar eden.

bermek: (Ç.) vermek.

berpā: (F.) ayakta.

berr: (A.) kara, yer.

besā: (F.) nice.

beşāret: (A.) müjde.

beyābān: (F.) çöl.
beygibar: (F.) atlar.
bezm: (F.) içki meclisi, eğlence meclisi.
bezmü rezm: (F.) savaş meydanı.
bîdād: (F.) zulüm.
bihi: (F.) iyilik.
bihruz: (F.) iyi gün, mutlu.
bikār: (F.) işsiz.
bikeran: (F.) engin, sınırsız.
bikr: (A.) yepyeni, bakir.
bîl cümle: (A.) tümüyle.
bîl-: (Ç.) bilmek.
bîl: (F.) bel.
bilahire: (A.) sonunda.
bile: (Ç.) ile, beraber.
bilgü: (F.) alamet, nişan.
bîl-istiklal: (A.) istiklal üzere.
bināberîn: (A.-F.) bundan dolayı.
binayetin: (F.) dikkatlice.
bînevā: (F.) yoksul.
bîrûn: (F.) dış, dışarı.
bisāṭ: (A.) yaygı, sofra, hazırlık.
bîser: (F.) başsız.
bister: (F.) rahat, yatak, nehir yatağı.
bisyār: (F.) pek çok, çok.
bîşe: (F.) orman, koru, koruluk.

boldı: (Ç.) oldu.
bolğan: (Ç.) olan.
bolğay: (Ç.) olsun.
burc: (F.) kule, burç.
borça: (Ç.) bütün.
börî: (T.) kurt
büzürg: (F.) büyük: ileri gelen, lider.
bu yan: (Ç.) bu taraf.
buğra: (F.) turna.
buḥār: (A.) buğu, buhar.
buḫ'a: (A.) yer, diyar, ülke.
bukalemun: (F.) hindi, yanar döner kişi, rengarenk.
Bukrat: (Ö.a.) Hipokrat.
bur: (Ç.) burmak, bükmek.
burûdet: (A.) soğukluk.
burut: bıyık.
bûte: (F.) çalı, çırpı.
bûyān: (Peh.) koku.
büleḡā: (A.) belagat sahipleri.
bülend: (F.) yüksek.
bündar: (F.) köklü, evli, zengin.
bünyād: temel, kök, yapı, bina.
bürhān: (A.) kanıt, delil.
C
cādde: (A.) yol, tarikat, ciddi, gayretli.

cāh: (F.) yer, makam.

cānfezā: (F.) cana can katan.

cānib: (F.) taraf.

cānibî: (F.) yandaki, yan ile ilgili.

cānsitān: (F.) can alan.

carçi: (F.) çığırtkan, tellal, münadi.

cāvidān: (F.) ebedi.

cay: (Ç.) mekan, yer.

cāy: (F.) yer.

ceberût: (F.) aşırı kibir, Tanrı'nın yüceliğı.

cebîn: (A.) alın, korkak.

cehd: (A.) çalışma, çabalama.

celā: (A.) memleketten ayrılma, gurbete düşme.

celādet: (A.) yiğıtlık.

celāl: (A.) ululuk, öfke, kızgınlık.

cem: (F.) hükümdar.

cem'î: (A.) tümü.

cemā'a: (A.) birlik.

cemād: (A.) cansız varlık.

cemm: (A.) yoğun, topluluk.

cenāb: (A.) hazret.

cenāh: (A.) kanat.

cenibet: (F.) hayvan, yedek binek.

cerayid: (F.) mızraklar.

cerāyim: (A.) suçlar.

cerem: (A.) günah, cinayet, hata.

cerime: (A.) suç.

ceşn: (F.) tören, şenlik.

cevāhir: (A.) mücevherler.

cevān: (F.) genç.

cevānib: (A.) yönler, yanlar.

cevārih: (A.) uzuvlar, organlar.

cevelān: (A.) dolaşma, gezinti, saldırı.

cevi: (F.) bir arpalık ağırlık birimi.

cevr: (A.) zulüm, haksızlık.

ceyb: (A.) ceb.

cezm: (A.) kesin karar.

cibilli: (F.) yaratılıştan, asli, tabiaten.

cidāl: (A.) mücadele.

cidd: (F.) çalışma.

ciddü cehd: (F.) çok çalışma.

cihānbān: (F.) Allah'ın bekçisi.

cihānnümā: (F.) dünya atlası.

cihāntāb: (F.) dünyaya sıcaklık ve ışıık veren.

cihet: (A.) taraf, yön.

cilveger: (F.) cilve eden, görünen, kırılan.

colov: (F.) ön karşı, ileri, dizgin.

colovhan: (F.) ön kısmı.

cûd ve seha: (A.) cömertlik ve yiğıtlık.

cuma: (F.) cuma.

cunne: (F.) kalkan, baş örtüsü.

cur'a: (F.) yudum.

cûşiş: (F.) coşku.

cûy: (F.) küçük ırmak.

cûybār: (F.) ırmak.

Cûybār: Cuybar şehri.

cûyende: (F.) arayan.

cuyûş: (F.) ordular, askerler.

cüda: (F.) ayrı kalmış, uzak kalmış.

cünd: (A.) asker, ordu.

Ç

çabük: (F.) çabuk, çevik.

çap: (Ç.) vurmak, baş kesmek.

çapavul: (F.) yağma, çapul.

çarçûbe: (F.) çerçeve.

çarh: (F.) tekerlek, felek, çarkıfelek.

çarptı: (Ç.) hücum etti.

çāştgāh: (Peh.) kuşluk vakti.

çe: (Ç.) nihayet.

çehar sûde: (F.) dört taraf.

çehar: (F.) dört.

çehārbāğ: (F.) büyük bahçe, saray bahçesi, İsfahan şehrinin merkezini ifade eden tarihi şehir.

çeharcuy: (F.) Ceyhun nehirleri.

çeharşenbe: (F.) çarşamba.

çeharum: (F.) dördüncü.

çemen: (F.) çimenlik, çayırılık, yeşillik.

çenançe, çenançi: (F.) o şelikde, öyle.

çend: (F.) kaç, kaç, birkaç, ne kadar.

çendan: (F.) o kadar, onca.

çendi: (F.) bir müddet, biraz.

çendin: (F.) bu kadar, bunca.

çengāl: (F.) pençe.

çerāğ: (F.) mum, kandil.

çerāğan: (F.) etrafı aydınlatma, şenlik.

çeşm: (F.) göz.

çeşmesar: (F.) pınarı çok olan yer.

çetr: (F.) gece, gölgelik.

çin: (F.) kırışık.

çirk: (F.) kir, pislik.

çûbîn: (F.) ahşap, (Zool.) bir tür kır kuşu.

çun: (F.) çünkü, gibi, nasıl, madam ki, için.

D

da'î: (A.) dua eden.

dād: (F.) adalet, iyilik.

dādḥāh: (F.) davacı.

dağdağa: (F.-A.) birşeyi saklama, vesvese.

dāmen: (F.) ızdırap çekmek, acıyla kaçmak, etmek.

dāmene: (F.) kenar, yamaç.
dânâ: (F.) bilen, bilgin.
dāniş, danişver: (F.) bilgin.
dār: (F.) sahip, yer, mesken, ağaç.
dārâ: (F.) sahip, büyük hükümdar.
dāreyn: (F.) her iki dünya, iki yer, iki yurt.
dārül mülk: (A.) başkent.
dārüssaltāna: (F.) İstanbul.
dāşt: sahip olma, eğitim, hizmet.
dāver: (F.) yargıç, hakim, adil padişah.
dé: (Ç.) demek, söylemek.
debbus: (A.) demir topuz.
debîr: (F.) katip.
dégen: (Ç.) adlı.
dehākîn: (A.) köylüler.
deķāyık: (A.) incelikler.
delâ'il: (A.) sağlam deliller.
delv: (A.) kova, bakraç, kova burcu.
demār: (F.) yok etme, helak, intikam.
dér: (Ç.) derler.
derāz: (F.) uzun.
derbār: (F.) saray.
derdmend: (F.) dertli.
derecāt: (A.) dereceler.
dereḥşān: parlak.
derem: (F.) para, akçe.

derḥāst: (F.) istek, talep.
derkerden: çıkarmak, sığdırmak, azaltmak.
derr: (F.) ganimet.
derrak: (A.) anlayışlı.
dervāze: (F.) kale kapısı.
dest deraz, dest diraz: (F.) eli uzun, zalim, zorba.
dest: (F.) el, imkan, kudret, fayda.
destgāh: (F.) tezgah, atölye.
destyār: (F.) yardımcı.
devvar: (A.) zaman, devreden.
dır': (A.) zırh.
dibāce: (F.) giriş, önsöz.
dîdār: (F.) görüşme, buluşma, yüz.
dîdbān: (F.) muhafız, gözcü.
dîde: (F.) görmüş, göz.
dih: (F.) köy.
dil: (F.) yürek, kalp, gönül, can.
dilāver: (F.) yiğit.
dilāviz: (F.) güzel.
dilgüşā: (F.) iç açıcı.
dilîr: (F.) yürekli, yiğit.
dilpezîr: (F.) beğenilen, makbul, sevimli.
dilrubā: (F.) gönül çalan, sevgili.
dimāğ: (A.) beyin, bilinç, şuur.

dıraht: (F.) ağaç.

dirāz: (F.) uzun.

dirîğ: (F.) esirgemek.

dişār: (A.) örtü, battaniye.

divsîret: (A.) şeytan ruhlu.

dobulğa: (Ç.) zırhlı külah.

doroşt: (Peh.) iri, kaba, sert.

dûdmân: (F.) soy sop.

dur mene: (Ç.) dur bana.

dûr: (F.) uzak.

dûrbîn: (F.) dürbün.

dürenbār: inciler yağdıran, güzel sözler söyleyen.

dürrā'a: (A.) ferace.

dürûğ: (F.) yalan.

düşenbe: (F.) pazartesi.

E/É

e'āzım: (A.) büyükler.

ebdān: (F.) bedenler.

eber: (F.) üzerinde, -de, -da.

eblağ: (A.) alaca, alacalı at.

ebreş: (A.) alacalı at.

ebvāb: (A.) kapı, bölümler.

ebvabı: (A.) kapılar.

ecel: (A.) ecel, zaman.

edānî: (A.) yakınlar.

efāl: (A.) fiiller.

efāzıl: (A.) seçkin insanlar, bilginler.

efdal(ض): (A.) en üstü.

efğan: (F.) feryad etme.

efkende: (F.) düşmüş, atılmış.

eflāk: (A.) gökler, felekler.

efrād: (A.) fertler.

efrûhte: (F.) yanmış, parlamış, tutuşmuş.

efrûz: (F.) parlatan, yakan.

efser: (F.) tac.

efzā: (F.) artıran.

efzal: (A.) en üst.

efzûn: (F.) fazla.

eḥadiyyet: (A.) birlik, tanrının birliği.

e'imme isna aşer: (A.) on iki imam.

e'imme: (F.) imamlar.

ejdehā: (F.) büyük yılan, ejderha.

ekabir: (A.) büyükler.

eḳāşî: (A.) uzaklar, en uzakta bulunanlar.

eḳdām: (A.) ayaklar.

ékin: (Ç.) acaba.

eknāf: (A.) yerler, yöreler.

ekşer: (A.) en çok.

elfāz: (A.) sözler.

elḥān: (A.) şarkılar.

eller: (Ç.) iller.

elṭāf: (A.) iyilikler, lütuflar.

éltidiler: (Ç.) iletdiler.

emām: (A.) ön taraf.

emcād, emced: (A.) onurlular, şerefliiler.

emrāz-imrāz: (A.) hastalıklar.

emṭār: (A.) yağmurlar.

emvāc: (A.) dalgalar.

enām: (A.) canlılar.

enār: (F.) nar.

enbûh: (F.) kalabalık.

encām: (F.) son.

encüm: (A.) yıldızlar.

encümen: (F.) topluluk.

endāz: (F.) atan, atıcı.

endek: (F.) az.

endiş: (F.) düşünen.

endûh: (F.) kadar.

engîz: (F.) hareket ettiren, oynatan, kışkırtan.

engüş: (F.) parmak.

enva‘: (A.) çeşitler.

envar, enver: (A.) ışıklar, nurlar, parlak.

ér-: (Ç.) imek, olmak, var olmak.

‘erāyîz: (A.) dilekçeler.

erbāb: (F.) sahip.

érdi: (Ç.) idi.

erg: (Peh.) iç kale, bakanlıklar.

érikim: (Ç.) olur.

érmes: (Ç.) gerekmez.

erselan: (F.) arslan, cesur, erkek ismi.

erzānî: (F.) ucuzluk.

esb: (F.) at.

esed: (A.) arslan.

eşfiyā: (A.) temiz, saf kimseler.

eşmār: (A.) meyveler.

eşcār: (A.) ağaçlar.

eşfaḵ: (F.) şefkatler.

eşi‘a: (A.) ışıklar.

éşik: (Ç.) eşik halkı, avam tabakası.

éşitken: (Ç.) işiten, işitmek.

eşk: (F.) gözyaşı.

eşrār: (A.) en azılılar, en belalılar.

‘eṭā: (A.) bağış.

etbā‘: (A.) tabiler, uyanlar.

étegi: (Ç.) etek.

eṭfāl: (A.) çocuklar.

etḵıyā: (A.) takvalılar.

eṭvār: (A.) tavırlar.

‘evāyid: (A.) gelirler.

evāyil: (A.) önceleri, başlangıçta.

evbāş: (A.) ayak takımı.

evḵāt: (A.) vakitler.

evreng: (F.) taht, şeref, süs.

evşâf: (A.) vasıflar.

eyvân: (F.) çardak, kemerli salon, balkon, avlu.

ez ser: (F.) baştan.

ez: (F.) -den, -dan, itibaren, ile.

eẓdād: (A.) zıtlar, karşıtlar.

ezher: (A.) en açık.

ezkiyâ: (A.) zekiler.

ezmân: (A.) zamanlar.

ezmend: hırslı.

ezmine: (A.) zamanlar, çağlar.

ezvâc: (A.) çiftler.

ezvac-ı mutahhara: (A.) peygamberin eşleri.

F

faḥire: (A.) değerli, kıymetli.

fām: (F.) renk.

farḳ: (A.) imtiyaz, fark, ayrıcalık.

fāsīd: (A.) bozulmuş.

fayiz: (A.) feyizli, bol.

fazıl, faẓl: (A.) erdem, üstünlük.

feh̄m: (A.) anlamak.

feh̄unde-fāl: (F.) uğurlu olan.

felācerem: (A.) şüphesiz.

ferāḡ: (A.) bırakma, terk etme.

ferāḥ-fezā: (A.) sevinç artıran.

ferāvān: bol, çok, büyük.

ferāz: (F.) yüksek.

fercām: (F.) son, akıbet.

ferdā: (F.) yarın.

ferḥunde: (F.) kutlu.

ferḳad: (A.) kutup yıldızı.

fermān fermayī: (F.) hakimlik.

fernaşi: hizmetkar.

ferr: (A.) kaçma, kaçış.

ferrāş: (A.) hizmetçi, uşak.

ferzāne: (F.) bilge.

ferzend: (F.) evlat.

feşāḥat: (A.) fasihlik, dilde düzgünlük.

fesāne: (F.) efsane.

feseka: (A.) günah işleyenler.

fevc: (A.) bölük, takım, cemaat.

fevcî: (A.) grup.

fevvāre: (A.) fiskiye, kaynayan.

feyzasar: kıymetli.

feẓā: (A.) uzay, geniş düzlük.

fezayil: (A.) faziletler.

figen: (F.) atan, yıkan.

fil ḥaḳîḳa: (A.) doğrusu, gerçekten.

fir: şiddet ve acele dolaşmak.

firdevs aşīyan: (A.) cennetlik.

firdevs: (A.) cennet bahçesi.

firîfte: (F.) aldanmış, aldanmak.

fîrûz: (F.) muzaffer, talihli.

fîrûze: (F.) turkuaz.

fişan: saçan, serpen.

furûğ: (A.) ışık.

furuş: (F.) yaygılar, halılar.

furûten: alçak gönüllülük.

fuyuzât: (A.) feyizler.

fużalâ: (A.) erdemliler.

fülâd: (F.) çelik.

fürû: (F.) yandallar, şubeler.

fürûğ: (A.) ışık, parıltı.

füsürde: (F.) donuk, solgun.

fütûr: (A.) gevşeklik, bıkkınlık.

G/Ġ

gabra: (A.) yer, yeryüzü.

gahî: (F.) kimi zaman, bazen.

ġalaţ: (A.) yanlış, yanlışma.

galatan: (A.) yalan.

galebe: (A.) baskın çıkma, kalabalık.

gām: (F.) adım, ağır yürüme.

ġamam: (F.) beyaz bulut.

ġarayib: (A.) gariplikler, tuhafliklar.

ġaraż: (A.) maksat.

ġāret: (A.) yağma.

garîr: (F.) çılgılık.

ġark: (A.) boğulma, suda boğulma.

ġāşiye: (A.) perde, örtü, zar.

gāv: (F.) inek, öküz.

gavşül: (A.) büyük evliya.

ġāyile: (A.) güçlük.

ġayr ez: (A.) -den başka.

ġayr: (A.) başka.

ġazabnāḡ: (A.) öfkeli, hiddetli.

gedā, gedāy: (F.) yoksul, fakir, dilenci.

gedāyān: (F.) dilenciler.

gencîne: (F.) hazine.

gerd: (F.) toz.

gerden: (F.) boyun.

gerdûn: (F.) felek, dünya.

gerdûne: (F.) at arabası.

gerra: parlak, gösterişli.

ġevāyil: (A.) güçlükler, belalar.

gevher nişār: (A.-F.) inci saçan, mücevher saçan, özlü sözler söyleyen.

geyān: (Peh.) çadır.

ġlāf: (A.) kın, kılıf.

gile: (F.) yakınma.

ġîr: (F.) tutan, tutma, yakalayan, alan, fetheden, dövüş, savaş, engel.

girāmî: (F.) değerli, kıymetli, saygın.

girān: (F.) ağır, pahalı, katı.
girdāb: girdab, kasırga, hortum.
girdar: (F.) tutucu.
girībān: (F.) yaka.
girift: (F.) karmaşık.
giriḥ: (F.) düğüm.
giryē: (F.) ağlama, ağlayış.
gîsû: (F.) saç.
gîṭi: (F.) dünya.
giyāḥ: (F.) bitki.
goncayîş: (F.) kapasite.
gonçe: (F.) gonca.
gorg: (F.) kurt, kurnaz.
gosikerden: (F.) göndermek, yollamak.
goster: (F.) yayan dağıtan, döşeyen.
ğubārı: (A.) tozlu, üzüntülü, keder.
gugerd, gügerd: (F.) kükürt.
gûḥ: (F.) bok.
gol: (F.) çiçek, gül.
ğulām: (A.) köle.
gûn: (F.) renk, yüz.
gûne: (F.) tarz, biçim.
ğurre: (A.) arap aylarının ilk günü.
gurriş: (F.) gürkme, gürültü, kükreme, kükreyiş.
gûş: (F.) kulak.

gûş: (F.) kulak.
gûşenişîn: (F.) köşesine çekilen.
gûy: (F.) söyleyen, söyleme.
gûyiyā: (F.) sanki, adeta.
güftār: (F.) söz.
güher: (F.) elmas.
gülbün: (F.) güllük, gül ağacı.
gülgûn: (F.) gül renkli.
gülgûne: (F.) pembe yanaklı.
gülşen: (F.) gül bahçesi.
gümrah: (F.) yoldan çıkmış.
güncayîş: (F.) sığma, sığışma.
gürîzān: (F.) kaçan.
güsîl: (A.) bozmak.
güsiste: (F.) kırılmış, kopmuş.
güşa: (F.) açan, fetheden.
güşay: (F.) açılma.
güvāḥ: (F.) tanık, şahit.
güzeşte: (F.) geçmiş.
güzîr: (F.) çare, derman.
H/Ḥ/Ḫ
ḥabb: (A.) çekirdek, tohum.
ḥabl: (A.) ip.
ḥacālet: (A.) utanma.
ḥācet: (A.) ihtiyaç.
hacûn: uzak, eğrik.

ḥadeng: (F.) ok.

ḥadīḳa: (A.) bahçe.

ḥāhiş: (F.) rica, istek.

ḥâk: (F.) toprak.

ḥaḳāyık: (A.) gerçekler.

ḥākrîz: hendek kenarı, toprak set.

ḥāksar: (F.) perişanlık, düşkünlük.

ḥālât: (A.) haller, durumlar, olaylar, vakalar.

ḥalāvet: (A.) tatlılık.

halayık: (Ç.) mahluklar, insanlar, hizmetçi.

ḥālî: (A.) boş.

ḥālik: (A.) yaratan.

ḥamāyil: (A.) omundan aşan kılıç kayışı.

ḥāme: (F.) kalem.

ḥāmil: (A.) taşıyan, sahip, hamile.

ḥamîr: (A.) hamur.

ḥaml: (F.) taşıma, yükleme, gebelik.

ḥānegāh: (F.) tekke.

ḥānî: (Peh.) hanlık.

ḥānsālar: (F.) kilerci.

ḥār: (F.) diken.

ḥārezm: (Coğ.) harezmi.

ḥārîs: (F.) korku.

hariş: (F.) kaşıntı.

ḥarvār: (F.) eşek yükü.

ḥasāret: (A.) zarar, hasar.

ḥasb: (A.) göre, nazaran, binaen.

ḥasîs: (A.) pinti.

ḥaşlet: (A.) tabiat.

hass: (F.) açık söz, açık hüküm.

hasse: (A.) özel.

ḥāstgār: (F.) görücü.

ḥāşāk: (F.) çerçöp.

ḥaşem: (A.) maiyet.

ḥaṭāpûş: (A.-F.) hataları örten.

ḥatır-ı atır: (A.) hatır sorma.

ḥātime: (A.) son.

ḥaṭṭ, ḥeṭṭ: (A.) el yazısı, hat, yol, emir, buyruk.

ḥavākîn: (T.-A.) hakanlar.

ḥavanık: (A.) tekkeler.

ḥavāşş: (A.) seçkin kişiler, nitelikliler.

ḥāver: (F.) doğu.

ḥavf: (A.) korku, korkmak.

ḥavşala: (A.) kavrama gücü.

ḥavz: (A.) havuz.

ḥayl: (A.) at sürüsü, zümre.

ḥayme: (A.) çadır.

ḥaymegah: (A.) çadır kurulan yer.

ḥayrül beşer: (A.) insanların en hayırlısı olan Hz. Muhammed.

ḥāzır: (A.) huzurda, hazır.

ḥazîz: (A.) aşâğılık, alçaklık.

ḥazra: (A.) küçük ve dar gözlü kadın.

hedd: sınır, hudud, keskinlik, ölçü.

heff: (F.) yedi.

heftum: (F.) yedinci.

hemçûnan: (F.) öylece.

heme: (F.) tümü.

hemginân: (F.) herkes.

hemîşe: (F.) daima, her zaman.

hemnişîn: (F.) arkadaş.

hemrâh: (F.) yoldaş, yol arkadaşı.

hemrâz: (F.) sırdaş.

hemûl: (F.) hemen.

hemyil: (F.) kılıç kayışı.

hendek: (A.) hendek.

herasan: korkak.

hergâh: (F.) her vakit, her zaman.

hergezer: avare, derbeder.

hermen, hırmén: (F.) harman, yığın, hâle, ay hâlesi.

ḥeşâyil: (A.) hasletler.

ḥessâd: (A.) çok kıskanç.

hestî: (F.) varlık.

hevahah: (F.) arzulu, aşık, taraftar.

ḥeyyir: (A.) hayırsever.

ḥeyyiz: (A.) yer, mevki.

hezra: (F.) yeşil.

ḥıkd: (A.) kin.

ḥired: (F.) akıl.

ḥiredmend: (F.) akıllı.

ḥışâl: (A.) huylar.

ḥıst: (F.) tuğla: kerpiç.

ḥıtte: (A.) toprak parçası, ülke, diyar.

ḥıyaban: (F.) cadde.

ḥicâb: (F.) perde, utanma.

ḥikem: (A.) hikmetler.

ḥil'at: (A.) kaftan.

hille: mahalle, sokak, toplantı yeri, meclis.

ḥilye: (A.) süs.

himmet: (A.) çaba.

ḥîn: (A.) esna, vakit.

hind: (Coğ.) hint, hindistan.

ḥirâm: (F.) salınarak yürüme.

hirâs: (F.) korku.

ḥıte: (A.) koruma, korunmuş yer.

ḥızlân: (A.) yardımsız bırakılma, acizlik.

ḥod: (F.) kendi.

ḥodbeḥod: (F.) kendiliğinden.

hold: (F.) beka, ebedilik, cennet.

honok: (F.) serin, iyi, güzel, taze.

honriz: (F.) kan dökücü.

horde: (F.) küçük, yenmiş, yenilmiş.

horiş: (F.) yeme, yiyecek.

horrem: (A.) sevinç, sevinçli.

hoşāb: (F.) hoşaf.

hoşbuy: (F.) güzel kokma.

hoşgüvar: (F.) leziz.

hûb: (F.) güzel, iyi.

hubş: (A.) çirkeflik, ahlaksızlık.

huceste: (F.) kutlu, uğurlu.

hudā: (F.) doğru yol, islamiyet.

huddām: (A.) hizmetçiler.

hudûş: (A.) meydana gelme.

hulf: (A.) yalan söyleme, vaadinde durmama, aykırılık, hilaf.

hulq: (A.) huy.

hûn: (F.) kan.

hûnaşām: (F.) kan içici, zalim.

hûndili: sıkıntı çekmek.

hûnhār: (F.) kan içen.

hurbahşi: ışık saçan.

hursend: (F.) kanaat eden, gözütok.

hûrşid: (F.) güneş.

huşûl: (A.) hasıl olma, zuhur meydana gelme.

huṭṭ: (A.) yollar, hatlar, çizgiler.

hûy: (F.) miğfer, ter, adet, huy.

huzû': (A.) alçak gönüllülük.

hüdāvend: (F.) tanrı, padişah.

hükemā: (A.) bilgiler, hakimler.

hûlaşa: (A.) özet.

hümāyûn: (F.) mübarek.

hünermend: (F.) marifetli.

hüsrev: (F.) hükümdar.

hüveydā: (F.) açık.

I/İ/Î

ılğar: (Ç.) sürmek.

ışılāḥ: (A.) terim, tabir.

ıttılā': (A.) bilgi sahibi olma.

ıztırār: (A.) zorunluluk.

i'ānet: (A.) yardım.

'ibārāt: (A.) cümleler, paragraflar.

'ibdā: (A.) yeni bir şey getirme, yaratma, geliştirme.

'id: (A.) bayram.

'id-i fıtr: (A.) ramazan bayramı.

i'lām: (A.) bildirmek.

i'rāz: (A.) yüz çevirme.

i'tisāf: (A.) yolsuzluk.

ictirab: kaçınma.

idbār: (A.) talihsizlik.

iğmāz: (A.) görmezden gelme.

iḥbārāt: (A.) haber vermeler, bildirmeler.

iḥsān: (A.) bağış, iyilik.

iḥtimām: (A.) özen.

iḥtira‘: (A.) icat, buluş.

iḥtirāk: (A.) yanma.

iḥtirām: (A.) saygı duyma.

iḥtişār: (A.) kısaltma, özetleme.

iḥtiyār: (A.) seçme şansı, seçenek.

iḥkāb: (A.) ceza, cezalandırma.

iḥkān: (A.) emin olma.

iḥkār: (A.) doldurma, doldurulma.

iḥbāl: (A.) talih.

iḥdām: (A.) girişim.

ilgerü, ilgeri: (Ç.) önce.

imāmet: (A.) önderlik.

imrār: (A.) vakit geçirme.

‘imāret: (A.) aşevi.

imtişāl: (A.) örneğe göre, emre itaat etme.

‘ināk: (A.) sarmaş dolaş, boynuna sarılma.

in‘ām: (A.) nimetler, iyilik, bağış.

in‘āmāt: (A.) yardım, nimetlendirme.

‘inān ‘azîmet: (A.) harekete geçip.

‘inān: (A.) dizgin, hareket.

‘ināyet: (A.) iyilik.

in‘iṭāf: (A.) bükülme, dönme, çevrilmek.

inābet: (A.) günahlardan tövbe edip doğru yolu bulma, tarikata girme.

inbisaṭ: (A.) rahatlık.

infi‘āl: (A.) kırılma, gücenme.

inhidām: (A.) yıkılma.

inhiraf: (A.) sapma, dönülmek.

inhizām: (A.) bozguna uğrama.

inḳiyād: (A.) bağlanma, boyun eğme.

insāniyye: (A.) insanlar.

intibāh: (A.) uyanış.

intizār: (A.) bekleyiş.

îrād: (A.) getirme, söyleme.

irādet: (A.) isteme.

irem: (A.) cennete benzeyen bahçe.

irteng: (Ç.) sabah, o sabah.

‘işābe: (A.) sarık, grup.

isga: söz dinleme, dinlenen sözün yerine getirme.

ism: (A.) isim ad, şöhret.

isti‘cāl: (A.) aceleci davranış.

isti‘dād: (A.) yetenek.

istib‘ād: (A.) uzak görme.

istid‘ā: (A.) dilekçe, istek.

istihkām: (A.) sağlamlık, siper.

istikbār: (A.) büyüklenme.

istikşā: (A.) derinlemesine, araştırma.

istimā': (A.) dinleme.

istimdād: (A.) yardım isteme.

istimrār: (A.) süreklilik.

istivā: (A.) eşitlik, düzlük.

'îş, 'iyy: (A.) yaşama, eğlence, zevk.

işā'at: (A.) haber yaymalar, duyurmalar.

işān: (F.) onlar, kendileri.

işek: (T.)(Zool.) eşek.

işkāf: dolap, duvara gömülü dolap.

işti'āl: (F.) alevlenme.

iştibāh: (A.) kuşkuya düşme.

iştigāl: (A.) meşgul olmak, uğraşmak.

itmām: (A.) tamamlama.

'itret: (A.) soy.

ittihād: (A.) birlik.

'ivz: (A.) bedel, karşılık, ödül, yerine.

iyāb: (A.) geri dönme, geri dönüş.

'iyād: (A.) güçlendirme, kuvvetlendirme.

'iyāl: (A.) aile, eş hanım.

izā'et: (A.) aydınlık.

'izām: (A.) büyükler.

izdiyād: (A.) çoğalma, artış.

îzed: (F.) Allah, melek.

izhār: (A.) gösterme.

iztirār: (A.) zorunluluk.

'izz: (A.) değer, yüce.

K/K

Kabil: (Coğ.) Afganistan başkenti.

ķabza: (A.) sap.

ķabzī ervāh: (A.) Azrail, ruhları teslim alma.

kāc: (F.) eğri.

ķadd: (A.) boy.

ķaddessallahu sırruh: (A.) Allah onun sırrını mübarek eylesin.

ķadem: (A.) adım.

ķadr: (A.) değer, şeref.

kāffe: (A.) tümü.

kāh: (F.) kasır, köşk, yağmur, saray, yüksek bina, tek göz adam.

ķahr: (A.) yok etme.

ķaht: (A.) kıtlık.

ķāķum: (Zool.)kakum.

ķālc: (F.) kılıç.

ķaleme, ķalm: (A.) kesmek, budamak, yontmak.

ķalīl: (A.) az.

kām: (F.) damak, arzu.

ķāmet: (A.) boy.

kāmkār: (F.) mutlu.

kāmranlık: (F.) mutluluk.

kāmyāb: (F.) mutlu.

ḳanāt: (A.) yeraltı su kanalı.

ḳānīʿ: (A.) kıpkızıl.

kār(كار): (F.) iş, kar etmek, işlemek, tesir etmek.

ḳarābet: (A.) yakınlık, akrabalık.

ḳaranḡu: (Ç.) karanlık.

ḳaravul: (F.) nöbetçi asker, öncü asker.

ḳarīb: (A.) yakın.

ḳarīn: (A.) yakın, eş dost.

ḳarn: (A.) boynuz, yüzyıl.

kārsāz: (A.) iş yapan, işlerini yoluna koyan vekil.

ḳarye: (A.) köy.

kārzār: (S.) savaş.

Ḳāsān: (Ö.a.) Kasanılık, Nakşiliḡin bir kolu.

ḳaṣīr: (A.) kusurlu.

ḳaṣr: (A.) köşk.

ḳaṭʿ: (A.) kesme, kesilme.

katʿ: (A.) kesme.

ḳaṭarāt: (A.) damlalar.

ḳaṭre: (A.) damla.

ḳattuḡ: (Ç.) sert, müşkül.

ḳavāʿid: (A.) kurallar.

ḳavī: (A.) güçlü.

ḳavl: (A.) söz.

ḳavm: (A.) kavim.

kaysı: (Ç.) hangi, hangisi.

ḳaytarmak: (Ç.) geri döndürmek, çevirmek.

ḳaytdılar: (Ç.) döndüler.

ḳaytıp kilib: (Ç.) alıp gelip.

ḳaytmak: (Ç.) geri dönmek.

ḳazāyā: (A.) meseleler.

ḳāzī: (A.) kadı, hakim, yargıç.

kāzib: (A.) yalancı.

ḳebāle: (A.) sened, tapu.

kef: (A.) engel olma, alıkoyma.

kelān: (F.) büyük, iri, ileri gelen, geniş.

kem: (F.) az, ne kadar, nice, sayı.

kemā yen baḡī: (A.) icab ettiḡi gibi, layıkı gibi.

kemāl: (A.) olgunluk.

kemālāt: (A.) iyilikler.

kemān: (F.) yay, keman.

kemāndār: (F.) okçu.

keme: (Ç.) gemi.

kemer: (F.) daḡ yamacı.

kemyāb: (F.) az bulunur.

kenef: (A.) çevre.

keṅ: (Ç.) geniş.

kéṅgeṣ: (M.) danışma, müşavere.

ker: (F.) sağır.

kerbet: yakınlık, akrabalık, tanrıya yakınlık.

kerden: (F.) yapmak, yazmak, vakit geçirmek.

kerem: (A.) cömert.

kernā: (Müz.) borazan.

kerûbî: (A.) büyük melek.

kesb: (A.) çalışarak kazanma.

keşîr: (A.) çok, bol, fazla.

kesl: (A.) halsiz.

keşret: (A.) bolluk, çokluk, kalabalık.

keşşâf: (A.) keşfeden.

keştî: (F.) gemi.

két: (Ç.) gitmek.

ketif: (A.) omuz.

kétken: (Ç.) giden.

kevâkib: (A.) yıldızlar.

kevkeb: (A.) yıldız, yıldız çiçeği.

keyânî: (F.) şaha ait, hükümdarla ilgili.

keymek: (Ç.) giymek.

keyvân: (F.) zuhal, satürn.

kıdem: (A.) eskilik.

kıdve: (A.) önder.

kıl-: (Ç.) yapmak, etmek, kılmak.

kıldur: (Ç.) yapmak.

kılğan: (Ç.) yapan.

kılğuçı: (Ç.) sözü hürmetli.

killet: (A.) azlık.

kılurmız: (Ç.) yaptığımızı.

kırân: (A.) yakınlaşma, iki gezegenin aynı burçta birbirine yaklaşması.

kırân-ı sa‘deyn: (A.) Venüs ile Jüpiter’in aynı durumda olması (kutluluk işareti).

kıtâl: (A.) savaş.

kıţâr: (A.) kabile, sıra.

kıţţ: (A.) kedi.

kıvām: (A.) direk, sütun, nizam, düzen.

kıyām: (A.) kalkma.

kibār: (A.) büyükler.

kil: (Ç.) gelmek.

kilk: (F.) kamış kalem.

kiltür: (Ç.) getirmek.

kim: (Ç.) ki.

kîmyānazar: (A.) bakışı kimya gibi etkili.

kināyet: (A.) kinaye.

kînehāh: (F.) intikam, öç almak isteyen.

king: (Ç.) geniş, bol.

kîr: (F.) katran, zifiri siyah.

kirbās: (A.) bez.

kirdār: (F.) iş, davranış, eylem, tarz, kural.

kirmek: (Ç.) girmek.

kisvet: (A.) giysi.

kişver küşā: (F.) ülkeler alan, fetheden.

kişver: (F.) ülke.

kişvergir: (A.) ülkeler fetheden büyük padişah.

ķods: (A.) temizlik, cennet, cebrail.

ķol: asker, saf, alay, taraf.

kolc: kırıışık.

koliyye: (A.) bütün, genel.

Koreşı: (Ö.a.) Kureyşliler.

ķorniş: (A.) eğilme.

ķoy: (T.) koyun

ķozķodek: (Bot.) yalancı sinemaki.

ķōhlf: (A.) sürmeli.

ķōker: (Ç.) yeşermek, göğermek.

ķōp: (Ç.) çok.

ķōr: (Ç.) көrmek.

ķōrgen: (Ç.) gören.

ķōrgōz: (Ç.) göstermek.

ķōtermek: (Ç.) yükseltmek, kaldırmak.

ķōb: (F.) dövme, ezme, vurma, çalma.

ķubbetül islām: (A.) İslamın kubbesi.

ķūçe: (F.) sokak.

ķūçek: (F.) küçük.

ķuddise sirruh: (A.) sırrı ve hakikatı muazzez ve müşerref olsun.

ķudûm: (A.) gelme.

ķufl: (A.) kilit.

ķûh: (F.) dağ, zirve.

ķûhperger: (F.) devasa, dağ gibi, dev.

ķulef: tören, merasim.

ķumeyt: kırmızı şarab.

ķurb: (A.) yakın.

ķurbet: (A.) akraba, yakınlık.

ķurçi: (T.) silah yapımcısı.

ķûre: (F.) küre, yuvarlak, dünya.

ķurķi: (Zool.) Turna Kuşu.

ķûrretu'layn: (A.) göz nuru, göz bebeği.

ķurûn: (A.) yüzyıllar, çağlar.

ķûsî: (F.) davul kōs, savaş davulu, sadme.

ķusûf: (A.) güneş tutulması.

ķûşış: (F.) çaba.

ķûtāh: (F.) kısa, sığ, alçak, düşük, basık.

ķuvāy: (A.) kuvvetler, güçler.

ķûy: (F.) sokak, mahalle, köy geçit.

ķuzāt: (A.) kadılar.

ķunûz: (A.) hazineler.

ķürsî: (A.) taht.

ķuşād: (F.) açma.

ķuşāde-guşāde: (F.) açık, ferah, şen.

L

lācerem: (A.) kuşkusuz.

lāmi': (A.) parlayan.

lāy: (F.) ara, orta, aralık, kat.

le'ib: (F.) şaka.

leb: (F.) dudak.

lem'a: (A.) parıltı.

leme'an: (A.) parıldama.

leme'āt: (A.) parıltılar.

lemyezel: (A.) yok olmayan, kalıcı, Tanrı.

lerzān: (F.) titrekt.

leşker: (F.) asker.

leṭāfet: (A.) hoşluk, yumuşaklık.

leṭāyif: (A.) latifler.

levāmi': (A.) nurlar.

levāzım: (A.) gerekli şeyler, gereçler.

levḥ: (A.) levha, omuz kemiği, yüz(çehre).

leylü nehar: (F.) gece gündüz.

libās: (A.) giysi.

liḳā: (A.) görme, yüz, çehre, buluşma.

livā: (A.) bayrak, sancak.

lü'lü: (F.) inci, bakire, el değmemiş.

lücce: (A.) kalabalık.

M

ma'delet: (A.) adalet.

ma'reke: (A.) savaş alanı.

ma'reż: (A.) sergi, içi, ortası, ortaya çıkma yeri.

ma'rûf: (A.) bilinen.

ma'siyet: (A.) itaatsizlik, isyankarlık.

ma'tûf: (A.) yönelik, çevrili.

ma'asir: (A.) atadan yadigar kalan büyük iş.

mā'ide: (A.) sofrası.

ma'il: (A.) eğimli, meyilli, istekli.

madamül ḥayāt: (A.) yaşadıkça, hayat devam ettikçe.

mafizzamir: içteki, gönüldeki.

mağrib: (A.) batı.

mağz: (F.) beyin, iç, öz.

mağzûb: (A.) gazaba uğramış.

māh: (F.) ay.

maḥādîm: (A.) oğullar.

maḥbûb: (A.) sevilen, sevgili.

māhçe: (F.) küçük ay, minare, kubbe üstündeki küçük ay.

maḥdûm: (A.) oğul.

maḥfi: (A.) gizli.

māh-ı münîr: (A.-F.) parlak ay.

māh-ı sevr: (A.-F.) boğa burcu.

maḥsûd: (A.) hasad edilmiş, biçili ekin.

maḥşûr: (A.) dost.

maḥv: (A.) yok etme.

maḥzûn: (A.) hazinede saklanan.

maḥzûz: (A.) faydalanmış.

ma-i mein: (A.) akıcı su.

maḳal: (A.) söz.

maḳāşid: (A.) maksatlar.

maḳdûr: (A.) güç.

maḳhûr: (A.) kahrolmuş, yenilmiş, gazaba uğramış.

maḳrûn: (A.) yakın.

maḳşûd: (A.) istenilen.

maḳşûre: (A.) kısaltılmış.

maḳtûl: (A.) öldürülen.

mālik: (A.) sahip.

mānend: (F.) gibi.

manşib: (A.) makam sahibi memur.

manşûr: (A.) tanrı yardımıyla zafer kazanmış.

manẓûr: (A.) dikkat çeken, bakılan.

masir: karargah, su yolu, süre giden.

maşrûf: (A.) harcanmış.

maṭla': (A.) doğuş yeri.

maṭlûb: (A.) istenilen, aranan.

maẓbûṭ: (A.) zaptedilmiş.

maẓhar: (A.) ortaya çıkma, ortaya çıkış yeri.

maẓmûn: (A.) kavram, ince söz.

me'ābid: (A.) mabetler.

me'āric: (A.) çıkılacak yerler, merdivenler.

me'āş: (A.) maaş, geçim, yaşantı, yaşam yeri.

me'lûf: (A.) alışık.

me'lûf: (A.) alışık.

me'men: (A.) sığınak, sığınacak yer.

meab: (A.) dönüş.

meaşir: (A.) güzel eserler.

mebādî: (A.) ilkeler, prensipler.

mebānî: (A.) temeller.

mebde: (A.) başlangıç noktası.

mebzûl: (A.) bol.

mecāmi': (A.) toplantı yeri.

mecîd: (A.) ulu.

mecma': (A.) toplantı yeri.

mecmû'a: (A.) toplam, tümü.

mededî: (A.) yardım et, yetiş.

medfûn: (A.) gömülü, defnedilmiş.

medḥ: (A.) övgü.

medîd: (A.) uzun.

mefāḥir: (A.) övünülecek şeyler.

meges: (F.) sinek.

mehābet: (A.) görkem, istek.

mehāsin: (A.) iyilikler, güzellikler.

mehāyil: (A.) alametler.

mehbiṭ: (A.) iniş yeri, düşüş yeri.

mehebb: (A.) rüzgarlı yer.

mehr: (A.) güneş, aşk, şefkat, muhabbet.

mekārim: (A.) cömertlikler.

mekkār: (A.) düzenbaz.

mekr: (A.) hile.

mekrumet: (A.) cömertlik.

melāl: (A.) sıkıntı.

melālet: (A.) hüzn, sıkıntı.

melāzî: (A.) sığınak.

melce': (A.) sığınılacak yer.

meleḥ: (Peh.) çekirge.

melekût: (A.) büyüklük, ruhlar alemi.

melḥûz: (A.) düşünülen, öngörülen.

mellāḥ, mellāḥî: (A.) denizcilik, gemicilik.

melûl: (A.) üzgün.

memālîk: (A.) ülkeler, topraklar, diyarlar.

memāt: (A.) ölüm.

men': (A.) engel olma.

menāb: (A.) vekillik.

menāfi': (A.) menfaatler.

menāhic: (A.) bilinen büyük yollar.

menāzil: (A.) evler, saraylar, konaklar, menziller.

menba': (A.) kaynak.

mencenîk: (A.) mancınık.

menhec: (A.) doğru.

menḵabet: (A.) övünülecek şey, menkıbe.

menḵûl: (A.) nakledilen.

mer'a: (A.) otlak.

mer'î: (A.) geçerli, saygı duyulan.

merāḥil: (A.) aşamalar.

merāḥim: (A.) merhametler, lütuflar.

merātîb: (A.) rütbelere, mertebeler.

merd: (F.) mert.

merdûd: (A.) reddedilmiş.

merdum: (F.) insan.

merg: (F.) ölüm.

merḡûb: (A.) rağbet edilen.

merḵad: (A.) mezar.

merkeb: (A.) binit, eşek.

mersûm: (A.) kurallaşmış, adet olmuş.

mervî: (A.) Mervli, rivayet olunan.

meşāf: (A.) savaş alanı.

meşālih: (A.) çıkarlar, gerekli işler.

mesālik: (A.) izlenilen yollar.

mesāmi': (A.) kulaklar.

meşellik: sonsuz.

meslûk: (A.) kaynamış.

mesmû'ât: (A.) duyulan.

mesned: (A.) makam, dayanak.

mesrûr: (A.) sevinçli.

mestûr, meştûr: (A.) gizli.

meş'al: (A.) meşale.
meşāhîr: (A.) ünlüler.
meşhûn: (A.) dolu.
meşriķ: (A.) doğu, (Coğ.) Horasan.
meşşāte: (A.) gelin süsleyen.
metā': (A.) mal, eşya.
meţālib: (A.) konular, istekler, talepler.
metîn: (A.) sağlam.
meţmaḥ: (A.) göz koyulan yer.
mev'ûd: (A.) vaat edilmiş, vadeli.
mevā'iz: (A.) öğütler.
mevād: (A.) maddeler.
mevāhib: (A.) bağışlar, ihsanlar.
mevākib: (A.) alaylar, topluluklar.
mevfûr: (A.) bol, pek çok, zengin.
mevkib: (A.) alay, kabile.
mevşûf: (A.) kendisine bir sıfat verilmiş.
meyāmin: (A.) uğurlular, bereketler.
meyl: (A.) eğilim.
meymene ve meysere: (A.) sağ ve sol kanat.
meymenet: (A.) uğurlu.
mezāri': (A.) tarlalar.
mezzellet: (A.) düşkünlük.
mezmûm: (A.) kötülenmiş, ayıplanmış.
miftāḥ: (A.) anahtar.

mihmān: (F.) konuk.
mihmîz: (A.) mahmuz(binek hayvanı dürterek hızlandıran metal parça).
miḥnet: (A.) sıkıntı, acı, dert.
mihrbān: (F.) sevgi dolu, şefkatli.
miķrāz: (A.) makas.
mînāfām: (F.) cam mavisi.
mînāreng: (F.) gök mavisi.
minel şems: (A.) güneşten.
mîr: (F.) vali, komutan, emiri, bey.
mîrā: ölümlü.
mîrāb: su dağıtım görevlisi.
mirrîḥ: (A.) mars.
mişbāḥ: (A.) kandil.
miyān: (F.) orta, bel, ara.
mizāc: (A.) huy, tabiat.
mohr: (A.) mühür.
morg: (Peh.) kuş.
mu'anber: (A.) hoş kokulu.
mu'ānede: (A.) inat etme.
mu'ānidet: (A.) inatçı.
mu'āraza: (A.) çekişme.
mu'aţtar: (A.) hoş kokulu.
mu'āvenet: (A.) yardım.
mu'ayyen: (A.) belirli.
mu'riż: (A.) yüz çevirme, laf dokunduran.

mu‘teber: (A.) itibarlı, geçerli.

mu‘tekid: (A.) inanan.

mu‘tekif: (A.) ibadethanelerde ibadete çekilen.

mu‘temed: (A.) güvenilir.

mucāselet: (A.) arkadaşlık.

mûcez: (A.) derli toplu, özlü.

mûcib: (A.) gereken, sebep.

mudde‘a: (A.) inkar edilen.

mudekķik: (A.) araştırmacı, araştıran.

mueyyed: (A.) teyit edilmiş, doğrulanmış.

mufevvez: (A.) havale edilmiş, bırakılmış.

muħabbet: (A.) sevgi.

muħaddere: (A.) örtülü kadın.

muħādem: (A.) hizmet edenler.

muħalled: (A.) ebedi, kalıcı.

muħarrer: (A.) yazılı.

muħāşara: (A.) kuşatma.

muħtaşır: (A.) kısaltma.

muħtecib: (A.) saklanan.

muķābil: (A.) karşılık.

muķaddem: (A.) önce, önceki.

muķārene: (A.) cinsel ilişki.

muķarreb: (A.) yakın.

muķātele, muķātīle: (A.) savaş, birbirleri ile savaşanlar.

muķāvemet: (A.) direnme.

muķavvī: (A.) güç veren.

mukāzeb: (A.) karşılıklı yalan söyleme.

muķīm: (A.) oturan.

muķtedā: (A.) uyulan.

muķtezā: (A.) gereği olan.

muķteziyāt: (A.) gereken.

multemis: (A.) ayırt edilemeyecek kadar benzer.

mumehhed: (A.) yaygın, serili, hazır.

mumehhid: (A.) döşeyen, seren, düzenleyen.

munādī: (A.) seslenen.

munāza‘āt: (A.) çekişmeler.

muncer: (A.) sonuçlanan, sürüklenen.

mundak, mundağ: (Ç.) böyle, böylece.

mundın: (Ç.) bundan.

munfe‘il: (A.) utangaç, etkilenen.

munķaṭī‘: (A.) kesilen, kesik, sona eren, ayrı.

muntazır: (A.) bekleyen.

mûr: (F.) karınca, zayıf kimse.

muraħħil: (A.) göç ettiren.

muraşsa‘: (A.) değerli taşlarla süslenmiş.

mûrçāl: (T.) kale lağımı.

muredā: (A.) müritler.

muşāleħāt: (A.) barış görüşmeleri.

muşannif: (A.) yazar, kitap yazarı.

muşavver: (A.) resimli, tasvir edilmiş.

museffa: (A.) saf, halis.

musehher: (A.) fethedilen.

muşhaf: (A.) Kur'an, kitap.

muştafavî: (A.) Hz. Muhammed'e mensup.

mustekîm, mustakîm: (A.) doğru yol.

muţā': (A.) itaat edilen.

mutāba'at, mütāba'at: (A.) izleme, uyma, tabi olma.

muţāf: (F.) dokumak, çul.

mutekāşir: (A.) çoğalan, çok, yoğunlaşan.

muţţali': (A.) bilgili, haberdar.

muvāfaqat: (A.) razı olma, uygun bulma.

muvāfık: (A.) uygun.

mûy: (F.) saç, saç teli, tüy.

mużāfāt: (A.) merkeze bağlı yer.

muţlim: (A.) karanlık.

mü'eyyid: (A.) yaptırım.

mübārekbād: (A.-F.) kutlu olsun.

mübāriz: (A.) savaşan.

müberhen: (A.) ispat.

mübeşşir: (A.) müjde.

mübeyyin: (A.) açıklayan.

mübîn: (A.) açıklayan, açıklayıcı.

mücmel: (A.) özetle.

müctemî': (A.) derli toplu.

müdām: (A.) devamlı, daima.

müdebber, müdebbir: (A.) temkinli, eğitilmiş.

müdenne: (A.) kirletilmiş.

müekkîd: (A.) pekiştirilmiş.

müfevvez: (A.) ihale ve sipariş verilmiş, üstüne bırakılmış.

müflis: (A.) iflas etmiş, sefil.

müfsîd: (A.) fesat çıkarma.

müftehîr: (A.) iftihar eden.

mühāzî: (A.) karşılaşan.

müheyyā: (A.) hazır.

mühimmî: (A.) önemli olan.

mühleke: (A.) tehlikeli yer.

mühnedim: (A.) yıkılan, yıkılmış.

mülākî: (A.) görüşen.

mülāzım: (A.) teğmen.

mültekî: (A.) görüşen, buluşan.

mültemes, mültemis: (A.) istek, rica, yalvarmak.

mülûk: (A.) melikler.

mümāreset: (A.) el yatkınlığı.

mümehhid: (A.) döşeyen, düzenleyen.

mün'aţîf: (A.) çevrilmiş, yönelik, çevrilmek.

münderic: (A.) içindekiler.
münekkid: (A.) eleştirmen.
münhezim: (A.) bozguna uğramış.
münîr: (A.) ışık veren.
münşî: (A.) yaratan, yazar, yazıcı katip.
münteşir: (A.) yaygın.
mürebbî: (A.) eğitmen.
mürekkeb: (A.) oluşan.
müretteb: (A.) düzenlenmiş, tertip edilmiş.
mürtefi': (A.) yüksek.
müsaḥḥir: (A.) fethedilmiş, fetheden.
müşâleḥa: (A.) barış yapma.
müsemmâ: (A.) adlandırılmış.
müsned: (A.) atfedilen.
müsteḳarr: (A.) yerleşim yeri, karargah.
müstenbi': (A.) keşfeden.
müstevlî: (A.) istilacı, kuşatan, salgın.
müşahedât: (A.) gözlemler.
müşekkel: (A.) kalıplı.
müşkilât: (A.) güçlükler.
müştemel: (A.) eklentiler, ek yapılar.
müṭâla'a: (A.) görüş, inceleme, okuma.
müte'addîd: (A.) bir çok.
müte'ākib: (A.) ardından.
müte'ahḥirî: (A.) en sonunun.

müteattiş: (A.) susayan.
mütebahḥir: (A.) derin bilgi sahibi.
müteḥallî: (A.) süslenmiş.
müteḥayyir: (A.) şaşkın.
müteḳaddimin: (A.) evvelkiler, geçmiştekiler.
mütemekkin: (A.) yerleşik, varlıklı, güçlü zengin.
mütemerrid: (A.) dik başlı, asi.
mütenâḥî: (A.) sona eren.
mütenevvi': (A.) çeşitli.
müterennim: (A.) güzel konuşan, şarkı söyleyen.
mütevattın: (A.) yerleşik, yurt tutmuş.
müteveccih: (A.) yönelik.
müteẓādde: (A.) bir birine zıt.
müteẓammin: (A.) içeren.
mütezelzil: (A.) sarsılan, sarsılma, bozulmak.
müvâṣalât: (A.) bir yere ulaşma, varma.
müveddet: (A.) sevgi.
müveşşeh: (A.) süslenmiş.
müzeyyen: (A.) süslü.
N
na're: (A.) feryad, haykırış.
nāçāḳ: zayıf, hasta.
nādim: (A.) pişman, pişman etmek.

nādirekār: (F.) nadir işler yapan.

nāfiz: (A.) etkileyici.

nağamāt: (A.) nağmeler.

nāhiye: (A.) bölge.

nāhoşgüvar: (F.) tatsız, hoş olmayan.

naḥvet, nehvet: (A.) kibir, böbürlenme.

nākām: (F.) muradına eremememiş, mahrum, nasipsiz.

naḳīb: (A.) şeyh yardımcısı.

naḳş: (A.) desen, resim.

nāl: (A.) nal.

nāle: (F.) inilti.

nāmdār: (F.) ünlü.

nāme: (F.) mektup, kitap.

nāmurad: (F.-A.) muradına ermemiş.

nāmütenāhî: (F.-A.) sonsuz.

nāmzed: (F.) aday.

nāpedîd: (F.) gizli, saklı.

nāpesendîde: (F.) beğenilmeyen.

naşāyih: (A.) öğütler.

nāsāz: düzensiz.

nāsih: (A.) istinsah eden, kopya eden.

nāşîye: (A.) alın, yüz, çehre.

naşpati: armut.

nāṭıka: (A.) konuşma gücü.

nāyire: (A.) sıcaklık, ateş.

nebātāt: (A.) bitkiler.

necābet: (A.) soyluluk.

necāt: (A.) kurtuluş, selamet.

neccām: (A.) astronomi bilgini.

néçük: (Ç.) niçin, nasıl.

nedāmet: (A.) pişmanlık.

nef': (A.) çıkar, yarar.

nefîr: (A.) boynuzdan yapılmış boru.

neft: (F.) petrol.

neheng: (F.) timsah.

nehmet: (A.) istek, hacet, niyaz.

nehzet: (A.) ayaklanma.

nejāt: (F.) soy, ırk.

nekbet : (A.) talihsizlik.

nekebāt: (A.) talihsizlikler, felaketler.

nemā: (A.) gelişme.

nemerse: (Ç.) nesne, eşya.

nemîme: (A.) dedikoduculuk.

nemir-numur: (F.) kaplanlar.

neng: (F.) ar, utanma.

neseb: (A.) soy.

nesh: (A.) nesih yazı.

nesîm: (A.) meltem, esinti.

nesîmāt: (A.) soluk alıp vermek, solumak.

nesr-i tair: (F.) kartal burcunun en parlak yıldızı.

nessār, nişār: (A.) saçma, saçan, hediye.

nesta'lik: (A.) yazı stili.

neşât: (A.) sevinç.

neşimen: durak, yurt, toplanılacak yer.

neşvü nemā: (A.) serpilme, gelişme, büyüme.

netāyic: (A.) sonuçlar.

nev': (A.) çeşit, tür.

nevā: (F.) ses.

nevā'ib: (A.) musibetler.

nevāsāz: (F.) çalgıcı.

nevāziş: (F.) gönül alma, iltifat.

nevbet: (F.) nöbet.

nevcevān, nevcivān: (F.) delikanlı, genç.

neverd: (F.) kırışık, silindir, merdane, beğenilmiş, yol almak, yol katetmek.

neverdîden: (F.) katlamak, bükme, yol almak.

nevvāb: (A.) şehzade.

neysān: nisan ayı, ney gibi.

neyyir: (A.) nurlu, nur saçan.

nezāret: (A.) aydınlık.

nışf-ı şeb: (A.) yarım gece.

ni'am: (A.) nimetler.

nigîn: (F.) yüzük, mühür.

nigûnsār: (F.) baş aşağı, ters dönmüş, eğri.

nihād: (F.) yaratılış, tabiat.

nihāl: (F.) fidan.

nihāl-i tûba: (F.) fidan ağacı.

nîk: (F.) iyi, güzel.

niķāb: (A.) peçe.

niknām: (F.) iyi nam kazanmış, iyi ünlü.

nikû: (F.) hoş, güzel, iyi.

nikûkar: (F.) iyiliksever.

nikûnihād: (F.) iyi huylu.

nîlgûn, nîlgün: (F.) lacivert.

nîreng: (F.) hile, afsun, düzen.

nişāb: (A.) aranan sınır, sermaye.

nistî: (F.) yokluk.

nisyān: (A.) unutma.

nişîn: (F.) oturan.

niyām: (F.) kılıç kını, kılıf.

nizā': (A.) kavga, çekişme.

nîze: (F.) mızrak, süngü.

nûk: gaga, sivri uç, zirve.

nuķûş: (A.) nakışlar.

nûr: (A.) nur, ışık, aydınlık.

nûrbahş: (A.) ışık veren.

nuşret: (A.) üstünlük.

nûş: (F.) içme, içki, panzehir.

nuzurat: adaklar.

nühüstîn: (F.) birinci.

nükte: (A.) ince anlam.

nümüdar: (F.) açık, görünen, örnek(numune).

nüzhet: (A.) gezinti, gezip dolaşma.

O/Ö

ol: (Ç.) o.

olça: (Ç.) o kadar, onun kadar, çok.

olturğuz: (Ç.) oturtmak, yerleştirmek.

olturtup: (Ç.) oturtup, bırakıp.

‘ömr, ‘omr: ömür.

öt-: (Ç.) geçmek.

ötker: (Ç.) geçirmek.

özige: (Ç.) kendine.

P

pāmāl: (F.) ezilmek.

pārsā: (F.) sofuluk.

pāy: (F.) hisse, ayak.

pāyān: (F.) bitmez, tükenmez.

pāye: (F.) derece.

pāymāl: (F.) ezilmiş, yok olmuş.

pederāne: (F.) babaca.

pehn: (F.) geniş.

pehnāver: (F.) engin geniş.

peleng: (F.) kaplan.

penāh: (F.) sığınma.

pence: (F.) pençe, el.

pencum: (F.) beşinci.

pençşenbe: (F.) perşembe.

pergār: (F.) pergel.

perhāş: (F.) azarlama, azar.

perhîz: (F.) sofı.

perîpeyker: (F.) peri gibi güzel.

pertev: (F.) ışıık.

pervaneçi: (F.) hazinedar.

pervāz: (F.) uçma, saçak.

perver: (F.) yetiştirme, büyütme, eğitme.

perverde: (F.) beslenmiş, iyi eğitilmiş.

perverdigār: (F.) tanrı, padişah, eğiten, eğitici.

pervez: (F.) yaygı, gecelik, renkli giysi, soysop.

pervîn: (F.) ülker, süreyya (yıldızı).

pes: (F.) arka, sonra, geri.

pesend: (F.) beğenme.

pesendîde: (F.) beğenilmiş.

pest: (F.) alçak, aşağı.

pestî: (F.) alçaklık (bir nesnenin alçakta bulunması).

peyapey: (F.) peş peşe.

peygam: (F.) haber.

peykān: (F.) temren, ok veya mızrak başı.

peykār: (F.) savaş.

peymā: (F.) yol alan, kateden, ölçen.

peymān: (F.) antlaşma, sözleşme.

peymāy: (F.) tartıcı, ölçücü.

peyveste: (F.) sürekli, ulaşmış, erişmiş.

pezîr: (F.) kabul eden, alan.

pîçîş: (F.) kıvrılma, bükülme.

pindār: (F.) zan, düşünce, sizan, fikir.

pinhān: (F.) gizli.

pîrām: (F.) etrafında, çevresinde.

pîrāmen, pîramun: (F.) etraf, çevre.

pîrāste: (F.) süsleme.

pîrezen: (F.) yaşlı kadın.

pîşānî: (F.) alın, talih, liyakat, cesaret.

pîşe: (F.) meslek, sanat, huy.

pîşkeş: (F.) takdim, ikram, hediye.

pîşvā: (F.) önder, reis, başkan.

pîşvāz: (F.) karşılama.

pol: (F.) köprü.

pormelāl: (F.) bunaltıcı, üzücü, dramatik.

porsiş: (F.) soru sorma, araştırma, hal hatır sorma.

pust: (F.) derin.

pustîn: (F.) deri elbise.

pûşîde: (F.) örtülü, gizli.

pûyende: (F.) giden, koşan.

pürab: (F.) sulu, su dolu, yaşlı.

püşt: (F.) arka, sırt.

R

ra'ıyyet: (A.) bir hükümdarın himayesinde olanlar.

ra'nā: (A.) güzel, hoş.

rabbānî: (A.) ilahi.

rābıta: (A.) bağ.

rācî: (A.) hakkında, dönen.

rāğıb: (A.) istekli, dinleyen.

rağm: (A.) burnu sürtülme, zıttına, tersine.

rāh: (F.) yol.

raḥne: (F.) yarık, gedik.

raḥt: (F.) ev eşyası, koşum takımı.

raḥam: (A.) sayı, işaret.

rāḳım: (A.) yazan.

rāsiḥ: (A.) derin din bilgisi olan, temeli sağlam olan.

ravza: (A.) bahçe.

rāy: (A.) oy, fikir.

rāyāt: (A.) sancaklar.

rāyet: (A.) sancak, bayrak.

rāyiḥa-i ṭayyibe: (A.) temiz ve güzel koku.

re'd: gök gürültüsü.

re'fet: (A.) esirgeme.

re's: (A.) başkan, baş.

re'y: (A.) oy, görüş.

rebî': (A.) bahar.

rebî'ü'l-şânî: (A.) sonbahar.

refî': (A.) yüksek, yüce.

reftâr: (F.) gidiş, davranış.

reg: (F.) damar.

rehnümâ: (F.) yol gösterici.

rehş: parlama.

rem: (F.) titreme.

remed: (A.) göz ağrısı, göz hastalığı.

remîde: (F.) ürkmüş.

renc: (F.) sıkıntı.

rengîn: (F.) renkli.

res: (F.) yetişen, ulaşan, olgunlaşan.

resâ'il: (A.) risaleler, kitaplar.

reşehât: (A.) damlalar, sızıntılar.

reşk: (F.) kıskançlık.

reşt: toprak.

revâc: (A.) yaygınlık, revanç, sürüm.

revâne: (F.) giden, gitmek.

reviş: (F.) gidiş, tarz, yöntem.

revnaķ: (A.) parlaklık.

reyâhîn: (A.) fesleğenler, reyhanlar.

rezâyil: (A.) rezaletler.

rezm: (F.) savaş.

rezmgah: (F.) savaş meydanı.

rızvân: (A.) cennet kapıcısı.

ribât: (A.) konak.

ribķa: (A.) bağ, zincir.

rif'at: (A.) yükseklik, yücelik, büyük.

rifk: yumuşak davranma.

rîgistân: kumluk.

riķâb: (A.) üzengi, yaya asker, huzur, kat.

rişte: (F.) ip, dizi, zincir, bükülmüş.

riyâz: (A.) bahçeler.

riyâzet: (A.) nefesine yenik düşme.

rîze: (F.) ufak parça, kırıntı.

rub'-i meskûn: (A.) dünyanın kara olan dörtte bir kısmı.

rubâh: (F.) tilki.

rûhefzâ: (A.-F.) cana can katan.

ruhsâr: (F.) yüz.

rûm: (A.) romalı, anadolulu.

rummân: (A.) nar, nar ağacı.

rumûz: (A.) işaretler, semboller.

rûş: (F.) parlak.

rûşen: (F.) aydınlık.

rûy: (F.) üzerine.

rûz: (F.) gün, gündüz.

rûzberûz: (F.) günden güne.

rûzefzûn: (F.) günden güne.

rûz-i cezâ: (F.) kıyamet günü.

rûznâmçe: (F.) yevmiye defteri.

rücû': (A.) geri dönme.

rüsûm: (A.) yasalar, merasimler, tören.

rüzgâr: (F.) zaman vakit, devre, dünya.

S/S/Ş

sa'd: (A.) kutlu.

sa'deyn: (A.) iki kutlu şey, venüs ve jüpiter.

sa'id: (A.) mutlu.

şâ'ika: (A.) yıldırım.

sa'y: (A.) çaba, gayret, çalışma.

şabâ: (A.) meltem, saba makamı.

sâbıkân: (A.) önceden.

şadâ: (F.) ses.

sādât: (A.) seyyitler.

şaded: (A.) konu.

şâdır: (A.) çıkan, çıkmak.

şadr: (A.) baş köşe.

şafahât: (A.) aşamalar.

şahn: (A.) avlu, orta.

saht: (F.) çok, katı, şiddetli, güç.

sahterâk: (F.) zorlamak

sâl: (Peh.) yıl.

şalâbet: (A.) sağlamlık.

sâlik: (A.) tarikat mensubu.

sâmi': (A.) dinleyen.

şarf: (A.) harcama.

sârî: (A.) bulaşıcı.

şarşar, serser: (A.) şiddetli soğuk fırtına.

sâti': (A.) aydınlık.

saṭvet: (A.) ağırbaşlılık, ezici güç, saldırı.

sāverî: (T.) haraç, hediye.

şavlet: (A.) akın, saldırı.

savuk: (Ç.) soğuk.

şayd: (A.) av.

sāye: (F.) gölge.

şâyib: (A.) isabetli, doğru.

şaykal: (F.) cila.

seb' mesani: (A.) Fatıha suresi.

seb' şidād: (A.) Hz. Yusuf'un Mısır'da bulunduğu devirde geçen yedi kurak yıl.

seb': (A.) yedi.

sebak: (A.) ders.

sebkāt: (A.) geçme.

sefid: (F.) beyaz, ak.

sefidedem: gün ağarması.

seḥāb: (A.) bulut.

sehl: (A.) kolay.

sehv: (A.) yanlış.

sekenāt: (A.) durumlar, hareket etmeme, durma.

selāṭîn: (A.) sultanlar.

selef: (A.) öncekiler.

selk: (A.) dizme.

sellāḥḥāne: (A.) mezbaha.

sem‘: (A.) işitmek.

semend: (F.) güzel çevik at.

semerāt: (A.) meyeler, ürünler, sonuçlar.

semere: (A.) sonuç, meyva.

semmî: (A.) zehirli.

semmûr: (A.) samur.

senā: (A.) övgü, övmek.

senāḥḥān: (F.) öven.

sened seniyye: (A.) yüce önemli belge.

seng̃: (F.) taş.

seng̃rize: (F.) çakıl, kumtaşı.

serā’ir: (A.) sırlar.

serāḥe: (F.) küçük ev, halvethane, kümes.

seramed: (F.) seçkin.

serāperde: (F.) otağ.

serāsîme: (F.) şaşkın, afallamış.

serāsîme: afallamış, heyecanlı.

sereyān: (A.) yayılma, dağılma.

serfiraz: (F.) başı yüce.

serḥad: (F.) sınır.

serî’ü’s-seyr: (A.) çok suratle akan veya giden.

serî’ü’z-zevāl: (A.) çabuk giden, çabuk ölen, devamsız.

serîr: (A.) taht.

serkeşî: (F.) inatçılık.

serkûb: (F.) baş ezen, güçlü rakip, güçlü düşman.

sermā: (F.) soğuk, kış.

serpol: (F.) köprü başı.

serrişte: (F.) ipucu.

ser-sebz: (F.) taze, yeni, şanslı.

server: (F.) önder.

serv-i sehi: dik servi.

serzemin: (F.) başını yere koyarak.

seşenbe: (F.) salı.

şevāb(صواب): (A.) doğru, dürüst.

şevābnümā: (A.) doğruyu gösteren.

sevād: (A.) karalık, yazma, karalama.

sevalif: saf ve safe, geçmiş insanlar.

sevdāger: (F.) sevdalı kişi.

sevegan: kolayca.

şevr: (A.) boğa, boğa burcu.

seyl: (A.) şiddetle gelen şey, sel.

seylāb: (A.-F.) sel suyu.

sezāvār: (F.) layık, uygun.

şifat: (A.) özellik, vasıf.

şığār: (A.) küçükler.

sidād: (A.) tıpa, tıkaç, tampon.

sidre: (A.) sedir ağacı.

sidretü'l-müntehî: (A.) tenhadaki sedir.

sihāmî: anonim.

şikât: (A.) güvenilir kişiler.

silk: (A.) dizi, sıra, iplik, yol, tarikat.

sîmîn: (F.) gümüşten.

sinân: (A.) mızrak.

sipās: (F.) şükür.

sipîhr: (F.) gökyüzü, felek, talih, klasik türk müziğinde makam.

sîrâb: (F.) suya doymak.

sîret: (A.) hal ve gidiş, biyografi.

sirişk: (F.) göz yaşı, kıvılcım.

sirişt: (F.) yaratılmış.

sitân: (F.) yer.

sitûz: (F.) kavga, çekişme, savaş.

siyâdet: (A.) seyyitlik.

siyom: (F.) üçüncü.

sorâdikât: otağlar, saray perdeleri.

sorh: (F.) kırmızı.

sorre: (A.) göbek.

sû: (F.) yön taraf.

şu'bân: (A.) büyük yılan, ejderha, küçük ayı yıldız takımının en parlak yıldızı.

şu'ûd: (A.) yükseliş, ölme.

subh tûlû': (A.) doğuş, sabahın doğuşu.

şudûr: (A.) çıkış, göğüsler.

suhan verân: (F.) düzgün konuşanlar.

suhan: (F.) söz.

sûhte: (F.) yanık.

şunûf: (A.) sınıflar.

sunûn: (A.) yıllar.

sûren: (T.) akın gürültüsü.

şûret: (A.) görünüş.

sûrnâ: (F.) zurna.

suturdan: (F.) ahır.

sübhânî: (A.) Tanrı.

südde-i seniyye: (A.) padişahlık makamı.

sükkân: (A.) oturanlar, sakinler.

sülûk: (A.) yola girme, tarikata girme.

sünen: (A.) sünnetler.

Ş

şa'sa'a: (A.) gösteriş, parlaklık.

şādāb: (F.) taze.

şādmān: (F.) sevinçli.

şākird: (F.) öğrenci, çırak.

şām: (F.) akşam.

şamit: alay eden.

şaşan: parlaklık gösteriş.

şāyeste: (F.) yaraşır.

şāyi': (A.) yayılmış.

şeb: (F.) gece.

şebāb: (A.) gençlik.

şebdîz: (F.) siyah.

şebedebâz: (F.) göz boyayıcı.

şebîh: (A.) benzer, benzeyen.

şebîhûn: (F.) gece baskını.

şecâ'at: (A.) cesaret.

şefî': (A.) şefaati.

şehriyârlık: (F.) hükümdarlık.

şehsüvâr: (F.) usta binici.

şekâvet: (A.) haydutluk.

şekem: (Peh.) karım, mide, göbek.

şekm: (A.) sertlik, güç kuvvet.

şekûr: (A.) çok şükreden.

şem': (A.) mum, kandil.

şemâme: (A.) kırlangıç kavunu, şamama.

şem-i şebistân: (A.) gece kandili.

şemîm: (A.) güzel koku.

şenbe: (F.) cumartesi.

şengerf: (F.) zincifre boya.

şerâyit: (A.) şartlar.

şerh: (A.) açma, açılma.

şerît: (A.) şerit.

şerm: (F.) utanç.

şermîsâr: (F.) utangaç.

şest: (F.) altmış.

şeşum: (F.) altıncı.

şevâyib: (A.) kusurlar, lekeler.

şî'âr: (A.) işaret.

şî'râ: (A.) gök kürede iki yıldız.

şikâf: (F.) yarık, yaran.

şiken: (F.) kıran, kıvrım, büküm.

şekest: (F.) yenmek.

şekeste: (F.) kırık, mağlup, yenik.

şekestebâl: (F.) kanadı kırık.

şikûfte: açılmış, çiçek açmış.

şemşîr: (F.) kılıç.

şîr jîyan: (F.) kükreyen aslan.

şîr: (F.) aslan.

şîrâr: (A.) kıvılcımlar.

şîrdil: (F.) yiğit, aslan yürekli.

şirefken: cesur.

şîrek: cesur.

şîrşekerî: (F.) açık krem rengi.

şitâ: (A.) kış.

şîve: (F.) davranış.

şiyem: (A.) huylar.

şu'le: (A.) alev.

şuğl: (A.) iş, uğraş.

şûhçeşm: arsız.

şunûd: işitme.

şü'a'îye: (A.) ışınlı ile ilgili, vektörel.

şühûd: (A.) görme, görünme.

şühûr: (A.) aylar.

şükûh: (F.) görkem, ululuk.

şürû': (A.) başlama.

şütürhâr: (F.) devedikeni.

T/Ṭ

tā: gibi, defa.

ta'ab: (A.) zahmet, meşakkat, yorgunluk.

ta'addî: (A.) zulm, haksızlık.

ṭā'at: (A.) ibadet, itaat.

ta'biye: (A.) yerine koyma, kurulu düzen.

ta'dād: (A.) sayma, sayım, saymak.

ta'dîl: (A.) değiştirme.

ta'n: (A.) ayıplama, kınama.

ta'zîm: (A.) saygı gösterme.

tāb(تاب): (F.) güç.

ṭab'(طبع): (A.) huy.

tābeg: sac, ekmek sacı, büyük kerpiç.

tābende: (F.) parlayan.

ṭabl: (A.) davul.

tācdār: (A.-F.) padişah.

tafşîl: (A.) ayrıntılı açıklama.

taḥayyülât: (A.) hayal etmeler.

taḥmîr: (A.) yoğurma, mayalanma.

taḥt: (Peh.) dört nala gitme, saldırı, akın, koşu.

taḥvîlât: (A.) borç senetleri.

ṭāḳ: kemer.

ṭāḳat: (A.) dayanma gücü.

ṭal'at: (A.) yüz, güzellik.

ṭalî'a: (A.) öncü.

ṭam': (A.) tamahkar.

ṭāmi': (A.) hırslı, umutlu.

tapar: (Ç.) bulmak, tapmak.

tapdı: (Ç.) buldu.

tapşur: (Ç.) emanet etmek.

ṭarab: (A.) şenlik, neşelenme.

tārāc: (F.) yağma.

ṭarāvet: (A.) tazelik.

ṭarḥ: (F.) plan, yol, iz, atma, açma.

ṭārî: (A.) ansızın, çıkan, beklenmeyen.

tārîk: (F.) karanlık, siyah.

Taruh: (Ö.a.) İbrahim aleyhisselamın öz babası.

taşrîḥ: (A.) açıkça belirtmek.

taşla: (Ç.) atmak, çıkarmak.

taşlamak: (Ç.) atmak.

taşlap kétken: (Ç.) bakmadan giden.

taṭvîl: (A.) uzatma.

ṭavk, ṭovk: (A.) kolye, halka, tasma, güç kudret.

tavşîf: (A.) vasıflandırma, niteleme.

tavzîḥ: (A.) açıklama.

ṭāyir: (A.) uçan, kuş.

taẓarru‘: (A.) yalvarıp yakarma.
te‘accüb: (A.) şaşırma, şaşırmak.
te‘addî: (A.) zulm, haksızlık.
te‘akḳul: (A.) akıl etme, akıl erdirmeye.
te‘ākub: (A.) birbirini izleme.
te‘alluḳ: (A.) alakalı olmak.
te‘eyyüş: (A.) yaşama.
te’dīb: (A.) eğitme.
te’emmül: (A.) derin düşünce.
te’essür: (A.) üzülmeye, üzüntü.
te’lîf: (A.) yazma, yan yana getirme.
te’vemān: eş, aynı.
te’yîd: (A.) destekleme.
te’yîdât: (A.) teyyitler, doğrular.
teb: (Ç.) diye.
tebār: (F.) soy.
tebe‘: (A.) izleme, uyuma.
tebe‘ât: (A.) izlemeler, uyumalar.
tebeh: (F.) mahvolmuş, bozuk.
tedrîs: (A.) ders vermek.
tefāḥür: (A.) övünme.
tefāvüt: (A.) farklılık.
tefavvuk: (A.) üstünlük.
tefrîḳa: (A.) bölücülük.
teğāfûl: (A.) bilmemezlikten gelme.
teğâyür: (A.) zıtlık.

teğayyür: (A.) değişme, değişmek.
tegmeḳ koyup: (Ç.) dokunmadan bırakıp.
teḥallûf: (A.) uygunsuzluk, uymama.
tehatub: haberleşme.
tehevvür: (A.) düşünmeden bir işe saldırma.
tehiyye: (A.) hazırlama, hazırlanmak.
tehniyet: (A.) kutlama.
teḫaddüs: (A.) temizlik, dindarlık.
tekāver: (A.) koşan, tez ayak.
teḫāzâ: (A.) dilek, rica, talep, dilekçe.
tekebbür: (A.) büyüklük taslama.
tekva: (A.) günahattan sakınma, takva.
tekye: tekke.
telāṭum: (A.) çalkantı.
telḥ: (F.) acı.
temāṣâ: (F.) seyretme.
temerrüd: (A.) direniş.
temevvüc: (A.) dalgalanma.
temhîd: (A.) yayma.
ten: (F.) beden, vücut, zat, şahıs.
tenbîhât: (A.) uyarılar.
tencîm: (A.) gözlem, yıldızları gözleme.
teng: (F.) dar.
tensîḳ: (A.) düzenleme.

tenvîr: (A.) aydınlatma, ışıklandırma, düşünce yoluyla aydınlatma.

ter: (Peh.) “daha” anlamında ek olarak kullanılır.

terahhüm: (A.) acıma, merhamet etme.

terākum: (A.) birikim.

terāne: (F.) şarkı.

terdāmen: (F.) iffetsiz, namussuz.

tereşşüh: (A.) sızıntı.

terğîb: (A.) rağbet ettirme.

terhîm: (A.) kelime sonlarındaki hafleri atma.

terkeş: (F.) okluk, sadak.

tertîb: düzen.

terütāze: (F.) taptaze.

teşārîf: (A.) tasarruflar.

teshîr: (A.) ele geçirmek.

tesvilat: (A.) kötü bir şeyi güzel göstererek aldatma.

teşbîh: (A.) benzetme.

teşne: (F.) susuz gibi.

tetebbü’: (A.) incelemek, araştırmak.

tevā’if: (A.) kabileler, taifeler.

tevātur: (A.) yaygın söylenti.

tevsen: (F.) serkeş at.

teyy: (A.) yol alma, yapma, icra etme, uygulama.

tezāhum: (A.) izdiham yaratmak.

tezelzül: (A.) sarsılma, sarsıntı.

tezerv: (F.) sülün.

tezhîb: (A.) süsleme.

tezyîn: (A.) süsleme.

tîğ ve nîze: (F.) kılıç ve mızrak.

tîğtîz: keskin kılıç.

tikken: (Ç.) diken.

tîl: (Ç.) dil.

tîmûr: demir.

tîr: (F.) ok.

tîrāz: (A.) kenar, kaide, kanun, tür, kısım.

tîre: (F.) karanlık.

tîrik: (Ç.) diri, canlı.

tîş: (Ç.) dışarı.

tîşkār: (Ç.) dışarda.

tîşkeri: (Ç.) devrilmiş, tersine.

tîz pervîz: (F.) hızlı uçan.

tîz: (A.) keskin.

toku: (Ç.) dokumak, bağlamak.

tol: (Ç.) dolmak.

tophāne: topçu birliği.

torfe: (A.) acayip, ilginç, yeni.

toyak: (Ç.) at tırnağı, tırnak.

tök: (Ç.) dökmek, saçmak, akıtmak.

tu’me: (A.) yem, yiyecek, tat.

ṭûbā: (A.) cennet ağacı, temiz, cennet.

tugofti: sanki.

tuḡyān: (A.) taşkınlık, azgınlık, itaatsizlik.

ṭulû: (A.) doğuş.

ṭumṭurāk: (F.) görkem, gösteriş.

ṭûp: top, kumaş top.

ṭûpçi: topçu.

ture: çakal.

turḡan: (Ç.) durmak, bulunmak.

ṭurre: (A.) kakül.

tuş: güç.

tuşekān: azık, yiyecek, yolcu eşyası.

tutḡan: (Ç.) tutan.

tutgay: (Ç.) tutacak.

ṭûṭi: (F.) papağan, dudu kuşu.

ṭûtiyā: (A.) tutya, göze çekilen sürme.

tutmak: (Ç.) tutmak, elde etmek.

tuy-: (Ç.) duymak, işitmek.

tuy: -e,-a, içinde, içine.

tünd: (F.) hızlı, keskin, acı, şiddetli.

türbet: (A.) türbe.

tüşmek: (Ç.) düşmek, inmek, ulaşmak.

tüvānger: (F.) zengin.

tüz: (Ç.) düzmek, düzenlemek.

U

‘ubur: (A.) geçiş.

uc, evc: (A.) doruk, zirve.

udat: düşman.

‘udûl: (A.) vazgeçme.

‘uḡba: (A.) ahiret.

‘uḡde: (A.) düğüm, sorun, gönül üzüntüsü.

‘uḡûl: (A.) akıllar.

uluhiyyet: (A.) tanrılık.

uluv: yücelik, büyüklük.

‘ulyā: (A.) çok yüce.

umem: (A.) ümmetler.

‘ummān: (A.) okyanus.

ummîd: (F.) ümit, arzu.

umûr: (A.) işler.

ur-: (Ç.) vurmak, savaşmak.

‘urefā: (A.) arifler.

uruştı: (Ç.) savaştı.

‘uṭārid: (A.) merkür.

‘uyûb: (A.) kusurlar.

‘uyûn: (A.) pınarlar, gözler.

‘uḡma: (A.) çok büyük.

Ü

übbehet: (A.) ululuk.

ülfet: (F.) dostluk, kaynaşma, konuşma.

ümerā: (A.) emirler.

ümmül bilad: (A.) mekke.

üstide: (Ç.) üst taraf, üst.

üstürār: (F.) sağlamlık, siper.

üstüvār: (F.) sağlam.

üştühar: (F.) devedikeni.

V

va‘z: (A.) vaaz.

vābeste: (F.) bağlı.

vāfi: (A.) sözünde duran.

vāfir, vafire: (A.) bir çok, bol.

vajun: (F.) başaşağı.

vaḳı‘āt: (A.) olaylar.

vāḳi‘: (A.) olan, meydana gelen.

vālā: (F.) yüksek, yüce.

vālācāh: (F.) yüksek mevki sahibi.

vāpesīn: (F.) sonuncu, son.

vārid: (A.) gelen, ulaşan, söz konusu.

vaṣat: (A.) orta, ortalama, ortadaki.

vaz‘(وضع): (F.) koyma, atama, bırakma.

vāẓih: (A.) açık, net.

ve eyzān: (A.) ve yine.

vech: (A.) sebep.

vekir: (F.) yuvasına giren kuş.

verziṣ: (F.) çalışma, işleme.

vesāvis: (A.) vesveseler.

veṣ: (F.) güzel, gibi.

vifāḳ: (A.) uygunluk, hem fikirlilik.

vilādet: (A.) doğum.

vufûr: (A.) bolluk.

vuḳûf: (A.) haberi olan, bilgi.

vuṣûl: (A.) ulaşma, gelme.

vuẓu: (A.) abdest.

vūs‘at: (A.) genişlik.

vüşḳa: (A.) sağlam.

Y

yābû: beygir, cahil.

yādgār: (F.) anı, hatıra.

yagi: (F.) isyancı, asi, düşman.

yaḳīn: (A.) kesin bilgi.

yanghū: (Ç.) gibi.

yārān: (F.) dostlar.

yasap: (Ç.) yapıp.

yasavul: (F.) muhafız, avam.

yaşurgān: (Ç.) gizlemek, saklamak.

yed: (A.) el, kudret.

yekdil: (F.) gönlü bir, samimi içten.

yekrān: (F.) soylu cins at.

yeksān: (F.) birlikte.

yekṣenbe: (F.) pazar.

yér: (Ç.) yer, toprak.

yétkür: (Ç.) yetiştirmek, ulaştırmak.

yevmen fe yevmen: (A.) günbegün, günden güne.

yezdānî: (F.) ilahi.

yıǵnā: (Ç.) yığılmak, toplanmak.

yılğaça: (Ç.) kadar.

yiber: (Ç.) göndermek.

yiberdiler: (Ç.) gönderdiler.

yiberib: (Ç.) gönderib.

yitüş: (Ç.) yetişmek, ulaşmak.

yû, yuv: (Ç.) yıkamak

yumn, yümn: (A.) uğur, bereket.

yüz koy: (Ç.) yönelmek, niyetlenmek.

yüz: (T.) çehre, sebep.

Z/Z/Ẓ/Z

ẓa‘if: (A.) zayıf.

ẓabṭi mesûl: (A.) atasözü.

ẓāde: (F.) soylular.

ẓaferāyāt: (A.) kanıtları zafer olan.

ẓāġ: (F.) karga.

ẓaġan: (F.) çaylak.

ẓahîre: (A.) depolanmış erzak, azık.

ẓahm: (F.) yara.

ẓalāl: (A.) sapkınlık.

ẓāleme: (A.) zalimler.

ẓamāyir: (A.) vicdan.

ẓamîr: (A.) gönül, iç, zahir.

ẓarb: (A.) vuruş.

ẓaviye: (A.) açı, köşe, küçük tekke.

ẓebān: (F.) dil.

ẓehārif: (A.) ıvır zıvır, kıymetsiz şeyler.

ẓehmî: yaralı.

ẓellāt: (F.) kaymalar, sürçmeler, yanılmalar, hata.

ẓemistān: (F.) kış.

ẓemzeme: (A.) mırıltı.

ẓer: (F.) altın, akçe.

ẓeraif: (A.) zariflikler.

ẓerd: (F.) sarı.

ẓerefşān: (F.) altın yaldızlı.

ẓerendûd: (F.) altın kaplama, münafık.

ẓerîn: (F.) altından.

ẓernigār: (F.) yaldızlı.

ẓevāyā: (A.) köşeler, küçük tekkeler.

ẓevraḡ: (A.) kayık.

ẓillullah: (A.) Allah'ın gölgesi.

ẓîb: (F.) süs, ziynet.

ẓîbende: (F.) layık, yaraşır.

ẓilāl: (A.) gölgeler.

ẓill: (A.) gölge, karanlık, rahat, nimet, kazanç.

ẓimām: (A.) yular.

ẓindegān: (F.) diriler, yaşam.

zînet: (A.) süs, ziynet.

zirdest: (F.) el altındaki, emir altındaki.

zirek: (F.) kıvrak zekalı, uyanık.

ziver: (F.) süs, takı, ziynet.

zulümat: (A.) karanlıklar.

zübde: (A.) öz.

zühd: (A.) zahitlik.

zühre: (A.) çoban yıldızı, venüs.

zülâfî: (A.) berrak, saf.

SONUÇ

Muhammed Emin'in vakayinamesine geniş perspektiften bakacak olursak devrinin pek çok önemli olayı hakkında bizlere bakış açısı sunmuştur. Aynı zamanda kaydetmediği veya üstün körü geçtiği bazı mühim vakalarda bulunmaktadır. Bu vakalara en iyi örnek hanedan tarihinde vuku bulan olayların başlangıcı üç Muhammed döneminden bahsetmemiş olmasıdır. Hatta Astrahan Hanedanlığının kurucusu Can Muhammed Han'ın adından bile bahsedilmemiş olması büyük merak uyandıran bir durumdur. Abdülmümin'den sonra İmam Kulu ve Veli Muhammed'in taht mücadelesinden kısaca bahsetmekle yetinmiştir. Subhan Kulu Han bölümüne kadar derleme bir eser olduğu için bu duruma biraz müsamaha gösterilebilir.

XVII. yüzyıl'a genel olarak baktığımızda hanlıkların güçlerini birleştirip büyük devlet kurmak yerine birbirleri ile mücadele etmeleri tüm Türkistan coğrafyasını zayıf bırakmıştır. Konuyu Subhan Kulu Han nezdinde irdelleyecek olursak Astrahan Hanedanlığı döneminde tahta çıktığı ilk yıllardan itibaren Hive Hanı Anuşa ve onun oğlu Areng Han ile mücadele etmiştir. Hive Hanlığı'nın merkezi Ürgenç'ten gelen saldırıları savunmakta başarılı olmuştur. Her ne kadar oğulları tarafından destek görmemiş olsa da Mahmud Biy, Gayib Nazar Biy gibi emirleri sayesinde zaferler elde etmiştir. Bu seferlerde güç kazanan emirler buldukları ilk fırsatta Buhara'ya karşı isyan etme çabası göstermişlerdir.

Muhitü't-Tevarih'te kayda geçen olayların çoğu isyanların çıkması sebebiyle düzenlenen seferler olmuştur. Özellikle Subhan Kulu Han döneminde bu isyanlar çoğalmış ve başına buyruk beyler merkezde herhangi bir zafiyet gördüklerinde hemen bir karışıklık çıkarmışlardır. Özellikle Özbek Hanlığı'nın fetih için Maveräünnehir bölgesi dışına açılmama sebeplerinden birisi budur. Devlet içerisindeki karmaşa tam sakinleştiği vakit bu

seferde Hive Hanlığı tarafından seferler başlamıştır. Hanlık, Buhara ve Belh arasına sıkışmış durumda kalmıştır.

Bu durumu tetikleyen ikinci sebep Astrahanlı Hanedanında genel olarak han sürekli Buhara tahtına oturmuş ve Belh tahtına da kardeşini atamıştır. Müellifimiz Muhammed Emin, İmam Kulu Han ve Nadir Muhammed Han; Abülaziz Han ve Subhan Kulu Han arasındaki yönetim durumunun bu şekilde olduğunu bizlere aktarmıştır. Farklı iki bölgede hanedan üyesinin idarecilik yapması devlet yönetiminde çift başlılığa sebep olmuştur. Buhara'da bulunan hanın Belh bölgesine hanedan mensubu birini ataması Subhan Kulu Han ile beraber değişim göstermiştir. Oğullarının sürekli Belh tahtını alma mücadelesine ve kendisine isyan etmelerinden bıktığı ve yorulduğu için özellikle Sıddık Muhammed Sultan'ın Belh'te büyük sıkıntılar çıkarması sonucu onun yerine ilk defa bir emiri Mahmud Biy Atalık'ı Belh idaresine atamıştır. Mahmud Biy'in idareci mevkisine gelmesinin sebebi Anuşa Han karşısında kendisine Bedaşşah'dan gelerek destek vermesi ve Subhan Kulu Han'ın otoritesini korumasına yardım etmiş olmasıdır. Bu vesileyle sorunun çözülmüş olduğu zannedilmiş olsa dahi Mahmud Biy'in diğer emirlere nazaran daha ayrıcalıklı durumda olması işleri daha çıkmaz bir hale sokmuş ve Subhan Kulu Han, Belh üzerine emirlerinin isyanlarını durdurmak için en az üç sefer düzenlemiştir.

Mahmud Biy Atalık, elde ettiği güçle beraber Subhan Kulu Han'dan Belh yönetimine bir şehzade göndermesini istemiştir. Subhan Kulu Han gönderdiği şehzadenin kukla bir idareci olmasını engellemek için bu teklifi reddetmiştir. Devlet nazarında tehlikeli bir duruma ilerleyeceği önceden hissedilmiş olacak ki daha sonraki yıllarda atalık makamını ele geçiren Mangıtlar, Buhara Özbek Hanlığı'nda yeni hanedanlığa sahip olmuşlardır.

Subhan Kulu Han döneminde bahsedilmemesine şaşırdığımız mühim konulardan bir diğeri Sıddık Muhammed haricindeki evlatlarıdır. İskender, Ebulmansur, I. Ubeydullah, Abdülgani, Abdülkavim ve II. Ubeydullah'ın adları hiçbir bölümde geçmemiştir. Subhan Kulu Han'ın Şehzade Mukim Han'ı Belh'te idareci kılmasına rağmen babası İskender'den hiç söz edilmemiştir. Çünkü Muhammed Emin, saray tarihçisi olduğu için hanedanlık hakkında haksız veya kötü vakaları özellikle Subhan Kulu Han'a bu kitabı takdim edeceğini düşünerek hanı sinirlendirecek ve üzecek konulardan kaçınmış olabilir. Elimizdeki bilgiler ışığında kitabın yazılmasını emreden İbrahim Koşbegi tarafından Subhan Kulu Han'a karşı kendisinin mahcup duruma düşmemesi için hanlık için sıkıntılı durumları yazdırmamış veyahut kitaptan çıkartılmış olabileceği ihtimali vardır.

Muhammed Emin, devlet teşkilatında bulunan makamların adlarından bahsetmiştir. Atalık, nakib, divanbegi, pervançi, koşbegi, inak, topçubaşı, eşik akabaşı(eşik ağabaşı), kurçibaşı, karavul, yasavul gibi askeri unvanlarda bulunan devlet adamlarını vakayinamesinde yer vermiştir. Ancak bu makamların hangi görevleri yaptıklarını açıklama gereğinde bulunmamıştır. Atalık makamı vakayinamenin diğer unvanlarına göre çok daha ön planda tutulmuştur. Savaşlarda kazanılan zaferler veyahut bastırılan isyanlar sonucu gibi devlet adamlarının üstün hizmet karşılığı olarak atalık ünvanı verildiği görülmüştür.

Vakayinamede geçen savaşların çoğunluğunda asker sayıları belirtilmemiştir. Ancak anlıyoruz ki büyük bir ordu toplandığı zaman Muhammed Emin “*leşker*” kelimesini kullanmış, sultanın çevre bölgelerden asker toplamasını yani birkaç düzine askere ise asker kelimesinin çoğulu “*asakirler*” kelimesini kullanmıştır. Yapılan savaşlarda ordunun savaş stratejisinin iki koldan düşman üzerine saldırmak olduğunu “*ong ve sol*”, “*meymene ve meysere*” şeklinde bizlere ifade etmiştir. Anuşa Han’ın Maveräünnehir bölgesine üçüncü seferine karşı bir tümen askerin gönderildiğini Muhammed Emin tarafından vurgulanmış ve anlatımının devamında ordunun sağında ve solunda bulunan emirlerin isimlerini zikrederek nasıl bir strateji izlenildiğini aktarmıştır. Hanlıklar arasındaki savaşlarda Kazak, Kıpçak, Hıtay ve Kalmuklar gibi Türk ve Moğol boyları kilit öneme sahip olmuşlardır. Örneğin; Subhan Kulu Han’a karşı Semerkant’ın kuzeyinde Kazaklar, Anuşa Han’ın Maveräünnehir üzerine yaptığı seferlerde Hıtay ve Kıpçaklar, bunun yanı sıra Kalmuk soyundan gelen emirler Buhara Özbek Hanlığı’na sürekli sıkıntı çıkarmışlardır.

Müellif, Maveräünnehir üzerinde bulunan önemli şehirleri “Fahire-i Buhara (Değerli Buhara), Kubbetü’l-İslam Belh (İslamın kubbesi Belh), Firdevsü’l-Semerkant (Cennet bahçesi Semerkant)” gibi kelimelerle süsleyerek kaleme almıştır.

Buhara Özbek Hanlığı’nda tarikat şeyhlerine olan hürmet bazı dönemlerde hanları bile gölgede bırakmıştır. Örneğin, Nakşibendî tarikatının kurucusu Bahaeddin Hacı Nakşibendî hakkında “*Ḳuṭbü’l-vāṣilîn Gavṣü’l-islām vel-müslim’in Sulṭānū’l-evliyā-î Burhānū’l-etḳiyā-î merhum dil derdmend ya’nî Ḥazret Ḥāce Bahāü’l-ḥaḳ Veddîn Muḥammed Nakşibende ḳaddesallah sirruh*” ve aynı şekilde Ahund Molla Muhammed Şerif ve dönemin mollaları hakkında bahsederken benzer tanıtım yapmıştır. Subhan Kulu Han’ın takdimi ise “*Ḥān-ı süleymān-ı mekân ve hākān-ı sikender-i nişan Seyyid Subḥān Ḳulu Muḥammed Ḥān*” şeklinde zikredilmiştir. Bu iki takdimi karşılaştırdığımız zaman aralarındaki hürmet farkı açıkça fark edilmektedir. Metnin içinde “*Ḥazret-i ḳamer-i rikāb*” ve “*Ḥān-ı süleymān-ı*

mekân” gibi övgüler ile Subhan Kulu Han’ın ismini vermeden onun hakkında bahsetmektedir.

Muhammed Emin’in anlatımına göre Anuşa Han’ın Buhara’yı işgal ettiği zamanda şehirdeki yağma ve katliamı durdurmasında kilit şahsiyet Ahund Molla Muhammed Şerif olmuştur. Çünkü halkın desteğini almadan hiçbir hükümdar şehri tam anlamıyla elde etmiş sayılmazdı. Anuşa Han özellikle bu dini zümrenin desteğini almak için Hacı Zekeriya’nın kızı ile evlenmek istemiştir. Tarikatların bu denli devlet ve toplum içinde kendilerine makam edinmeleri tabiki hanların müsamaha göstermesinden dolayıdır.

Vakayinamede ağırlıklı olarak Cuybarî ve Nakşibendî şeyhlerinden Bahaeddin Hacı Nakşibendî, Ubeydullah Ahrar ve Ahund Molla Muhammed Şerif gibi isimlerin yanında adlarını özel olarak zikrettiği şahsiyetler vardır. Bunlardan bazıları hattat Mevlana Mirza Berki, nakkaşlardan Molla Behzad, Muhammed Nakkaş ve Mukim Hacı’dır. Tuğranüvis Ahund Molla Mir Muhammed Münşi ve eserin kaleme alınmasını emreden İbrahim Koşbegi vb. daha nice değerli hoca ve devlet adamlarının isimlerinden bahsedilmiştir. Bu şahsiyetler hakkında bilgi vermekten daha ziyade genellikle onların zanaatları ve zatlarına fazlasıyla övgülü sözler söylenmiştir.

Muhitü’t-Tevarih’te sadece Buhara ve Belh tarihini anlatmamakla birlikte sürekli mücadele halinde olduğu Hive Hanlığı hakkında detaylı bilgiler barındırmaktadır. Ebul Gazi Bahadır Han, Anuşa Han ve Areng Han gibi hükümdarlar Maverâünnehir üzerine sayısız sefer düzenlemişlerdir. Bu seferlerde her iki tarafta kimi zaman zafer elde etmiş kimi zaman da hezimete uğramışlardır. Hive Hanlığı kendi gücünü kaybedince tekrar Buhara himayesine girmiş ve bizzat Subhan Kulu Han, Hive hanı olarak Şah Niyaz Sultanı han olarak ilan etmiştir. İki hanlık arasındaki çekişmelerin en kötü sonuçları güçlü bir merkezi otorite kurulması yerine kendi başına buyruk emirlerin çoğalmasına sebep olmuştur. Savaşlar nedeniyle de halktan alınan vergilerin arttırılmasıyla beraber hanlıklar ekonomik krizlere mahkum olarak düzenli ve istikrarlı bir gelişim gösterememişlerdir.

Vakayinameler kendi yazıldıkları devlet himayesinde kaleme alındığı için objektif olmaları beklenilmemelidir. Buna en iyi örnek Safevî dönemi kaynaklarından *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*’de daha önce bahsetmiş olduğumuz gibi Astrahanlı hükümdar Veli Muhammed’in I. Şah Abbas’ın tarafında olduğu ve Safevîlere yardım ettiği için övgüler ve methiyeler düzülmüştür. Buna karşın Veli Muhammed ile mücadele halinde olan yeğenleri İmam Kulu ve Nadir Muhammed’in gaflet içinde olduğu anlatılmaktadır. Ancak üzerinde çalıştığımız

Muhitü't-Tevarih'te Buhara Özbek Hanlığı tarafından bakıldığı zaman Veli Muhammed kardeşi Din Muhammed'in katillerinin yanına geçerek hanlığa ihanet etmiştir. Buhara ve Belh'in ileri gelenleri İmam Kulu Han'ı desteklemişlerdir.

Vakayinamenin muhtevası bakımından döneminin diğer eserlerinden üstün yanı kitabın çok hacimli olmasıdır. Çünkü 1000 sayfaya yakın bir dünya tarihi şeklinde yazılmıştır. Çağdaşı olan *Subhankulu-name*, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, *Ubeydulla-name* gibi eserler karşısında oldukça geniş hacme sahiptir. Hz. Muhammed'in nurunun yaratılışı ve Hz. Adem aleyhisselamın dünyaya gönderilmesiyle beraber, peygamberler tarihi, dört halife dönemi, Emeviler, Abbasiler, Samaniler, Gazneliler, Çingizliler, Timurlular, Şibanîler ve en sonda Astrahanlılar ile ilgili detaylı bilgi vermiştir. Müellif, özellikle savaşlarda ve isyanlardaki kilit isimleri sürekli zikretmiş ve alınan zafer ve yenilgileri eserine kaydetmiştir. Eserde geçen kronolojik vakıalar, tahta oturma, savaşlar, doğumlar, vefatlar gibi tarihler diğer kaynaklar ile karşılaştırıldığında yıl olarak afaki farklarla karşılaşmamıştır.

Vakayinamenin eksik ve zayıf yönleri de bulunmaktadır. Göze çarpan en önemli detay müellifin o zamanda geçen her konu hakkında bilgi vermemesidir. Daha da açıklayıcı olması için Subhan Kulu Han'dan önce üç Muhammed dönemi eserde hiç bahsedilmemiştir. Bir diğer detay Subhan Kulu'nun Sıddık Sultan haricinde hiçbir oğlundan bahsedilmemiştir. Eserin zayıf yönlerinden birisi de bazı olayların sadece ismini zikredip üstün körü anlatılmasıdır. Buna en iyi örnek Buhara'ya gönderilen elçilik heyetleri hakkındaki zayıf ve hatalı bilgiler verilebilir. Kısacası vakayinameyi kullanacak araştırmacıların dönemin çağdaş kaynakları ile beraber bilgileri tetkit etmesi önerilir.

Sonuç olarak Türkistan Hanlıkları Türk birliği kurmaktan uzaklaşarak daha çok Özbek, Kazak, Kırgız gibi boylara ayrılmış olmaları ve sadece kendi çıkarlarını düşünmeleri Rusların işini kolaylaştırmıştır. Rusya'dan Türkistan'a yapılan seyahatnamelerden ulaştığımız bilgiler sonucu hanlıkların birbirlerini zayıflatması ve herhangi bir işgalde savunacak bir gücün bulunamaması Rus işgali için teşvik edici bir durum olmuştur. Daha sonraki yıllarda Rus kontrolü ile yapılan toprak paylaşımları günümüzde bile devletler arası çatışmaya neden olmaktadır.

Muhammed Emin, İbrahim Koşbegi isteği üzerine yazdığı *Muhitü't-Tevarih* XVII. yüzyılda Türkistan'ın son hanedanlarından Astrahanlılar tarihine ışık tutmaktadır. Rus işgali öncesi Türkistan tarihi vakayinamelerinin değerli araştırmacılar tarafından çalışılması ve Türk Tarihine fayda sağlanması en büyük temennimizdir.

KAYNAKÇA

1. El Yazması Nüshaları

Muhammed Emin İbn Mîrza Muhammed Zaman Buharî Sûfyanî, **Muhitü't-Tevarih**, Özbekistan Bilimler Akademisi Şark Şinaslık Enstitüsü Ebu Reyhan El-Biruni, Taşkent, No. 836.

Muhammed Emin İbn Mîrza Muhammed Zaman Buharî Sûfyanî, **Muhitü't-Tevarih**, Bibliothèque nationale de France (BnF), Paris, supplément persan 1548.

Muhammed Emin İbn Mîrza Muhammed Zaman Buharî Sûfyanî, **Muhitü't-Tevarih**, Rusya Bilimler Akademisi (RAN) Doğu El Yazmaları Enstitüsü, St. Petersburg, No. D89.

2. Araştırma Eserleri

AGACANOV S. G., **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

ALAN Hayrunnisa, “Mangıtlar”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, ss. 570-571.

ALINGE Curt, **Moğol Kanunları**, Çev. Coşkun Üçok, Sevinç Matbaası, Ankara 1967.

ALPARGU Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, **Türkler**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 557-605.

ANDİCAN A. Ahat, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, Doğan Kitap, İstanbul 2009.

Anonim, **Moğolların Gizli Tarihi**, Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 2016.

AYDOĞMUŞOĞLU Cihan, **Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)**, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

BARTHOLD V. V., **Türkistan'ın Kültür Tarihi**, Çev. Gülnisa Aynakulova, Astana Yayınları, Ankara 2020.

BERBER Oktay, **Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri**, TTK, Ankara 2021.

BLOCHET E., **Catalogue des Manuscrits persans de la Bibliotheque Nationale**, Vol. I, Paris 1905.

BREGEL Yuri, “Atalık”, **The Encyclopedia of Islam**, Supplement, C. XII, Brill/Leiden 2004, ss. 96-98.

BREGEL Yuri, **An Historical Atlas of Central Asia**, Brill, Leiden-Boston 2003.

BURTON Audrey, **The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702**, Curzon Press, 1997.

BURTON J. Audrey, “Who Were the First Ashtarkhānid Rulers of Bukhara?”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. 51, No. 3, 1988, pp. 482-488.

ÇELİK Muhammed Bilal, **“1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği”**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009.

ÇELİK Muhammed Bilal, “Astrahanîler (1599-1756) Döneminde Buhara Hanlığı”, **Bir İnsan-ı Selîm: Prof. Dr. Azmi Özcan’a Armağan**, Ed. Refik Arıkan, Halim Demiryürek, Lotus Yayınevi, İstanbul 2016, ss. 603-624.

ÇELİK Muhammed Bilal, “Buhara Hanlığı ve Afganistan” **Gazi Akademik Bakış**, 13/26 (2020), ss. 327-354.

ÇELİK Muhammed Bilal, “Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri”, **History Studies**, 4/2, Ankara 2012, ss. 95-119.

DAVIDOVICH E. A., **İstoriya Monetnogo Dela Sredney Azii XVII-XVIII vv.: Zolotie i Serebniya Moneti Canidov**, Duşanbe: Izd-vo Akademii Nauk Tacikskoy SSR, 1964.

DOĞAN Orhan, ERDOĞAN Aysel, **Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluş ve Yıkılışı)**, Berikan Yayınları, Ankara 2019.

DOĞAN Orhan, **Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)**, TTK, Ankara 2021.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk**, Çev. Dr. Rıza Nur, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009.

Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-yi Terakime**, haz. Zühal Ölmez, TDK, Ankara 2020.

ERBAY Fatih, **W. Radloff'un “Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy” Adlı Eseri ve Eserde Geçen Çağatay Türkçesine Ait Kelimelerin incelenmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2008.

ERCİLASUN Ahmet Bican, **Nehir Destan Oğuzname (Oguz Bitig)**, Dergah Yayınları, İstanbul 2019.

FEHİMİ Mehin, “Safevi Şahları ile Astrahani Hanedanı Arasındaki Siyasi İlişkiler”, Çev. Muhammed Bilal Çelik, **History Studies**, 2/2 (2010), ss. 511-516.

FISHER Michael H., **Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu**, Çev. M. Fatih Çalışır, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

GÖMEÇ Saadettin Yağmur, “Çingiz-nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Çingiz Han'ın Soyu ve Mogol Tarihinin İlk Devirleri”, **Belleten**, C. 82 S. 294, Ankara 2018, ss. 407-481.

GÜNDOĞDU Abdullah, **Hive Hanlığı Tarihi**, Tütibay Yayınları, Ankara 2007.

HATUNOĞLU Nurettin, “Buhara Hanlığı”, **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları**, Yay. Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 487-501.

HATUNOĞLU Nurettin, **Türkistan'da Son Türk Devleti Buhâra Emîrliği ve Âlim Han**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

HAYÎT Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, TTK, Ankara 1995.

HOWORTH H., **History of The Mongols, from the 9th to the 19th Century**, Vol. II/II, Longmans Green and Company, London 1830.

İNAN Abdülkadir, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, TTK, Ankara 2020.

İskender Bey Münşî-yi Türkmen, **Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî**, Çev. Ali Genceli, Yay. Haz. İsmail Aka, TTK, Cilt I-IV, Ankara 2019.

İSMÂİLÎ İsmet, “Muhîtü't-Tevârîh, Deryâ-yı Havâdis (Ma'ruf-i Tashîh Yek Kitâb-ı Târîhî)”, **Gozâreş-i Mîrâs**, Cilt 9, Sayı 3-4, (Mordân-Âbân 1394 h.ş.) ss. 62-66.

İVANOV Pavel Petroviç, **Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Denemeler (16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Ortasına)**, Çev. Sümeyra Ünal, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

KARASOY Yakup, **Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)**, TDK, Ankara 1998.

KARASOY Yakup, TOKER Mustafa, **Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibanî-nâme**, Tablet Kitabevi, Konya 2005.

KÁROLY, László Ed., **A Turkic Medical Treatise from Islamic Central Asia (A Critical Edition of a Seventeenth-Century Chagatay Work by Subhān Qulī Khan)**, Brill, Leiden 2015.

KLYASHTORNY S. G., SULTANOV T. İ., **Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı**, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

KURAT Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, TTK, Ankara 2019.

MACİT Abdulkadir, **Şeybânî Özbek Hanlığı: Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı**, Nobel Yayınları, Ankara 2016.

MCCHESENEY R. D., “Türkistan’da Cengiz Geleneğine Dönüş: 1500-1785”, **İç Asya Tarihi Cengizliler Çağı**, Haz. Nicola Di Cosmo, Allen J. Frank, Peter B. Golden, Çev. Edt. Altay Tayfun Özcan, Kronik Kitap, İstanbul 2022, ss. 420-454.

MCCHESENEY Robert D., “Central Asia vi. In the 16th-18th Centuries”, **Encyclopædia Iranica**, V/2, pp. 176-193.

MUHAMEDCANOV A. R., “İstoriko-Topografiçeskiy Plan Buharı Ahmada Donışa”, **Obşestvennie Nauki v Uzbekistane**, No. 5, Toşkent 1965, ss. 31-42.

Muhammad Amin b. Mirza Muhammed Zaman Bukharî (Şûfiyânî), **Muḥîṭ al-Tavārîkh (The Sea of Chronicles)**, Chritical Edition and Introduction by Mehrdad Fallahzadeh and Forogh Hashabeiky, Brill, Leiden/Boston 2014.

Muhammad Amin Buxoriy, **Muhit at-tavorix**, Çev. D. Yu. Yusupova, U. Hamroyev, Fan, Taşkent 2020.

Muhammed Yusuf Münşî, **Mukim-Hanskaya İstoriya (Tarih-i Mukim-Hani)**, Per. A. A. Semenova, Biblioteka Redkix Knig Haydarbeka, Taşkent 1956.

Muhammed Yusuf Münşî, **Tezkire-i Mukîm Hanî (Şibanîler ve Astarahanlılar Döneminde Maverâünnehir’in Kültürel ve Toplumsal Tarihinin Seyri)**, çev. Ahmet Özturhan, Ahmet Korkmaz, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

MUKMİNOVA R. G., “Janids (Astarkhanıds)” **History of Civilization of Central Asia: Development in Contrast, from the Sixteen to the Mid-Nineteenth Century**, Vol. V, Chahryar Adle and İrfan Habib (Ed.), UNESCO Publishing, Paris 2003, ss. 45-53.

ÖGEL Bahaeddin, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

ÖZAYDIN Abdülkerim, “Canoğulları”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 154-155.

ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Mâverâünnehir”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, ss. 177-180.

ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 19-21.

ÖZKAN Murat, **Buhara Hanlığı (1500-1920)**, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

RICHARDS John F., **Bâbü Türk İmparatorluğu & Tarih, Kültür, Teşkilat**, Çev. Yasin Tekin, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

SARAY Mehmet, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)**, TTK, Ankara 2017.

SPULER Bertold, **İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350)**, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 2011, s. 287.

STARR S. Frederick, **Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur’a Orta Asya’nın Altın Çağı**, Çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul 2021.

STOREY C. A., **Persian Literature A Bio-Bibliographical Survey**, Vol. II, part 2, E. Medicine, Published with the Aid of the Wellcome Trust by the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland Sole Agents, London 1971.

SÜMER Faruk, “Abbas II”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, ss. 19-20.

TANERİ Aydın, “Gürgeç”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 321-323.

TOGAN A. Zeki Velidi, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

TOGAN A. Zeki Velidi, **Tarihte Usul**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

TOGAN Zeki Velidi, **Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznâmesi, tercüme ve tahlili)**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982.

TÜRKER Özgür, **Nefesten Taşa, Taştan Kağıda Türkler ve Moğollarda Tarih Yazıcılığı**, Türkiye Alim Kitapları, Almanya 2011.

ÜKTEN Selim Serkan, “16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı’na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 18/2 (2017), ss. 137-164.

ÜKTEN Selim Serkan, “Mecmuu’l Erkam Işığında Buhara Emirliği’ndeki Unvan ve Mansıplar”, **5. Uluslararası Erciyes Bilimsel Araştırmalar Kongresi**, 16-17 Nisan 2021, Ed. Dr. Necip İhsan Arıkan, Kayseri 2021, ss. 393-414.

ÜKTEN Selim Serkan, **Buhara Hanlığı Askeri Teşkilatı (1500-1868)**, TTK, Ankara 2018.

VÁMBÉRY A., **Buhara Yahut Maveräünnehir Tarihi**, Çev. Tahir Şakir Çağatay, (Yayımlanmamış Tercüme), TTK.

VÁMBÉRY Arminius, **Türkistan’a Seyahat Bir Sahte Dervişin İstanbul’dan Semerkant’a Yolculuğu**, Çev. Resul Şahsi, Divan Kitap, İstanbul 2022.

ZAMANOV Akbar, **Buxoro Xonligi Tarixi**, Bayoz, Toshkent 2021.

ZAMANOV Akbar, SUBHONOV Farruh, **Buxoro Xonligining Ashtarxoniy Hukmdorlari**, Bayoz, Toshkent 2021.

3. Sözlükler

ATALAY Besim, **Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1970.

DEVELİOĞLU Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Aydın Kitabevi, Ankara 2015.

KANAR Mehmet, **Farsça-Türkçe Sözlük**, Say Yayınları, İstanbul 2013.

Kâşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâtî’t-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)**, Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, TDK, Ankara 2018.

Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Nadir Eserler Kitaplığı, İstanbul 2016.

Şeyh Süleyman Efendi, **Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî**, Mihran Matbaası, İstanbul 1298.

ÜNLÜ Suat, **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**, Eğitim Yayınevi, Konya 2013.

Zemahşerî, **Mukaddimetü'l-Edeb (Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü)**, Haz. N. N.

Poppe, Çev. Mustafa S. Kaçalin, TDK, Ankara 2017.

EKLER

بسم الله الرحمن الرحيم

حمد و ثنای کیم ملا، اعلیٰ نینک تسبیح خوانلاری اندین شمه نینک اور سید
عاجر گیلور لار شکر و سپاسی کیم بامع بالانینک معکف لار آنینک گفتکوبدا
تقصیر غم اعتراف کور کوزور لار قادریغه لایق و سزاوار دور کیم جمیع واقعات یا
وجودات آتیه آنینک اراده و تقدیر یغه وابسته دور و مصوریغه شایسته
و منایب دور کیم جنبدین اشکال مختلفه و صور متنوعه آنینک خاتمه شکید
قلم تصویر یغه بویسته دور نظم ز ابر افکند قطره بسوی یم: ر صلب آفر و نطفه و شکم
از رنه قطره لو لور لا اکنند: وزین صورت سرو بالا اکنند: صلوات فایجات کیم ریاض
فردوس نینک نسیم آنینک معطر رایحه سیدین جنت نینک کل لاریکا خوشبوی
لیق تیکور و رنجف تسلیات طبیات کیم بهشت غنبر سرشت نینک روح افزا
آنینک رایحه طیبیه سیدین عطر آمیز لیق ندر استعاره کور کوزور شفیع روزگار
صاحب کلمه بعثت الی الایه و الایه نینک مرقد منور و تربت مقدس لار خاتمه
بولغار مشهور امام ریشل بشوار بر سبیل: ایمین خدا محیط جبرئیل: و نینک ال و صبیح
و عترت و اجبابه ارواح لاریغه بولغار اما بعد حکایات گذشته آئینه نینک قاف
بنده ضعیف بو مجموعه نینک ترتیبی کیفیت نینک بیانیدار مونداق ظهور غم تیکور و کیم
بخنور انج محقق و نکته ربایانه مدقق نینک ضمیر قمر بر تو لاریغه مخفی بولایه کیم بو

مجموعه

۴۶۰

خردمند لار نیک طبع غر مغبول و پسندیده آید انچه بود که کیم تحریر تا بجان تو رود و
پادشاه نیک میان من و ابراهیم خوشبخت که خاطر خطیر را تنقاز سپرد تو رود و بگویم که
نه معتبر کتاب را روین جمع قلیب بونیغ غر کلبتور ویم و اولی کیم بوجلیب بضاعت و فضیلت
وین دور نیک مقدور اید در بیان نیک رشته سیغ حکیم المهر بوجیب بچاره نیک پیراه
ولی نه نور توجید و شمع ایمان سپه منور قیل و لطف و مرحمت پیکر انیک نه بکنده کار بنده
درین قیلم غیل و بود در پر لال وین رحلت قیلور ماند که تعیشونه تموتونه حکم بود و
هنگ مقرب لار نیک دوست لیر غر انیک خاطر یزیم جو قیلم غیل که تموتونه بخشنه و آید
ان صدیق لار سپه محشور آید نور غیل پادشاه پروردگار بار بار آید نور من **صلی**
در آن عیال که ما مانیم بهولی **۵** ز بخش یشر فرو مکنار مولی **۵**

تمت فریده **۱۳۳۵**

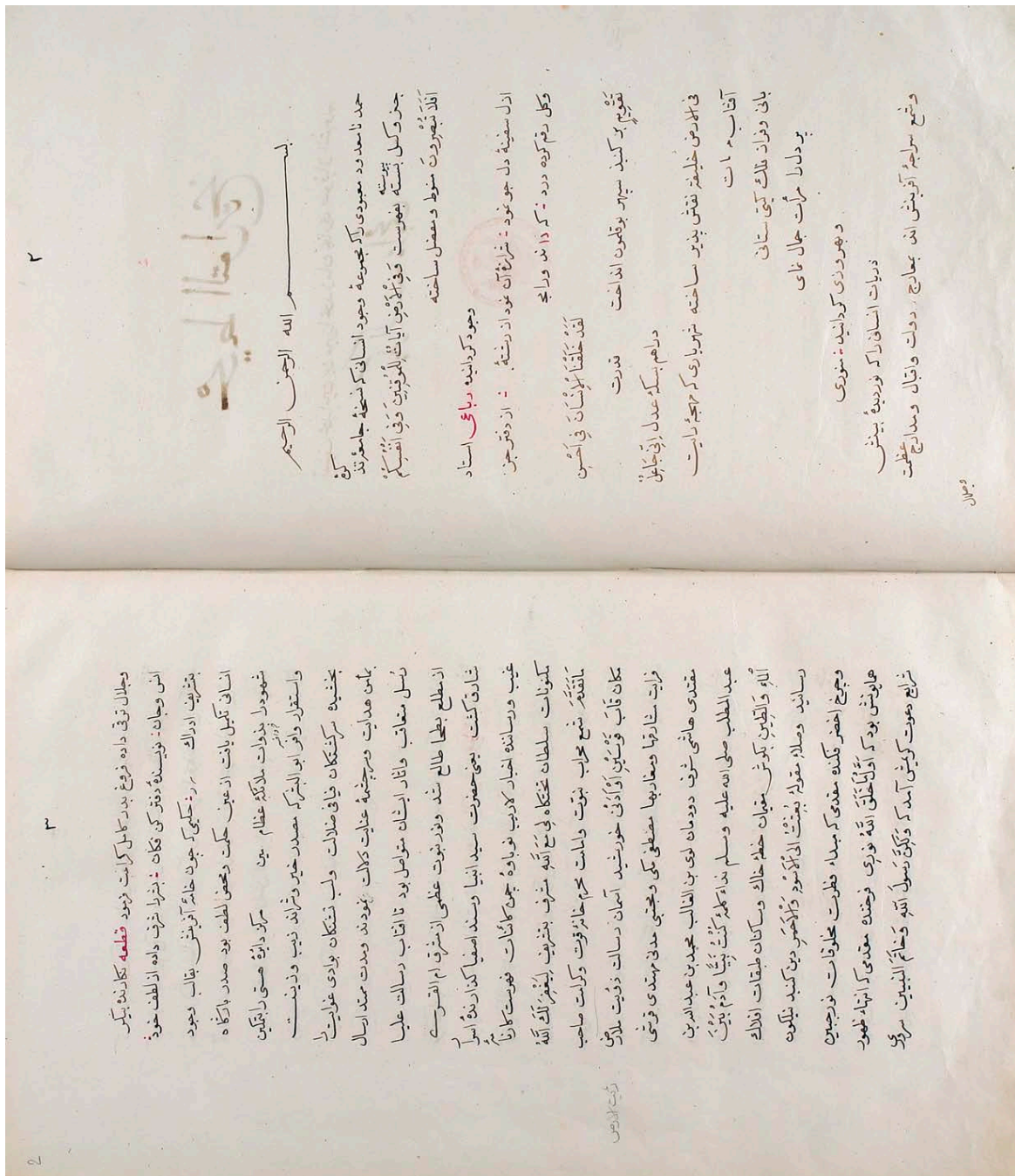
صاحب این کتاب سید محمد نام نوده میزدور لار

قد شرفت بالا تمام ترجمه نهدا کتاب المیزان بحیط التواریخ بفضایت النماکان
المعظم و السلطان المکرم ناصب رایات العدالة و الاحسان و المکرمین
العلماء و مرید الفضلاء و مقور الفقهاء السلطان ابن السلطان ابن السلطان
ابن لطف و المنصور ابی الفتح محمد بن محمد بن السلطان لادالت اعلام العدل **۱۳۳۵**
دولته عالیه و قیمه العلم من آثار تربیته عالیه علایه لعیب الضعیف المستحق علی رحمة
العلیم السیمع محمد رفیع المشتاق الی شفاعته بنیه الشیفع فرید السلطان المیزان
فرایع فرادیس الجنان ابی الفانز الله قلی بیادرخان فرور اخلافه خوق صا
الله تعا غنی الحق و الفرق فرسند اف و ثلث مائه و عشرين فریوم سیر فریوم سیر المیزان
که آید نه لاعلاء کلمات فایده و کما نورت خلده نظم مصالح خلقه فخلده من قال این

مقبول خانه نورد

تشریف می برد و نسبت با برسطی و فقر طریق اخلاص و ارادت
می سپرد و در سبزه دست و نشین و سبزه یار و پادشاه و عظمایان
سلطان و امیر و خاندان برافروشان خواندند و جیست
طالع شد از شهر توش که بکشور : خوشبختی را می زهره و خوشبختی
یعنی در درخشند بخت و بخت شش سال عاقل و مکر و خوشبختی
و لادست با سعادت صاحب خزان امیر توش که در کان و دلا بخت
سبز از توش هم به عالم و در خرمید و می زین و بخت طلعت با سبزه
غیر از توش که بکشور برین که در توش و توش و عاقل و مکر و خوشبختی
بدرست زان توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش
دلی و مثنوی بود و مکر و مکر و مکر و مکر و مکر و مکر و مکر و مکر
ایالت و جهان داری بر لوح خاطر و همه فیض توش و مکر و مکر و مکر
خزان را با هم می داد و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش
و توش و مکر و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش
توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش
و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش

بسم الله الرحمن الرحيم
در ذکر فرمان توش که در سبزه دست و نشین و سبزه یار و پادشاه و عظمایان
سلطان و امیر و خاندان برافروشان خواندند و جیست
طالع شد از شهر توش که بکشور : خوشبختی را می زهره و خوشبختی
یعنی در درخشند بخت و بخت شش سال عاقل و مکر و خوشبختی
و لادست با سعادت صاحب خزان امیر توش که در کان و دلا بخت
سبز از توش هم به عالم و در خرمید و می زین و بخت طلعت با سبزه
غیر از توش که بکشور برین که در توش و توش و عاقل و مکر و خوشبختی
بدرست زان توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش
دلی و مثنوی بود و مکر و مکر و مکر و مکر و مکر و مکر و مکر و مکر
ایالت و جهان داری بر لوح خاطر و همه فیض توش و مکر و مکر و مکر
خزان را با هم می داد و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش
و توش و مکر و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش
توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش
و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش و توش

۲

شاهنامه

بسم الله الرحمن الرحيم

حد نامدود معبودی که مجسمه وجود انسانی که نسخه جامعترند
جز وکل بسته بهیوست و فی کونین آيات الباقین و فی انشیکم
أفلا تُعبرون منوط و معضل ساخته

دعوی مکرر دایمه **دبای** استاد

اذل سفینه دل جو نود - شرع آله نمود از رسته - از دفتر جن

وکل رقم کوبه دره - ذکر داند و راجی

لقد خلقنا الانسان في احسن

تقویم بر کسب سپهر بوقلمون انداخت قدرت

در اعم بسکه عدل ایزد جانم

فی الارض خلیفه نقش پذیر ساخته شهر یاری که در همه رایت

آفتاب است

بانی وفادار ملک کتی ستانی

پر دل را مرآت حال نای

و بهر دلی کرد انبیا - سوری

دریات انسانی را که نور دیده پیش

و شمع سوره آفرینش اند بجلج دولت و اقبال و مدارج خلقت

و جمال

۳

و جمال توفیق داده فروغ بدر کامل کرامت زیود **شاهنامه** نگارنده بیکر
انسان و جهان : نویسنده دفتر کی جهان : بنیاد ازوف داده از لطف خورده
بشرف ابدان : در حکمی که چون خاتم آفرینش بقلب وجود
انسانی تکمیل یافت از عین حکمت و محقق لطف بود صدر ما کفاه
شعور و بذلوت ملائکه عظام بین مرکز دایره هستی را بآفرین
و استقلار و اولی ابوالبرکات مصدر خیر و ثمران و نوب و زینت
بخشیده سرکشکان نیانی ضلالت و لب تشنگان برادی غلظت
بمان هدایت و بر چشمه عنایت کلال نمودند و مدت ممتد ارسال
رسل متعاقب و آثار ایشاد متوال بود تا افتاب رسالت علیا
از مطلع بطحا طالع شد و در نبوت عظمی از مشرق ام القریه
شارق گشت یعنی حضرت سید انبیا و سدا صدقیا که از اندیشه اسرار
غیب و رساننده اخبار کلاسیه چون کائنات فویرت کارنا
کیمونات سلطانه تختگاه فی مع آله مشرف بشرف ایضاً آنکه الله
بآفتاب شمع محراب نبوت و امامت حمم خانم قوت و کرامت صاحب
مکان قالب و سبب اکرانی خورشید آسمان رسالت ذویت ملائک
فرات شارحها و معاد بها مطلق می و معنی مدنی مهندی قوتی
مقدمی حاشی شرف و دودمان لوی بن الخالب محمد بن عبد الله بن
عبد المطلب صلی الله علیه و سلم نداء محله گشت نبیا و آدم بن
آله و القلین بکوش معیار خطه خاک و مسکاتان طبعات افلاک
رسانید و صلا متوال نبیست الی اکسور و اکسور من کسب نبی
و بخرج اخضر کنگنه مقدمی که مبداء فطرت غلظت فوجین
هلونش بود که اولاً خلق الله نور فوجند مقدمی که انباء ظهور
شرايع دعوت کریش آمد که و کلاً رسول الله و خاتم النبیین سرچ

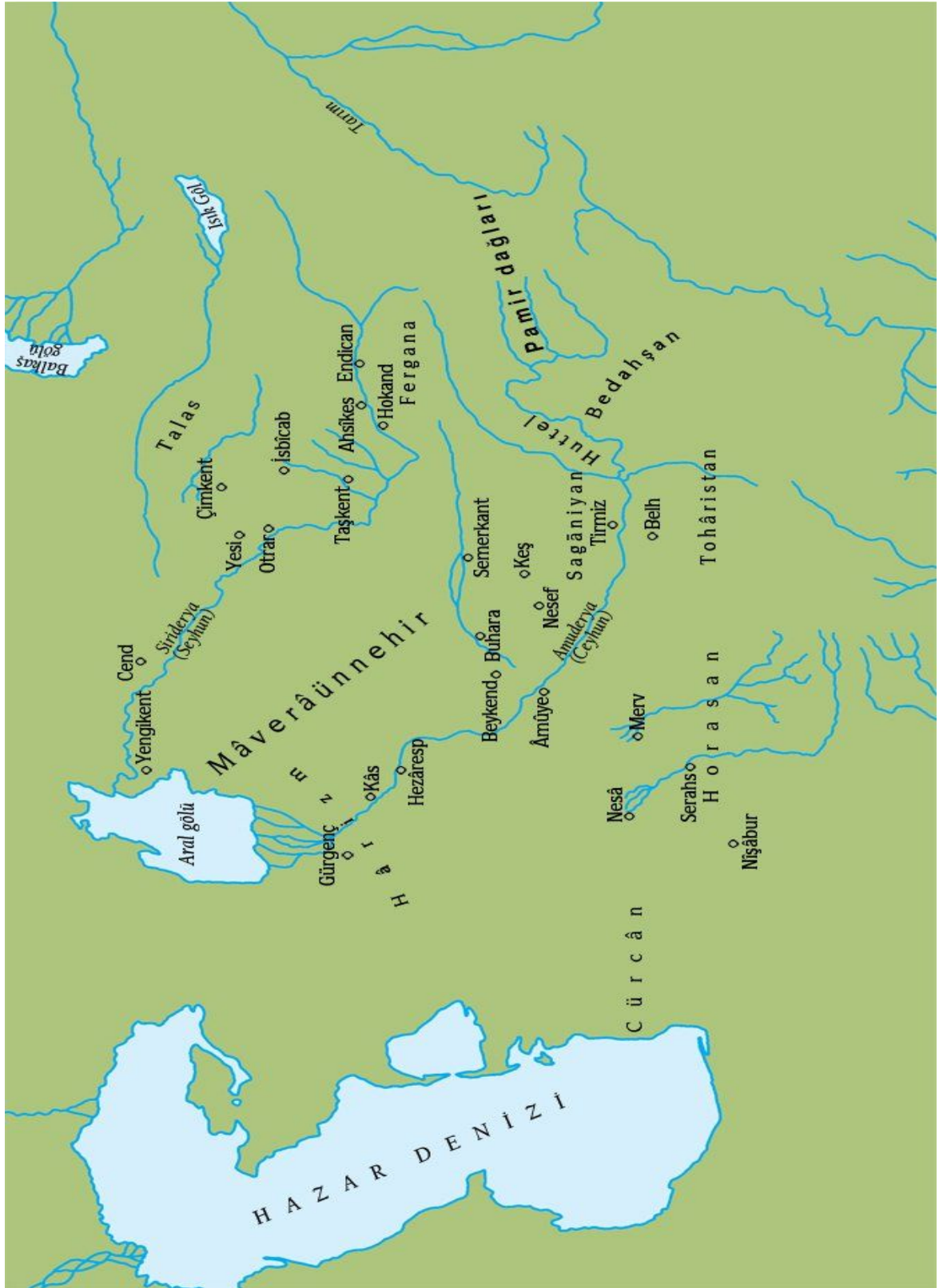
ریت الدوس

EK 5. Subhan Kulu Han Döneminde Bastırılan Paraların üzerindeki Semboller³⁷²

Субхан-Кули - хан				
1	2	3	4	
А от				
Ов ст				

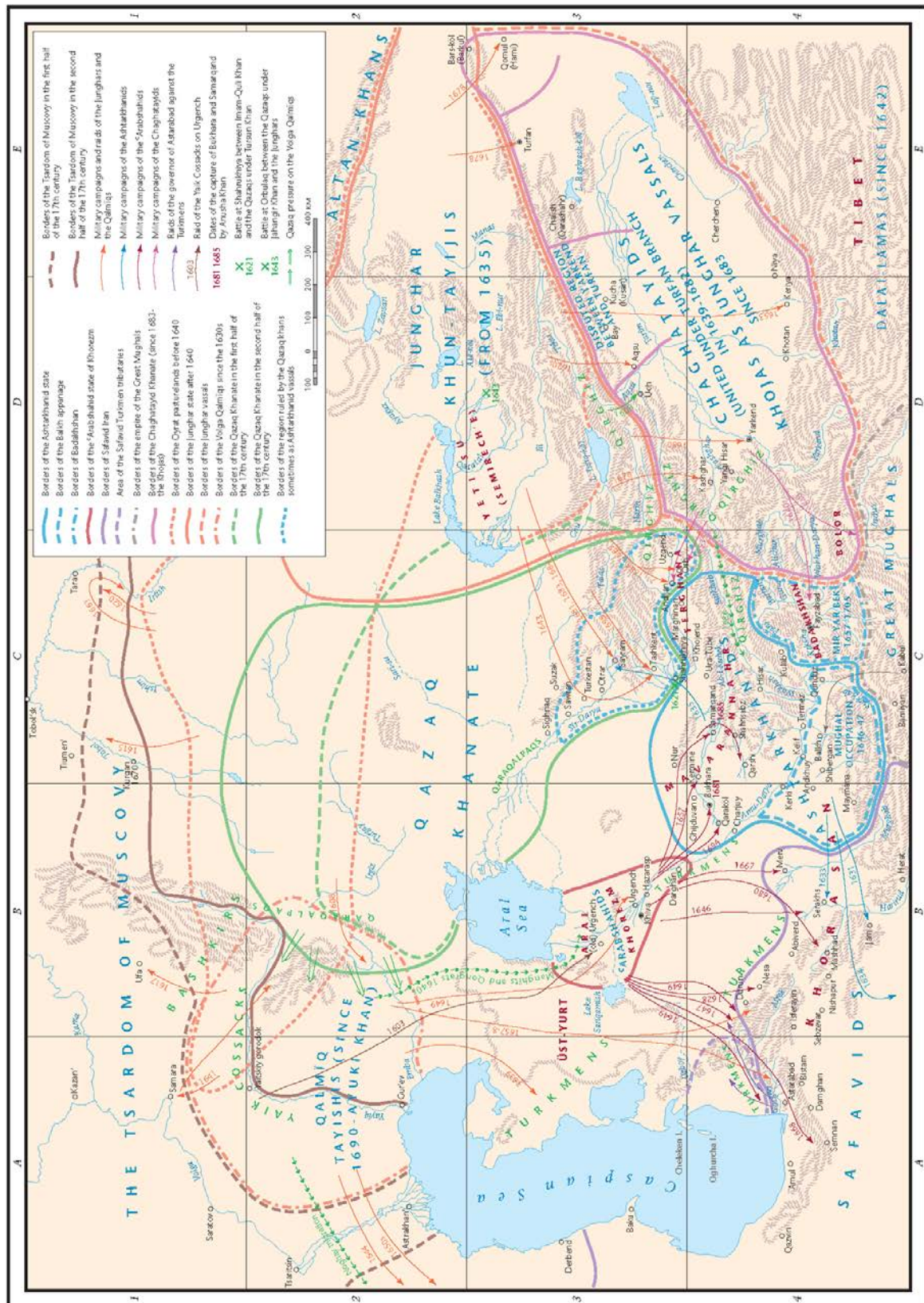
³⁷² Davidovich, age, s. 49.

EK 6. Mâverâünnehir Bölgesi³⁷³

³⁷³ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 177.

EK 7. 17. Yüzyıl: Astrahanlılar, Harezmi, Kazaklar ve Cungarlar³⁷⁴

³⁷⁴ Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden-Boston 2003, s. 57.

TEZ DEĞERLENDİRME FORMU

Aksaray Üniversitesi Tez Değerlendirme Formu		
Öğrencinin Adı Soyadı:		EVET
Kapak		
1	Tez Başlığı tutanaktaki başlıkla aynı mı?	
2	Kapaktaki ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
3	Kapak format kılavuzdaki kapak formatına uygun mu?	
4	Kapakta yazılan tüm yazılar doğru olarak verilmiş mi?	
İçindekiler		
5	Sayfa numaraları tam verilmiş mi?	
6	Şekil, Çizelge vb. listeleri verilmiş mi? Sıralaması doğru mu?	
7	Özet, Abstract, Giriş, Sonuçlar vb. bölümler var mı?	
8	Yazım hataları kontrolü yapıldı mı?	
Giriş		
9	Hazırlanan tezin önemini anlatıyor mu?	
10	İkinci ve Üçüncü dereceden başlık içermemeli kuralına uyuldu mu?	
Özet/Abstract		
11	Kılavuza uygun mu?	
12	Ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	
13	Özet; tek sayfa, tek aralık, tek paragraf kuralına uygun olarak yazıldı mı?	
14	Bilim kodu, sayfa adedi, anahtar kelimeler ve tez danışmanı yazıldı mı?	
Kaynakça		
15	Kaynakların tamamına metin içinde atıf yapıldı mı?	
16	Kaynak formatı Kılavuzdaki kaynak formatına uygun olarak hazırlanmış mı?	
17	Atıf formatı kılavuzdaki atıf formatına uygun mu?	
Atıf Yöntemi APA 6 ☐ CMS ☐ İSNAD ☐		
Genel Değerlendirme		
18	Etik Beyan açıklaması okundu, uyuldu ve imzalandı mı?	
19	Kabul/Onay sayfası kılavuzdaki formata uygun olarak düzenlenmiş mi?	
20	Kabul /Onay sayfasında belirtilen oy birliği/oy çokluğu seçeneklerinden uygun olanı savunmayla tutarlı olacak şekilde belirlenmiş mi?	
21	Sayfa kenar boşluklar ve sayfa numaraları kılavuzdaki formatına uygun mu?	
22	Paragraf boşlukları ve metin satır aralığı kılavuza uygun olacak şekilde düzenlenmiş mi?	
23	Başlık yazımları kılavuzdaki başlık formatlarına uygun mu?	
24	Yazı tipi ve boyutu kılavuzdaki yazı tipi ve boyutu formatına uygun mu?	
25	Şekil, Çizelge vb. açıklama ve numaralandırmaları kılavuzdaki formata uygun olarak yazılmış mı?	

Bu tezin tarafımdan “Tez yazım kuralları” okunarak dikkatlice hazırlanmış olduğunu ve doğabilecek her türlü olumsuzluktan sorumlu olacağımı kabul ederim.

Öğrencinin imzası